

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ
УКРАЇНИ імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО»
ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 22

Харків
«Право»
2011

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України (постанова № 6 від 19 жовтня 2011 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15928-4400ПР від 02.11.2009 р.

Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. — Х. : Право, 2011. — Вип. 22. — 296 с.

Засновники

Національна академія правових наук України
Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
Інститут вивчення проблем злочинності НАПрН України

Видавець

Інститут вивчення проблем злочинності НАПрН України

Редакційна колегія:

В. І. Борисов (головний редактор), В. С. Зеленецький (заст. головного редактора), В. С. Батиргарєєва, Ю. В. Баулін, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Ю. М. Грошевий, Л. В. Дорош, В. А. Журавель, Н. В. Сібільова, В. В. Сташис, А. Х. Степанюк, В. П. Тихий, В. Ю. Шепітько, О. Ю. Шостко

Науковий редактор *Л. В. Дорош*
Відповідальний за випуск *Ю. О. Оберемко*

Адреса редакційної колегії: 61002, Харків, вул. Пушкінська, 49,
тел.: 715-62-08, 700-65-81

УДК 343.35

В. С. Зеленецький, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, дійсний член (академік) Міжнародної академії наук екології і безпеки життєдіяльності суспільства (МАНЕБ)

НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена проблемі забезпечення якості кримінально-процесуальної діяльності, відповідно до чого особи, що здійснюють таке провадження, зобов'язані керуватися не лише відомими їм фактичними даними, але й тими нормативно-правовими актами, що регламентують усі види кримінально-процесуального провадження.

Ключові слова: якість, кримінально-процесуальна діяльність, кримінально-процесуальне законодавство.

Кримінально-процесуальний закон відрізняється від інших тим, що він встановлює «правила гри» у сфері суспільних відносин, де обмеження прав громадян можуть бути найсуттєвішими порівняно з іншими юридичними галузями. Тому його якість має бути настільки високою, щоб виключити або максимально знизити рівень порушення прав і законних інтересів учасників кримінального процесу.

Будь-яка людська діяльність має бути ефективною. В юридичній теорії і теорії управління існують численні різноманітні визначення поняття ефективності діяльності та критеріїв її ефективності.

Питанням ефективності кримінально-процесуальної діяльності приділена певна увага й у теорії кримінального процесу¹. Тому не-

¹ Див.: Строгович М. С. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности / М. С. Строгович, Л. Б. Алексеева, А. М. Ларин ; под ред. В. М. Савицкого. – М. : Наука, 1979. – 320 с.; Томин В. Т. Очерки теории эффективного уголовного процесса / В. Т. Томин, М. П. Поляков, А. П. Попов ; под ред. В. Т. Томина. – Пятигорск, 2000. – 239 с.; та ін. Предметом досліджень була й якість, але лише якість судового розгляду (див.: Морщакова Т. Г. Оценка качества судебного разбирательства (по уголовным делам) / Т. Г. Морщакова, И. Л. Петрухин. – М. : Наука, 1987. – 239 с.).

має потреби розглядати проблеми визначення поняття ефективності кримінально-процесуальної діяльності та її критеріїв. Зазначимо лише, що досягнення ефективності (відповідності результату поставленій меті) кримінально-процесуальної діяльності має бути забезпечено певними гарантіями. У контексті нашого дослідження саме така постановка питання дозволить досягти мети дослідження.

Оскільки кримінально-процесуальна діяльність — це тільки та діяльність органів дізнання, досудового слідства, прокуратури, суду та інших її суб'єктів, що врегульована законом, то про неї слід говорити як про діяльність із застосування кримінально-процесуального закону. Ефективність застосування кримінально-процесуального закону — це досягнення цілей кримінального судочинства за мінімізації соціальних (матеріальних і духовних) витрат. А підвищення ефективності є комплексною проблемою, що включає системне вирішення низки теоретичних і практичних завдань правового, етичного, психологічного, управлінського й організаційного характеру стосовно органів кримінальної юстиції на всіх рівнях¹. Як бачимо, проблеми правового характеру поставлені на перше місце у плані підвищення ефективності застосування кримінально-процесуального закону.

Ефективність кримінально-процесуальної діяльності залежить від багатьох чинників. Але оскільки ця діяльність зводиться до застосування кримінально-процесуального закону, то пріоритетне значення для досягнення кримінальним процесом своєї мети має якість цього закону. Отже, якість кримінально-процесуального закону становить основу забезпечення ефективності кримінально-процесуальної діяльності.

Неналежна якість закону призводить до зниження ефективності кримінально-процесуальної діяльності, бо суб'єкти діяльності замість того, щоб ефективно її здійснювати, з'ясовують, як діяти, щоб правильно застосувати ту чи іншу неякісну статтю закону.

Чи є чинний вітчизняний кримінально-процесуальний закон якісним? На це питання можна дати різноманітні відповіді. Зміст останніх залежить від багатьох чинників: наукових інтересів оціню-

¹ Строгович М. С. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности / М. С. Строгович, Л. Б. Алексеева, А. М. Ларин ; под ред. В. М. Савицкого. — М. : Наука, 1979. — С. 251.

вача якості закону; виду його професійної діяльності; процесуального статусу, якщо особа була учасником провадження у кримінальній справі, тощо¹. Одні суб'єкти оцінювання можуть вважати кримінально-процесуальний закон якісним, інші, навпаки, — давати різко негативні оцінки. Однак правові наслідки оцінювання матимемо лише тоді, коли його здійснюють вищі органи державної влади.

Чинному кримінально-процесуальному законодавству, ухваленому ще у 1960 р., оцінка вищими органами державної влади за часи незалежності України давалася тричі — у 1992, 2006 і 2008 рр.

У вступі Концепції судово-правової реформи в Україні² (далі — Концепція 1992 р.) зазначалося, що необхідність судово-правової реформи обумовлена, серед іншого, тим, що чинне законодавство, яке регулює діяльність правоохоронних органів, переживає глибоку кризу, викликану багатьма чинниками. Судово-правова реформа, за задумом українського парламенту, мала привести всі галузі права у відповідність із соціально-економічними та політичними змінами, що відбулись у суспільстві.

Серед принципів судово-правової реформи Концепція 1992 р. визначала і «радикальне реформування матеріального і процесуального законодавства, деідеологізування і наповнення його гуманістичним змістом».

За час, що минув після ухвалення цієї постанови, окремі галузі законодавства були реформовані і дійсно зазнали кардинальних змін.

Кримінально-процесуальне законодавство, хоча і було суттєво змінено у 2001 р., але внесені зміни були спрямовані на приведення його положень у відповідність до Конституції України, тому назвати їх кардинальними не можна.

У зв'язку з тим, що положення Концепції 1992 р. не були реалізовані, Президент України у 2006 р. своїм Указом затвердив Кон-

¹ Про суб'єктів оцінювальної діяльності у кримінальному судочинстві див.: Бенер А. Г. Оценка качества уголовного судопроизводства: выявление и предупреждение нарушений уголовно-процессуального закона : дис. ... канд. юрид. наук / А. Г. Бенер. – Сургут : Сургут. гос. ун-т, 2007. – С. 48–79.

² Концепція судово-правової реформи в Україні : затв. постановою Верхов. Ради України від 28 квіт. 1992 р. № 2296-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 426.

цепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів¹ (далі — Концепція 2006 р.).

У ст. 3 розд. I цієї Концепції зазначено, що справедливе судочинство та належний захист прав і свобод людини можливі лише за наявності досконалого процесуального законодавства. Проте правове регулювання кримінального судочинства в Україні залишається nereформованим ще з радянських часів: Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 р., незважаючи на деяке оновлення, не відповідає вимогам захисту прав людини відповідно до європейських стандартів.

Розробники Концепції 2006 р. допускали можливість того, що кримінально-процесуальне законодавство може бути неякісним. У ст. 4 розд. II цієї Концепції вказано, що судові рішення мають відповідати критеріям юридичної визначеності та однаковості практики незалежно від якості законодавства, яке, не виключено, може бути нечітким, суперечливим або таким, що містить прогалини. Суд, застосовуючи положення закону, повинен урахувати цілі та намір законодавця, інтерпретувати його, виходячи з принципу верховенства права.

На розвиток положень Концепції 2006 р. Президент України у 2008 р. затверджує нову Концепцію, що стосується винятково кримінальної юстиції (далі — Концепція 2008 р.)². У преамбулі Концепції 2008 р. зазначено: «Кримінально-процесуальне законодавство в останні роки зазнало змін, що були спрямовані на реалізацію вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, це стосується забезпечення прав учасників кримінального судочинства, розширення змагальності сторін, прав потерпілого, усунення обвинувального ухилу в діяльності суду, розширення судового контролю за обмеженням конституційних прав і свобод людини в стадіях досудового провадження, а також оскарження до суду рішень органів дізнання, слідчого та прокурора».

¹ Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : затв. Указом Президента України від 10 трав. 2006 р. № 361/2006 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 19. – Ст. 1376.

² Концепція реформування кримінальної юстиції України : затв. Указом Президента України від 8 квіт. 2008 р. № 311/2008 // Офіц. вісн. Президента України. – 2008. – № 12. – Ст. 486.

У Концепції 2008 р. вказано на існування в Україні нагальної об'єктивної потреби у реформуванні кримінально-процесуального законодавства, що має ґрунтуватися на досягненнях і традиціях національного законодавства, європейських цінностях щодо захисту прав та основоположних свобод людини і громадянина, положеннях міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Однією із цілей ухвалення всіх зазначених вище Концепцій є вдосконалення кримінально-процесуального законодавства, тобто підвищення його якості. Оскільки йдеться про підвищення якості кримінально-процесуального закону, то можна говорити про ступінь його цінності, придатності для використання під час провадження у кримінальних справах. Цілком очевидним є те, що чим вищим є ступінь цінності кримінально-процесуального закону, тим вищою буде ефективність його застосування, тобто ефективність кримінально-процесуальної діяльності. Звичайно ефективність останньої залежить не лише від якості кримінально-процесуального закону, але якість є визначальним чинником забезпечення результату провадження у кримінальній справі, найбільшою мірою наближеного до того результату, що закладений законодавцем у відповідний нормативний припис.

Якісні характеристики кримінально-процесуального закону за змістом можна поділити на суто процесуальні та юридично-технічні¹.

До числа суто процесуальних характеристик кримінально-процесуального закону належать: 1) методи правового регулювання; 2) кримінально-процесуальні гарантії; 3) точність (однозначність) і ясність викладення нормативних приписів та ін.

¹ У даному дослідженні розглянуті лише питання якості змісту кримінально-процесуального закону. Про стандарти «технічної» якості текстів нормативно-правових актів див.: Юридическая техника : учеб. пособие по подгот. законопроектов и иных нормат.-правовых актов органами исполн. власти / Ин-т законодательства и сравн. правоведения при Правительстве Рос. Федерации ; под ред. Т. Я. Хабриевой, Н. А. Власенко. – М. : Эксмо, 2010. – С. 46–52. Теоретичні аспекти сучасної юридичної техніки розглянуті у роботі: Давыдова М. Л. Юридическая техника: проблемы теории и методологии : монография / М. Л. Давыдова. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2009. – 318 с.

1. Методи правового регулювання, що відображені у кримінально-процесуальному законі, тільки тоді сприяють ефективному його застосуванню, коли вони узгоджуються з існуючими у державі суспільними відносинами, які є предметом правового регулювання у кримінальному процесі. Інакше кажучи, методи правового регулювання мають бути адекватними предмету правового регулювання.

Метод правового регулювання нерозривно пов'язаний із впливом на суб'єктів суспільних відносин, що регулюються. Особливо яскраво це проявляється у кримінальному процесі як специфічному виді діяльності з правозастосування. Діяльність не може існувати без суб'єктів, які її здійснюють, та тих, що залучаються до участі в ній. На перший погляд видається, що правовий вплив пов'язаний із виявленням дії одних суб'єктів кримінального процесу на інших. Але це тільки на перший погляд. Більш ґрунтовний аналіз виявлення впливу на суб'єктів кримінально-процесуальних правовідносин показує, що окрім вищезазначеного взаємовпливу існує вплив на всіх них з боку держави. Такий вплив на суб'єктів процесу полягає у встановленні шляхом правової регламентації правил здійснення кримінально-процесуальної діяльності, в тому числі прав і обов'язків суб'єктів.

Хоча в системі кримінально-процесуального права виявляється вплив держави на всіх його суб'єктів, найчастіше норми цієї галузі права (статті закону) адресовані тим суб'єктам, які здійснюють кримінально-процесуальну діяльність. Як приклад можна навести положення ч. 3 ст. 22 КПК, якою державним органам та їх посадовим особам, які провадять процес, забороняється домагатися показань шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. У зміст цієї норми закладено в першу чергу імперативний вплив держави через законодавця на зазначених посадових осіб (в цьому сенсі всі правові норми є імперативними). У той же час існування даної норми зобов'язує органи дізнання, слідчих, прокурорів та суддів утримуватися від незаконного впливу на допитуваних осіб, відносини яких з даними органами будуються на імперативному методі правового регулювання.

З викладеного випливає, що в будь-якому методі правового регулювання, що застосовується у кримінальному процесі, структурно проявляються два елементи правового впливу: 1) імперативний

вплив держави в особі законодавця на посадових осіб, які здійснюють провадження, та на інших суб'єктів процесу; 2) імперативний, диспозитивний чи інші види впливу одних суб'єктів на інших. Ці два елементи методу правового регулювання є взаємопов'язаними. А спосіб їх зв'язку є ієрархічним. Перший елемент за ієрархією є вищим, бо саме він виступає визначальним у встановленні способів впливу суб'єктів один на одного, що є змістом другого елементу.

Суб'єкти кримінального процесу, вступаючи у правовідносини між собою, сподіваються на задоволення своїх об'єктивних потреб, прагнуть реалізувати ті чи інші інтереси з максимальним ефектом. При цьому державні органи покликані забезпечувати інтереси як всього суспільства, так і кожного окремого громадянина, який є суб'єктом процесу. Сторони ж переслідують власні інтереси. Деякі суб'єкти взагалі не мають інтересів у кримінальній справі, але змушені брати в ній участь, бо цього вимагають інтереси суспільства, членами якого вони є (наприклад, свідки, поняті). Іноді заінтересовані у результатах вирішення кримінальної справи суб'єкти чинять опір нормальному ходу провадження в кримінальній справі, що вимагає застосування до них деяких обмежень, заходів примусу. На думку С. С. Алексєєва, «інтерес як потужний чинник як би супроводжує діяльність з реалізації завдання, підтримуючи і стимулюючи цю діяльність, створює енергію активності, яка увесь час протягом всього шляху до досягнення результату буде отримувати свого роду підкріплення, виражене в інтересі, заінтересованості суб'єктів діяльності»¹.

Викладене робить правомірною постановку питання про «енергетичне поле» правового регулювання² кримінально-процесуальної діяльності. Залежно від характеру і змісту інтересів суб'єктів кримінального процесу це «енергетичне поле» може бути полем стримування (негативним полем), якщо сукупність інтересів суб'єкта, виражена в його діях, суперечить завданням процесу, не узгоджується з ними або не створює сприятливих передумов для їх реалі-

¹ Алексєєв С. С. Право: азбука – теорія – філософія. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексєєв. – М. : Статут, 1999. – С. 384.

² Уперше поняття «енергетичне поле» правового регулювання було запроваджене в науковий обіг С. С. Алексєєвим (див.: Алексєєв С. С. Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексєєв. – М. : Статут, 1999. – С. 384–385).

зації. Але «енергетичне поле» може бути і полем активності (позитивним полем), коли інтереси суб'єктів кримінального процесу узгоджуються з її завданнями або створюють сприятливі умови їх реалізації. У системі правового регулювання можуть бути і проміжні ситуації, не так чітко виражені, а іноді й такі, що поєднують обидва варіанти.

Існування двох зазначених вище «енергетичних полів» дає підставу для виокремлення в загальній теорії права двох систем правового регулювання: 1) зобов'язальної системи («обов'язок + відповідальність»); 2) диспозитивної системи («право + гарантія»)¹. Кожна із цих систем, зрозуміло, використовує характерні тільки для неї методи правового регулювання.

Як перша, так і друга системи правового регулювання покликані забезпечити у кримінальному процесі досягнення результатів, корисних для всього суспільства, а також для окремих його членів, які є суб'єктами процесу, а саме виконання всіх завдань кримінально-процесуальної діяльності, тобто здійснення її з максимальною ефективністю. Але способи досягнення таких результатів у різних системах передбачаються неоднакові.

За допомогою засобів першої системи можна точно визначити строки кримінально-процесуальної діяльності, обов'язки її суб'єктів, встановити відповідальність за невиконання цих обов'язків і активно досягати результату діяльності. Але, як правильно відзначає С. С. Алексєєв, за такої системи правового регулювання, як це не виглядає парадоксальним, оскільки «ця система функціонує в “негативному полі” (а деяке негативне середовище вона утворює і сама для себе: люди не дуже схильні підкорятися обов'язковим вимогам, коли хтось думає і вирішує за них), то ланцюжок правових засобів, що йде від завдання до результату, увесь час перебуває під тиском різноманітних, у багатьох випадках постійних інтересів, які часто можуть вклинюватися у цей ланцюжок, ускладнювати його, а іноді і позбавляти сили»². Але які б негативні моменти не мала аналізована система правового регулювання, вона на даний час є чи найбільш ефективною для кримінально-процесуальної діяльності,

¹ Див.: Алексєєв С. С. Право: азбука – теорія – філософія. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексєєв. – М.: Статут, 1999. – С. 385–386.

² Там само. – С. 385.

у якій найповніше проявляються інтереси суб'єктів правовідносин, що пов'язано іноді із протидією досудовому розслідуванню кримінальної справи, її судовому розгляду тощо.

Друга — диспозитивна — система пов'язана з використанням правових засобів для належного врегулювання суб'єктивних прав та гарантій їх здійснення і на перший погляд не є інструментом забезпечення виконання завдань кримінального процесу. Ця система і пов'язаний з нею метод правового регулювання надає суб'єктам процесуальної діяльності можливість діяти у той чи інший спосіб. Але, чи скористаються суб'єкти такою можливістю, а значить, чи досягнуть вони очікуваного результату, — «все це залишається поза межами юридичної сфери, і якщо розглядати тільки дану її ділянку (систему «право + гарантія»), то зовсім неясною є результативність дії права, не говорячи вже про повну невизначеність стосовно строків, обсягу очікуваної діяльності, точних характеристик результату»¹. Специфіка дії досліджуваної системи у межах кримінально-процесуального права проявляється у двох аспектах.

По-перше, невизначеність результату кримінально-процесуальної діяльності суб'єктів за системою «право + гарантія» є відносною. Головним призначенням запровадження такої системи у кримінальний процес є охорона прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь, що визначається у кримінально-процесуальному законі як завдання кримінального процесу, а по суті є його метою. З цих позицій результат кримінально-процесуальної діяльності є визначеним: ним є такий фактичний результат, що збігається з очікуваним (бажаним) результатом, тобто такий, за якого повною мірою забезпечена охорона прав та законних інтересів її суб'єктів.

По-друге, функціонування системи «право + гарантія» у межах кримінального процесу відбувається в умовах «негативного поля», що є характерним для кримінально-процесуального права як галузі публічного права. Разом із тим «диспозитивна система «право + гарантія», що розрахована на «позитивне поле», тобто на таку фактичну ситуацію, коли поставлене завдання вирішується, так би мовити, у соціально сприятливій атмосфері. І правові засоби даної

¹ Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – С. 386.

групи «право + гарантія», розраховані саме на таку атмосферу, на таке «позитивне поле», забезпечують тим самим високий ступінь результативності. А це означає, що поставлене завдання вирішуватиметься самотужки і очікуваний результат буде досягнутий з більшим ступенем імовірності, ніж за зобов'язальної системи, заснованої на обов'язках і засобах примусу (обов'язок + відповідальність)¹. Дане положення стосується автономного функціонування двох розглядуваних систем, що у кримінальному процесі є неможливим. Тому в цьому виді юридичного процесу реалізація суб'єктами, які діють у межах системи «право + гарантія», своїх інтересів більшою мірою залежить від зобов'язальної системи.

Отже, якість кримінально-процесуального закону визначається розумним співвідношенням у застосуванні імперативного і диспозитивного методів правового регулювання. Завдання законодавця полягає у такому використанні цих методів, за якого імперативні і диспозитивні приписи були б спрямовані на досягнення результату провадження у кримінальній справі, що є корисним як для суспільства в цілому, так і для учасників провадження у справі.

Існує і третя система, яка так само залежить від зобов'язальної системи, але в юридичній літературі залишається поки що недостатньо дослідженою. Ця система, на відміну від двох попередніх (зобов'язальної і диспозитивної), є доволі складною. Складність її визначається тією обставиною, що вона поєднує в собі елементи як зобов'язальної системи правового регулювання, так і диспозитивної системи. Тому вона може бути умовно названа змішаною. Ця система є характерною тільки для процесуальних галузей права, і головним чином для кримінально-процесуального права. Сутність її полягає в тому, що негативне «енергетичне поле» правового регулювання, пов'язане із зобов'язаннями і відповідальністю за їх невиконання, у деяких випадках має бути обмежене «позитивним полем», щоб гарантувати реалізацію прав заінтересованими суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності. У межах цієї системи державний орган і його посадові особи, які здійснюють провадження у кримінальній справі, не можуть зобов'язати того чи іншого заінтересованого суб'єкта виконувати певні дії без звернення до «арбі-

¹ Див.: Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – С. 386.

тра». Таким арбітром у кримінальному процесі є суд. Наприклад, виключно за рішенням останнього до обвинуваченого може бути застосований такий запобіжний захід, як взяття під варту, або проведено обшук в житлі чи іншому володінні особи та вжито інших заходів, передбачених законом. У даному разі вплив на суб'єктів досудового провадження здійснюється органами дізнання, досудового слідства та прокуратури не прямо, а через суддю.

Викладення змісту трьох існуючих систем правового регулювання кримінально-процесуальної діяльності мало на меті демонстрацію того, що завданням правового регулювання є встановлення у кримінально-процесуальному законі того «енергетичного поля», в якому здійснюється вплив одних суб'єктів на інших. Виконання цього завдання в першу чергу залежить від методу, який покладається в основу правового регулювання. Особливо слід підкреслити ту обставину, що кожна зазначена вище система правового регулювання використовує притаманний тільки їй метод. При цьому необхідно зазначити, що якщо система правового регулювання пов'язана із визначенням загальних положень правового впливу на суб'єктів кримінально-процесуальних відносин, то через застосування того чи іншого методу регулювання відбувається конкретизація відносин, а отже, і їхніх суб'єктів.

Метод правового регулювання, таким чином, показує як, яким чином суб'єкт, який вступає в конкретне процесуальне правовідношення з іншим суб'єктом, може здійснювати на нього вплив з метою реалізації інтересів суспільства (державні органи і посадові особи, які провадять кримінальний процес) або власних інтересів (учасники кримінального процесу, заінтересовані у результатах провадження).

Отже, застосування методів правового регулювання для формулювання приписів закону може створити ту чи іншу його якість. Остання визначається поєднанням методів правового регулювання, здатним забезпечити найбільш цінний, високий результат кримінально-процесуальної діяльності, тобто її ефективність.

2. Ефективною є та кримінально-процесуальна діяльність, яка досягає своєї мети. Але мета діяльності може виявитися недосяжною, якщо вона не буде «підтримана чинниками об'єктивного порядку, тобто “умовами надійності”»¹. Роль чинників, що забезпечу-

¹ Теория юридического процесса / под общ. ред. В. М. Горшенева. – Харьков : Вища шк., 1985. – С. 160.

ють досягнення мети під час провадження у кримінальних справах, виконує система передбачених законодавством положень, завдяки яким у реальному кримінальному процесі можуть бути реалізовані як публічні, так і приватні інтереси. Йдеться про кримінально-процесуальні гарантії. Кримінально-процесуальний закон, що не містить гарантій забезпечення досягнення мети провадження у кримінальних справах, є неякісним.

Проблеми визначення гарантій кримінального процесу, їх системи та проявів, у досягненні мети процесу, на жаль, досліджені не досить повно. Як наслідок, питання щодо визначення поняття кримінально-процесуальних гарантій та їх системи залишаються до цього часу дискусійними.

Про гарантії у кримінальному процесі слід говорити як про забезпечувальний засіб досягнення мети процесу, вже сформульованої у нормах права, формою існування яких є статті кримінально-процесуального закону.

Систему процесуальних гарантій юридичного процесу складають: 1) достатній ступінь урегульованості процедурно-процесуальної діяльності; 2) встановлення юридичної відповідальності за неналежає виконання процесуальної діяльності; 3) здійснення контрольних функцій за законністю й обґрунтованістю процесуальної діяльності спеціально уповноваженими органами держави, суб'єктами-організаторами, а також представниками громадських організацій, трудових колективів, органів преси, телебачення, радіо; 4) чітко встановлений правовий статус, повноваження і компетенція учасників юридичного процесу; 5) матеріально-технічна забезпеченість усіх правових форм діяльності держави¹.

Цілком погоджуючись із системою гарантій юридичного, у тому числі і кримінального процесу, відзначимо, що перші два елементи цієї системи пов'язані з урегулюванням процесуальної діяльності й встановленням правових санкцій за порушення приписів процесуального закону. Як бачимо, професор В. М. Горшенев у системі гарантій ефективності застосування процесуального закону (процесуальної діяльності) ставить на перше місце правові питання.

Достатній рівень урегульованості процедурно-процесуальної діяльності та встановлення юридичної відповідальності за її нена-

¹ Теория юридического процесса / под общ. ред. В. М. Горшенева. – Харьков : Вища шк., 1985. – С. 161.

лежне виконання лежать у площині правового регулювання суспільних відносин.

Достатня врегульованість кримінально-процесуальної діяльності є суттєвою ціннісною (якісною) характеристикою закону, що спрямована на забезпечення ефективності діяльності. Тут слід звернути увагу на вкрай важливу обставину: ефективності кримінально-процесуальної діяльності не сприяє як її недостатня, так і надмірна урегульованість («зарегульованість»).

Недостатня урегульованість у кримінально-процесуальному законі проявляється у певних прогалинах, коли будь-які відносини, що фактично мають місце під час провадження в кримінальних справах, залишаються поза межами правового регулювання. Такий підхід до врегулювання кримінально-процесуальних відносин залишає місце для розсуду посадових осіб.

Надмірна ж урегульованість є небезпечною для ефективності кримінально-процесуальної діяльності через таке явище, яке у теорії отримало назву «формалізму».

У чинному кримінально-процесуальному законі «зарегульованість» має місце у багатьох питаннях. Особливо ж вона проявляється у досудовому провадженні, яке в українському кримінальному процесі залишається до цього часу вкрай заформалізованим, громіздким, незрозумілим для громадян через відсутність логіки багатьох процедур реалізації їх прав і законних інтересів. Залишається поділ органів досудового розслідування на органи дізнання та досудового слідства із дублюванням їх процесуальних повноважень і глибокою прірвою між розслідуванням і оперативно-розшуковою діяльністю.

У діяльності органів дізнання в системі МВС України склалася практика, коли «штатні дізнавачі» розслідують справу у формі дізнання, а потім передають кримінальну справу у порядку ч. 1 ст. 109 КПК собі ж, бо вони, як правило, призначаються на посади виконуючих обов'язки слідчих. Хто рахував, скільки часу витрачає «дізнавач-слідчий» на «спрямування кримінальної справи від себе до себе»? Для цього «дізнавачеві-слідчому» треба: 1) скласти постанову про направлення кримінальної справи для провадження досудового слідства; 2) затвердити постанову у начальника органу внутрішніх справ; 3) затвердити її у прокурора; 4) скласти поста-

нову про прийняття «переданої» справи. Виникає риторичне запитання: кому потрібна ця паперова робота і навіщо?

Проект КПК України¹ також не позбавлений зазначеного недоліку. Він містить кілька статей, в яких йдеться про очевидне. Прикладом може слугувати ст. 37 Проекту, згідно з якою слідчі повинні дотримуватися вимог Конституції України, законів України та міжнародних договорів. Ні у кого ж не викликає сумнівів, що слідчі мають діяти лише у межах закону. Інакше їхня діяльність не вважатиметься кримінально-процесуальною. Але якщо вже і включати у КПК приписи про обов'язок дотримуватися законів, то треба бути послідовним: встановити такий обов'язок для всіх у Загальній частині Проекту, в тому числі для органів дізнання.

У ст. 100 Проекту зазначено: «Всі процесуальні дії провадяться у порядку, передбаченому цим Кодексом». Уявляється, що це положення є зайвим, надмірним, непотрібним. Воно лише знижує якість законопроекту. Нічого не зміниться у провадженні процесуальних дій, якщо його не буде у Кодексі. У Кодексі мають бути лише ті положення, що дійсно мають значення для провадження в кримінальних справах.

Підводячи підсумок висловленому в цій частині роботи, зазначимо, що якісним є той закон, в якому дотримано правило «золотої» середини між недостатньою і надмірною врегульованістю відносин, що виникають під час провадження у кримінальних справах.

3. Кримінально-процесуальний закон є якісним і тоді, коли він виключає або зводить до мінімуму неоднозначне тлумачення його статей як суб'єктами кримінального процесу, так й іншими особами — усіма тими, кому адресовані статті закону. «Заплутаність і технічна невнормованість правової бази призводять до надмірного та невинновданого розширення меж судового розсуду, створюють підґрунтя для конкурентного правозастосування, провокують судову тяганину, чим фактично позбавляють особу права на доступ до суду...»².

¹ Маємо на увазі законопроект, що перебуває на розгляді у Верховній Раді України за № 1233 від 13 грудня 2007 р.

² Зайцев Ю. Юридико-технічна неунормованість законодавства як джерело порушення прав людини / Ю. Зайцев // Права людини в Україні: стан, проблеми, перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4–5 верес. 2002 р.). – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003 (цит. за: Хворостянкіна А. Дефініції в законодавчих текстах: питання теорії / А. Хворостянкіна // Право України. – 2005. – № 11. – С. 29).

Як приклад наведемо тлумачення поняття «прокурор», зміст якого роз'яснено у п. 6 ст. 32 КПК. Згідно з цією статтею поняттям «прокурор» охоплюється поняття «помічник прокурора». Останній повинен діяти у межах своєї компетенції. Але компетенція (повноваження) помічника прокурора кримінально-процесуальним законом не визначена. Практичні працівники органів прокуратури відзначають, що «мають місце непоодинокі факти покладання на помічників прокурорів районної ланки невластивих для них обов'язків, а саме: порушення кримінальних справ, проведення досудового слідства і навіть подальше підтримання державного обвинувачення у цих же справах, що призводить до суттєвих недоліків у роботі»¹.

Норми кримінально-процесуального права, що містяться у відповідних статтях закону, як і будь-які інші норми, розраховані на неодноразове застосування. Вони поширюють свою дію на необмежену кількість випадків, однотипних або однорідних за своїм характером. Проте особливість їх полягає у тому, що абстрактність адресата норм поєднується із конкретністю суб'єкта кримінально-процесуальних відносин. Інакше кажучи, якщо в інших галузях права функціонують норми з абсолютно невизначеним адресатом, то в кримінально-процесуальному праві норма зазвичай розрахована на певну групу осіб: державні органи, що ведуть кримінальний процес, захисників, підозрюваних, обвинувачених та ін.²

В аспекті однозначності інтерпретації вживаної у кримінально-процесуальному законі термінології особливого значення набуває питання щодо викладення у законі норм-дефініцій.

Слід зазначити, що прагнення до забезпечення однозначності понять, які вживаються у кримінально-процесуальному праві, не повинно бути причиною великої питомої ваги нормативних визначень у кримінально-процесуальному законі. Інакше проблема невизначеності у праві через відсутність дефініцій може перерости у проблему невизначеності через їх надмірну кількість. Отже, питання про доцільність існування норм-дефініцій у кримінально-процесуальному праві слід вирішувати як з позицій якості (змістов-

¹ Каргатан Н. Поняття прокурорського повноваження на стадії досудового слідства / Н. Каргатан, Г. Наконечна // Вісн. прокуратури. – 2010. – № 3. – С. 82.

² Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія / О. В. Капліна. – Х. : Право, 2008. – С. 24.

ного наповнення), так і з позицій розумності їх кількості¹. Якість і кількість норм-дефініцій, що містяться у кримінально-процесуальному законі, також свідчать про якість закону.

Кримінально-процесуальний закон є поняттям збірним. Він складається зі статей Конституції України, КПК України та інших законів, що регламентують провадження у кримінальних справах. Тому кримінально-процесуальний закон має бути якісним і у контексті відсутності суперечностей між різними законодавчими актами, що утворюють систему кримінально-процесуального законодавства. Порядок вирішення суперечностей між положеннями різних законодавчих актів має також регулюватися кримінально-процесуальним законом. Йдеться про вирішення суперечностей між законодавчими актами, що перебувають на одному «регламентаційному рівні», тобто про «горизонтальну ієрархію» законодавчих актів.

Частиною 1 ст. 1 проекту КПК (ресстраційний № 1233) встановлено, що «порядок провадження у кримінальних справах на території України визначається на основі Конституції України цим Кодексом і міжнародними договорами України». Якщо ця стаття буде ухвалена Верховною Радою України у такій редакції, то вийде, що поряд із класичною вертикальною ієрархією правових норм, теоретично обгрунтованою Г. Кельзенем і практично *mutatis mutandis* відомою наразі майже повсюдно (конституційні норми, міжнародно-правові норми, законодавчі норми, підзаконні норми), з'являється ще якась субсидіарна «горизонтальна» ієрархія правових норм, на чолі якої стоїть Кодекс, що має пріоритет перед іншими законами².

Подібну статтю містить і чинний КПК Російської Федерації (ст. 7). Російські вчені відмічають, що її скрупульозне дотримання далеко не завжди йде на користь російським громадянам. У низці конкретних кримінальних справ уже виникали колізії з вимогами законодавства про тримання під вартою підозрюваних і обвинувачених, бо у КПК РФ, на відміну від законодавства про тримання під вартою підозрюваних і обвинувачених, не передбачався обов'язок начальника слідчого ізолятора звільнити з-під варти усякого, хто утримується у неволі понад установлений законом і постановою суду строк. Як наслідок, деякі обвинувачені не були звільнені на-

¹ Гейц С. О. Норми кримінально-процесуального права : дис. ... канд. юрид. наук / С. О. Гейц. – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – С. 141.

² Головкин Л. В. Место кодекса в системе источников уголовно-процесуального права / Л. В. Головкин // Государство и право. – 2007. – № 1. – С. 38.

чальником слідчого ізолятора, очікували рішення слідчого і суду, і тим самим було порушено конституційне право громадян на свободу і особисту недоторканність¹.

Стаття 7 КПК РФ навіть стала предметом розгляду Конституційного Суду Російської Федерації, який визнав її конституційність² і тим самим, на думку Л. В. Головка, підтвердив, що Кодекс стоїть вище законів у ієрархії кримінально-процесуальних норм. Але, на думку цього ж російського вченого, кримінально-процесуальні відносини можуть регулюватися й іншими законами. Тому встановлювати «горизонтальну ієрархію» не доцільно³.

В умовах інтеграції України до європейської спільноти особливої ваги набуває така якість кримінально-процесуального закону, як його відповідність європейським та іншим міжнародним стандартам дотримання прав людини. Права людини у кримінальному процесі піддаються найбільшим обмеженням. Тут ми маємо на увазі не обмеження прав людей, пов'язані із порушенням закону, а цілком законні обмеження. Якісний кримінально-процесуальний закон повинен встановлювати справедливі підстави і порядок обмеження прав суб'єктів процесу. Тільки за таких умов можна буде говорити про ефективність застосування кримінально-процесуального закону.

До речі, однією з причин негативних відгуків експертів Ради Європи щодо проекту Кримінально-процесуального кодексу України, ухваленого Верховною Радою України у 2003 р. у першому читанні, була невідповідність його європейським стандартам. Експерт — професор, доктор Іоахім Херрман (ФРН) — зазначив, що «проект потрібно достеменно та глибоко переглянути, щоб підвести його до стандартів Європейської конвенції та сучасних Європейських правових принципів»⁴.

¹ Пашин С. А. Анализ Уголовно-процессуального кодекса Кыргызской Республики в свете предлагаемых изменений и дополнений / С. А. Пашин // Анализ проектов законов Кыргызской Республики «О внесении изменений и дополнений в Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики» и «О внесении изменений и дополнений в Уголовный кодекс Кыргызской Республики». — Варшава : ОБСЕ – БДИПЧ, 2004. — С. 80.

² Вестн. Конституц. Суда РФ. — 2004. — № 4. — С. 14.

³ Головка Л. В. Место кодекса в системе источников уголовно-процессуального права / Л. В. Головка // Государство и право. — 2007. — № 1. — С. 39, 44.

⁴ Коментарі до проекту Кримінально-процесуального кодексу України експертів Ради Європи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1109854088>.

Слід також зазначити, що оскільки суб'єктами оцінки якості кримінально-процесуального закону є переважно громадяни України, то закон має відповідати також національним традиціям українського народу. Інакше закон не можна вважати якісним. Та й ефективність його застосування у разі запровадження правил, що є чужими для українського менталітету, буде невисокою внаслідок їх несприйняття.

Завершуючи розгляд теми, винесеної у назву підрозділу, зазначимо, що якість кримінально-процесуального закону й ефективність кримінально-процесуальної діяльності є взаємопов'язаними поняттями. Наукові дослідження рідко провадять без урахування результатів емпіричних досліджень, під час яких якраз і може бути виявлена неефективність кримінально-процесуального закону. Науковці у зв'язку з цим дають науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення закону, а законодавці розглядають можливість внесення змін до чинного законодавства, тобто підвищення його якості¹.

Отже, якість кримінально-процесуального закону та ефективність кримінально-процесуальної діяльності мають одне для одного гарантійне значення.

Статья посвящена проблеме обеспечения качества уголовно-процессуальной деятельности, ввиду чего лица, ведущие процесс, обязаны исходить не только из имеющихся фактических данных, но и тех нормативно-правовых актов, которые регламентируют все виды уголовно-процессуального производства.

The article is devoted to the problem of providing of quality criminal and procedural activity, in accordance with what, persons, that carry out such realization obliged to follow not only the fact sheets but also those normatively-legal acts that regulate all types of criminal and procedural realization known to them.

Рекомендовано до опублікування відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 3 від 17 листопада 2011 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор Л. М. Лобойко.

¹ Серед причин, що породжують неефективність кримінально-процесуальної діяльності, є порушення закону або помилки. Але порушення закону і помилки правозастосовувачів не завжди пов'язані із його вадами. Різноманітні помилки у слідчій та судовій практиці можуть бути наслідком порушення також інших законів – законів формальної логіки.

УДК 343.851.001.18

В. В. Голіна, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач сектором дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків;

М. Г. Колодяжний, кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО ПЛАНУВАННЯ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена визначенню поняття регіонального планування запобігання злочинності та аналізу особливостей цієї діяльності на підставі емпіричного дослідження комплексних програм профілактики злочинності.

Ключові слова: запобігання злочинності, протидія злочинності, планування запобігання злочинності, регіональні комплексні програми профілактики злочинності.

Ця наукова стаття є продовженням циклу робіт, присвячених державному та регіональному плануванню й програмуванню запобігання злочинності в Україні¹, змісту такої діяльності, аналізу точок

¹ Див.: Голіна В. В. Сучасна нормативно-правова база та практика державного програмування протидії злочинності в Україні / В. В. Голіна, М. Г. Колодяжний // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2011. – Вип. 21. – С. 46–59; Колодяжний М. Г. Реальний стан виконання регіональних програм запобігання злочинності в Україні / М. Г. Колодяжний // Юридична осінь 2009 року : матеріали доп. та наук. повідомл. міжнар. наук. конф. молод. вчених і здоб. (м. Харків, 13 листоп. 2009 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – С. 281–284; Голіна В. В. Проблеми реформування державного і регіонального планування запобігання злочинності в Україні / В. В. Голіна, М. Г. Колодяжний // Реформування судових і правоохоронних органів України: проблеми та перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 трав. 2010 р.) ; редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Одиссей, 2010. – С. 412–414; Колодяжний М. Г. До проблеми удосконалення комплекс-

зору деяких науковців, які займались розробкою даної проблематики, тощо. Результатами емпіричного дослідження чинних та тих, строк дії яких вже сплив, комплексних регіональних програм профілактики злочинності було встановлено низку недоліків, серед яких особливо виділяються: розробка регіональних планів до прийняття загальнодержавного комплексного плану; невідповідність у різних областях назв, строку дії та структури планових документів у сфері протидії злочинності; наявність великої кількості формальних, декларативних, неконкретних, а у деяких випадках навіть нереальних заходів; відсутність належного поточного контролю за виконанням запланованих заходів, заключного звітування відповідальних суб'єктів, а також оцінки ефективності здійснених завдань тощо.

Однак для того, щоб з'ясувати сутність діяльності відповідних суб'єктів протидії злочинності та її проявів, проаналізувати й узагальнити сучасну вітчизняну практику планування заходів щодо запобігання кримінальній активності певної частини українського суспільства, а тим більше — запропонувати нову модель чи доктрину комплексного планування запобіжної діяльності в Україні, враховуючи останні зміни кількісно-якісних показників злочинності, необхідно визначитись із самим поняттям, про яке йдеться.

Окреслення особливостей реалізації заходів різними суб'єктами запобіжної діяльності щодо перешкоджання вчиненню різних злочинів та усуненню негативних соціальних явищ, що мають місце в нашому суспільстві, а також виділення особливостей та вимог, яким повинна, з нашого погляду, відповідати ця робота, і є відповідним моментом науково-практичного завдання, що стоїть перед нами.

Узагалі у теорії засади кримінологічного планування розроблялися ще у 70–80-х рр. ХХ ст. радянськими вченими. Одні з них

них програм запобігання злочинності в Україні / М. Г. Колодяжний // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 24 квіт. 2009 р.) / Донец. юрид. ін-т ЛДУВС. – Донецьк : Норд Комп'ютер, 2009. – С. 196–198; Регіональні (міські) програми запобігання злочинності: досвід емпіричного дослідження / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний та ін. // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2010. – Вип. 18. – С. 66–79; Голіна В. В. Щодо ефективності регіональної політики боротьби зі злочинністю в Україні / В. В. Голіна // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф. (м. Харків, 15 трав. 2008 р.). – Х. : Право, 2008. – С. 250–253; та ін.

розглядали таку діяльність під кутом аналізу методологічних проблем соціального планування запобігання злочинності¹. Були спроби розробки програмно-цільового підходу щодо планування запобігання злочинності². Деякими науковцями пропонувалось, окрім іншого, використовувати кримінологічні прогнози у плануванні запобігання злочинності тощо³.

Як бачимо, розробки цих та інших вчених, які займалися проблемою планування протидії злочинності та її видам, лягли в основу сучасної державної та регіональної практики планування заходів щодо перешкоджання вчиненню різних груп злочинів. Це стосується й основних вимог, яким має відповідати планування, і її суб'єктів, об'єктів запобіжного впливу, кінцевої мети тощо.

Узагалі слово «планування» означає заздалегідь намічений порядок дій та оптимальний розподіл ресурсів, необхідних для досягнення поставленої мети. Слово «план» (від лат. *planum*) — це площина, рівне місце⁴.

Слово «регіональний» походить від слова «регіон», що означає певну територіальну одиницю (район, область), яка вирізняється з-поміж інших таких же одиниць специфічними рисами⁵.

Таким чином, буквально термін «регіональне планування» — це намічений порядок дій та оптимальний розподіл ресурсів, необхідних для досягнення поставленої мети в межах певної територіальної одиниці. Означений термін часто застосовується у теорії кримі-

¹ Орехов В. В. Социальное планирование и проблемы предупреждения преступности : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 «Уголов. право и криминология; исправительно-трудовое право» / В. В. Орехов. — Л., 1982. — 45 с.

² Олейник О. М. Планирование предупреждения преступности (программно-целевой подход) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 «Уголов. право и криминология; исправительно-трудовое право» / О. М. Олейник. — М., 1982. — 24 с.

³ Солопанов Ю. В. Криминологическое прогнозирование и планирование борьбы с преступностью : лекция / Ю. В. Солопанов. — М. : МВШМ МВД СССР, 1983. — С. 33–35; Жалинский А. Э. Актуальные проблемы прогнозирования процессов борьбы с преступностью / А. Э. Жалинский // Методология и методика прогнозирования в сфере борьбы с преступностью / отв. ред. К. Е. Игошев. — М. : Акад. МВД СССР, 1989. — С. 32–33.

⁴ Див.: Планування [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Планування>. — Заголовок з екрана.

⁵ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — С. 1206.

нологами, а також у практичній діяльності правоохоронних органів з приводу розробки і реалізації заходів запобігання злочинності, її видам (групам) та окремим проявам, які відображаються у певних документах, що часто мають назву «Комплексні плани (програми) запобігання (профілактики) злочинності».

У загальних рисах *кримінологічне планування* як різновид соціального планування є діяльністю у сфері запобігання злочинності, спрямованою на визначення характеру і змісту запобіжних заходів, послідовності та строків їх використання. Тобто це діяльність з підготовки, складання і затвердження планів та програм, спрямованих на запобігання злочинності, та їх реалізація. Разом з тим вона є однією із форм координації запобіжної діяльності в межах держави та її окремих регіонів, у якій знаходить своє реальне відбиття кримінологічна політика держави. Передумовою кримінологічного планування має бути кримінологічний прогноз¹.

На нашу думку, ґрунтуючись на аналізі та узагальненні практики розробки та реалізації обласних і міських програм запобігання злочинності, а також виходячи з вищевикладеного, **регіональне планування запобігання злочинності в Україні можна визначити як діяльність щодо розробки, прийняття, здійснення та оцінки результатів виконання заходів комплексних планів, в якому беруть участь регіональні органи державної влади і органи місцевого самоврядування та інші органи й установи, реалізуючи кримінологічну функцію своєї роботи, спрямованої на запобігання злочинності та її проявам у конкретній області за визначений період часу.**

Як і будь-яка діяльність, указаний напрямок роботи регіональних (місцевих) органів державної влади й органів місцевого самоврядування має свої особливості, оскільки вони пов'язані із специфічною роботою у сфері запобігання злочинності. Отже, виділимо особливості регіонального планування запобігання злочинності в нашій країні.

1. На нашу думку, в Україні повинно існувати кілька планових документів у сфері запобігання злочинності — державний план та

¹ Див.: Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І. М. Данишин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2009. – С. 85.

регіональні плани, що здійснюватимуться на підставі та у межах загальних завдань, визначених у загальнодержавному документі. У свою чергу, державне та регіональне планування слід здійснювати згідно з директивними та стратегічними завданнями, що будуть міститися у довгостроковій Програмі запобігання злочинності.

До речі, в Україні починаючи з 1993 р. склалася усталена практика розробки кількох програмних документів у зазначеній царині — Комплексна державна програма (як показує практика, має різні назви) та регіональні програми. І ці програми, як уже наголошувалось, приймаються та затверджуються місцевими органами влади переважно до прийняття загальнодержавної комплексної програми.

Тому суб'єкти розробки та затвердження регіональних програм запобігання злочинності мають уявити просту істину, без якої фактично неможливе ефективне виконання заходів цих документів: регіональні плани повинні прийматися лише після затвердження державного плану запобігання злочинності; в ідеалі цей процес має здійснюватися за 3–4 місяці, щоб у регіонів був час для правильної та публічної організації процесу затвердження свого плану; розробники державного плану, у свою чергу, повинні зрозуміти, що найменші зволікання з оцінкою старого та прийняття нового державного плану запобігання злочинності заважатимуть протидії різним видам злочинності в областях та містах країни, що є безперервною та координованою діяльністю.

2. Наступна особливість здійснення регіонального планування запобіжної діяльності стосується назви документів у зазначеній царині. По-перше, слід відзначити, що назви усіх обласних програм не є тотожними. Більше того, вони не кореспондуються з назвою основної державної комплексної програми.

По-друге, згідно із положеннями Закону України «Про державні цільові програми»¹ (далі — закон) вони хоча і відносяться до однієї з восьми груп цільових програм під назвою «правоохоронні, спрямовані на забезпечення правоохоронної діяльності, боротьби зі злочинністю та державної безпеки», однак у ст. 1 цього ж нормативно-

¹ Про державні цільові програми : Закон України від 18.03.2004 р. № 1621-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 25. – Ст. 352.

правового акта віднесені до «інших програм, метою яких є розв'язання окремих проблем... адміністративно-територіальних одиниць, що потребують державної підтримки»¹. Тобто це ще раз звертає на себе увагу та доводить «інший», «другорядний» характер регіональних планів запобігання злочинності та завдань, що стоять перед ними. До речі, на цьому вже нами наголошувалось у попередніх публікаціях².

На нашу думку, назви всіх регіональних програм необхідно уніфікувати та узгодити із відповідними законодавчими нормами — це один із перших кроків у вдосконаленні регіонального планування.

3. Специфічність даної діяльності полягає також і у самому порядку прийняття й затвердження цих документів. Вищевказаний закон та постанова Кабінету Міністрів України (далі — КМ України) «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм»³ (далі — постанова) роз'яснюють процес прийняття як державного, так і регіональних планів, а також вказують, які органи можуть бути їх замовниками.

Таким чином, реально облдержадміністрація поєднує у собі функції ініціатора, державного замовника і, як показав аналіз самих обласних програм, основного виконавця. На нашу думку, цього не повинно бути.

Аналіз змісту положень про діяльність відповідних структурних підрозділів облдержадміністрацій України показує, що нормативно вони мають право і навіть несуть обов'язок щодо здійснення заходів регіонального планування.

Отже, ми бачимо, що лівова частка роботи щодо розробки та здійснення регіональних планів запобігання злочинності лежить на облдержадміністраціях. Положення їх структурних підрозділів, відповідальних за це, на жаль, не містять інформації щодо деталізації розробників цих документів, хоча повинні містити. Також

¹ Про державні цільові програми : Закон України від 18.03.2004 р. № 1621-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 25. – Ст. 352.

² Проблеми кримінологічного планування запобігання злочинності в Україні / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний та ін. // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Кроссрод, 2009. – Вип. 17. – С. 106–123.

³ Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм : постанова Каб. Міністрів України від 31.01.2007 р. № 106 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 8. – Ст. 313.

у Положеннях не вказано, що плани повинні обговорюватися на спільних засіданнях облдержадміністрації, що б, безумовно, сприяло їх обґрунтованості й підвищенню ролі та відповідальності всіх учасників регіонального планування.

4. Досить тісно із вищевказаним пов'язана особливість щодо гласності діяльності із регіонального планування, яка полягає не лише в обговоренні планових документів на засіданнях облдержадміністрацій та затвердження їх обласними радами народних депутатів.

На практиці, якщо про якийсь громадське обговорення державного плану і можна говорити (виступи офіційних осіб, заяви критиків, пропозиції наукових та навчальних установ тощо), то це у більшості випадків не можна сказати про регіональне планування, хоча у ст. 40 постанови КМ України чітко вказано, що державний замовник, тобто облдержадміністрація, у процесі виконання програми організовує розміщення на своєму веб-сайті інформації про хід виконання програми¹.

Актуалізація цього положення останнім часом пояснюється і безпосередньо пов'язана з розробкою Закону України «Про доступ до публічної інформації»², прийнятого 13 січня 2011 р. Цим нормативно-правовим актом розширюються і забезпечуються права громадян на доступ до різних інформаційних джерел, у тому числі що стосуються злочинності, її показників, а тим більше заходів, які плануються і здійснюються органами державної влади і місцевого самоврядування з метою її скорочення чи обмеження.

Гласність передбачає публічний і відкритий характер обговорення проектів регіональних планів запобігання злочинності, ходу і результатів їх прийняття; проміжне і заключне звітування відповідних суб'єктів про ефективність їх дій із виконання як окремих заходів, так і плану в цілому; розмір виділених і витрачених коштів суб'єктами планування, які відображені у планах запобігання злочинності тощо.

¹ Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм : постанова Каб. Міністрів України від 31.01.2007 р. № 106 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 8. – Ст. 313.

² Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 10. – Ст. 446.

Формами вираження означеної вимоги до регіонального планування запобіжної діяльності можуть бути виступи керівників облдержадміністрацій, органів місцевого самоврядування, окремих депутатів, представників судових і правоохоронних органів, громадських організацій про успіхи і невдачі цієї діяльності та ін. Дотримання цього положення має стати беззастережною вимогою до практики регіонального планування запобігання злочинності в Україні і повинно не лише підвищити авторитет цих органів в очах місцевої громади, але й сприяти зниженню у населення страху перед злочинністю, наділити його впевненістю за свою безпеку і спроможність правоохоронних органів її забезпечити.

5. Наступна особливість регіонального планування спирається й ураховує вже давно анонсовану в літературі тезу про те, що планування запобігання злочинності має базуватися на прогнозуванні злочинності у відповідному регіоні¹. Дійсно, будь-яке планування не можливе без вірного наукового передбачення основних змін розвитку злочинності, окремих її форм², воно має ґрунтуватися на кількісно-якісних показниках злочинності, рівні латентності тих чи інших злочинних проявів, щоб ця діяльність досягла поставленої мети — зменшення або скорочення злочинності та її видів.

Однак у нашій державі, на жаль, відсутня необхідна статистична база для правильного прогнозування злочинності як на державному, так і регіональному рівнях. Про це зазначається в офіційних документах органів державної влади, а також наголошується науковцями у літературі. Ще у 1997 р. у Національній програмі боротьби з корупцією було передбачено до 1 січня 1998 р. перейти на міжнародну систему обліку та статистики. За цей час не відбулося жодних змін, спрямованих на покращення ситуації з веденням кримінально-правової статистики про злочинність, злочинців та

¹ Див.: Солопанов Ю. В. Криминологическое прогнозирование и планирование борьбы с преступностью : лекция / Ю. В. Солопанов. – М. : МВШМ МВД СССР, 1983. – С. 33–35; Жалинский А. Э. Актуальные проблемы прогнозирования процессов борьбы с преступностью / А. Э. Жалинский // Методология и методика прогнозирования в сфере борьбы с преступностью / отв. ред. К. Е. Игошев. – М. : Акад. МВД СССР, 1989. – С. 32–33.

² Див.: Криминологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2009. – С. 81.

судимість в Україні¹. Можна говорити і про інші недоліки у сфері статистичного обліку злочинів.

Більше того, окрім відсутності в нашій державі належного рівня кримінально-правової статистики про злочинність та злочинців, існує проблема щодо відсутності прогнозів злочинності, навіть коротко- та середньострокових, у областях України. Таким чином, регіональне планування запобігання злочинності в країні здійснюється відірвано від реального стану криміногенної обстановки у відповідній місцевості, що в принципі неможливо. У цьому випадку відпадають усі обґрунтовані запитання про причини низького рівня результативності заходів, що здійснюються.

6. Специфічність розробки заходів регіонального планування пов'язана з необхідністю наукової забезпеченості даної діяльності, на чому неодноразово наголошувалось у спеціальній літературі².

По-перше, прогнозування злочинності як основа регіонального планування запобіжної діяльності базується на певних методологічних засадах, здійснюється з використанням і застосуванням методів соціології, математики та інших наук.

По-друге, регіональне планування має спиратися на теоретичні напрацювання й досягнення, у першу чергу кримінологічної науки, яка розробляє теорію запобігання злочинності, вивчає міжнародний досвід протидії злочинності, у тому числі щодо практики реалізації програм і планів запобігання злочинності в інших країнах.

По-третє, розробниками державного та регіональних планів запобігання злочинності в Україні мають бути не лише практики та працівники правоохоронних органів, але й обов'язково вчені. Іншими словами, ці розробники повинні брати участь у розробці конкретних регіональних планів, використовуючи теоретичні знання і досягнення сучасної науки.

¹ Хавронюк М. І. Реформа судової та правоохоронної систем: ключові проблеми / М. І. Хавронюк // Реформування судових і правоохоронних органів України: проблеми та перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 трав. 2010 р.) / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Одиссей, 2010. – С. 183–187.

² Див.: Бандурка А. М. Преступность в Украине: причины и противодействие : монография / А. М. Бандурка, Л. М. Давиденко. – Харьков : Основа, 2003. – С. 143–144; Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А. П. Закалюк. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2007. – С. 414.

І по-четверте, у державі слабко впроваджуються у практику досягнення науки у сфері запобігання злочинності взагалі та вдосконалення планування цієї діяльності зокрема. Доказом цьому є, з одного боку, застаріла модель державної та регіональної політики щодо запобігання злочинності, а з другого — недотримання вищеперелічених положень, що виділяються нами.

7. З попередньою особливістю тісно пов'язана вимога до регіональних планів, згідно з якою заходи, що в ній містяться, не можуть бути відірваними від життя, вони мають виходити з дійсної соціально-економічної ситуації в регіонах; не слід у регіональних планах ставити нереальні завдання, виконати які, навіть за умови стопроцентного фінансування, майже неможливо (узагальнення обласних та міських програм є тому підтвердженням).

З нашого погляду, ніж ставити перед суб'єктами регіонального планування складні завдання щодо приборкання чи навіть подолання (що є утопією) поширених форм злочинності, краще формулювати обмежену кількість конкретних заходів, виконання яких можливе за умови сучасного ресурсного, матеріально-технічного, кадрового та фінансового забезпечення. До речі, таким шляхом пішли деякі регіони та міста. Наприклад, Міська комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки (м. Суми) містила лише 18 різнопланових, однак не узгоджених між собою завдань щодо запобігання злочинності. Можливо, це не ідеальний варіант формулювання обмеженої кількості заходів, хоча подібний підхід конкретного визначення завдань слід взяти на озброєння розробникам регіональних планів.

8. Особливістю регіонального планування є також врахування ініціаторами, державними замовниками та передусім розробниками планів із запобігання злочинності та її проявів відмінностей у криміногенній обстановці області та у структурі й поширеності окремих видів злочинності. У попередньому підрозділі на це вже зверталась увага.

Так, для західних областей України, скажімо, це може бути злочинність, пов'язана з торгівлею людьми, на що звертається особлива увага європейською спільнотою. До речі, заходи протидії торгівлі людьми є предметом окремого планування в Україні.

Для західного регіону актуальним буде запобігання незаконному видобутку корисних копалин, у тому числі бурштину, вирубці лісових насаджень, самовільному зайняттю земельних ділянок і самовільному будівництву тощо.

Для Донбаського регіону оригінальні й одночасно актуальні заходи стосуються злочинності у нафтогазовому комплексі, а також протидії злочинам, передбаченим ст. 240 КК України (порушення правил охорони надр), тощо.

Насправді кожна окрема область і місто за умови здійснення кримінологічного дослідження щодо стану її злочинності, рівня криміногенності та віктимізації населення зможе надати відповідь на багато запитань, які піднімаються нами у цій праці взагалі та стосуються регіонального планування зокрема.

9. Важлива особливість регіонального планування полягає у необхідності використання різнопланових та різноманітних заходів запобігання тому чи іншому виду злочинності. Окрім цього, суб'єкти протидії злочинності мають урахувувати різні обставини політичного, соціально-економічного, технічного, організаційного, наукового та іншого характеру при досягненні поставленої мети планування; використовувати сили та засоби різних суб'єктів запобіжної діяльності (правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування, облдержадміністрації, громадські організації і навіть окремі громадяни тощо) у реалізації відповідного завдання плану.

Недарма попередні як регіональні, так і державні програми (їх назви у різні часи та у різних областях були і є різними) хоча і нормативно, але відбивають у своїй назві вимогу так званої комплексності заходів, що здійснюються.

10. Певною специфічністю діяльності щодо виконання регіональних комплексних планів запобігання злочинності є вимога щодо необхідності підтримування безперервності планової перспективи, взаємоузгодження довго-, середньо- та короткострокових планів, тобто процес планування у регіонах має здійснюватись постійно в межах установленого циклу; розроблені плани мають постійно змінювати один одного. Це пояснюється тим, що процес запобігання злочинності та її проявам за своїм характером є безперервним, не терпить зволікань, пауз у здійсненні відповідних запобіжних заходів. Іншими словами, як вчинення різних злочинних посягань

є хаотичним, постійним і переважно неконтрольованим процесом, так і діяльність щодо протидії злочинності повинна бути безперервною, наступальною й адекватною соціальної загрози.

11. Надзвичайно важливою вимогою до регіонального планування, особливо за умови гострого дефіциту державного бюджету України, кошти якого переважно і виділяються для суб'єктів запобігання злочинності, є оптимальність. Регіональне планування має здійснюватись виключно із раціональним використанням сил і засобів, що виділяються і є у розпорядженні суб'єктів цієї діяльності для запобігання злочинності.

Оцінити дотримання цього положення відповідними органами, що є суб'єктами комплексних планів, дуже важко. У всіх випадках зазначається, що всі кошти, що виділяються на протидію злочинності, освоєні повністю. Навіть завжди є дорікання щодо недофінансування правоохоронних та інших державних органів. Щоб об'єктивно оцінити стан справ, необхідні певні юридичні факти.

Наприклад, у 2006 р. Рахунковою палатою України був проведений аудит ефективності виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки, яким було встановлено загальний характер передбачених програмою завдань та нераціональне використання бюджетних коштів¹. Наше звернення до Рахункової палати України щодо отримання матеріалів аналогічного аудиту ефективності здійснення заходів Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки показав, що він з незрозумілих причин не здійснювався.

Таким чином, регіональне планування запобігання злочинності в Україні має бути не джерелом певних зловживань з боку заінтересованих осіб, а надійним інструментом перешкоджання кримінальної активності частини українського суспільства.

12. Діяльність щодо планування заходів із протидії злочинності у різних регіонах держави має обов'язково контролюватися. Незважаючи на те, що контроль розробки та здійснення заходів регіональних планів чітко прописано у законодавстві, однак на практиці

¹ Про результати аудиту ефективності виконання Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки : Постанова Колегії Рахунк. палати України від 24 трав. 2006 р. № 13-1. – К. : Рахунк. палата України, 2006. – Вип. 13.

ці вимоги реально виконуються вкрай рідко і наше узагальнення обласних та міських комплексних програм профілактики злочинності є тому підтвердженням. Цей нормативний припис виступає нібито «більшом в оці» суб'єктів цієї діяльності. Розробникам і виконавцям заходів цих планів слід пам'ятати, що не буде виконуватися жодна програма чи план в країні, якщо контроль ходу виконання та вивчення результатів здійсненої роботи не буде оцінено нами в кінці строку дії відповідного документа.

Звичайно, що існують й інші особливості регіонального планування запобігання злочинності в Україні. Однак нами на підставі аналізу й узагальнення програм профілактики злочинності виділено основні вимоги до обласних планів, що мають бути враховані та дотримані ініціаторами, розробниками, державними замовниками та безпосередніми виконавцями регіональних планів.

Статья посвящена определению понятия регионального планирования предупреждения преступности и анализу особенностей этой деятельности на основе эмпирического исследования комплексных программ профилактики преступности.

The article is devoted determination of concept of the regional planning of prevention of crime and analysis of features of this activity on the basis of empiric research of the complex programs of prophylaxis of criminality.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 6 від 18 травня 2011 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук **В. С. Батир-гарєєва**.*

УДК 343.9(4)

О. Ю. Шостко, доктор юридичних наук, завідувач сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

МЕРЕЖНА ОРГАНІЗАЦІЯ — НОВА РИСА СУЧАСНОЇ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

У статті досліджуються новітні зміни у побудові організованих злочинних угруповань, а саме перехід до мережної організації злочинців, яка дозволяє швидкіше підлаштовуватись до змін сучасного ринку та уникати викриття з боку правоохоронних органів. Наводяться дані різних зарубіжних досліджень, які підтверджують нову теоретичну концепцію мереж.

Ключові слова: мережна організація, організована злочинність, транснаціональні мережні організації, протидія організованій злочинності.

Організована злочинність є надто складним і різноманітним явищем, тому не дивно, що до цього часу у кримінологічних колах тривають дебати щодо його визначення. Теоретичні концепції науковців будуються на визначенні характерних рис та ознак цього феномену. Учені різних країн намагаються сформулювати власні теорії організованої злочинності, розкрити особливості побудови злочинних спільнот. Серед європейських науковців з цієї проблематики найбільш вагомими є праці Г. Альбрехта (H.-J. Albrecht), К. Ароми (K. Aronaa), Т. Бейкена (T. Beken), М. Ван Дайка (M. Van Dijck), Я. Ван Дайка (J. Van Dijk), П. Ван Дайна (P. Van Duyne), М. Кілчлінга (M. Kilchling), М. Леві (M. Levi), Л. Паолі (L. Paoli), Е. Плавачевського (W. Plywaczewski), Е. Савони (E. Savona), К. Фіджноута (C. Fijnaut), К. Фон Лампе (K. Von Lampe) та ін.

Окремі аспекти сучасної організованої злочинності в зарубіжних країнах з кримінально-правових і кримінологічних позицій розглянуто в наукових працях вітчизняних учених: О. М. Джужі, В. М. Дрьоміна, А. П. Закалюка, Т. І. Качки, О. М. Костенка, М. В. Корнієнка, Т. В. Мельничук, С. В. Морозенка, І. В. Пшеничного, А. В. Савченка, Є. Д. Скуліша, В. О. Тулякова, М. І. Хавроню-

ка, В. І. Шакуна. Однак в українській кримінології ще недостатньо вивченими залишаються теоретичні розробки науковців інших країн щодо новітніх тенденцій організованої злочинності і відповідно сучасні концепції, підходи стосовно цього феномену.

Отже, виникає питання введення в науковий кримінологічний обіг оригінальної літератури щодо проблем організованої злочинності, зокрема тих, що стосуються побудови, зв'язків, управління в рамках організованих злочинних угруповань. Цьому питанню і присвячена дана стаття.

Значимо, що вперше поняття «організована злочинність» було використано в щорічній доповіді Нью-Йоркського товариства із запобігання злочинності у 1896 р. Воно було застосовано до об'єднання злочинців, що займалося організацією азартних ігор і проституції і захищалося представниками влади. У той час американські дослідники цей термін використовували передусім до нелегального бізнесу, в якому брали участь політики, поліцейські, адвокати, професійні крадії, припускаючи, що їх злочини мали організований характер¹.

Пізніше увага правоохоронців була сконцентрована на етнічних, ієрархічних, добре структурованих злочинних організаціях (у першу чергу італійських, єврейських), які створювали небезпеку цілісності американського суспільства та його політичному устрою. Саме такий погляд на організовану злочинність і ототожнення її внутрішньої структури з будовою Коза Ностри тривалий час домінував у наукових дослідженнях учених із США, Європи, Канади, Австралії. Він був притаманний і вітчизняним дослідникам. Безперечно, потужні злочинні угруповання, об'єднані жорсткою дисципліною, які характеризуються стійкістю, ієрархічністю, розподілом ролей між учасниками, плануванням своєї діяльності, наявністю керівного складу, застосуванням жорстокого насильства та залякуванням конкурентів, свідків, відомі кожній країні, де організована злочинність має значний вплив на суспільство.

Однак останнім часом учені з різних країн все частіше відмічають іншу тенденцію: найбільш небезпечні злочинні угруповання не мають

¹ Organised Crime in Europe: Concept, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond / ed. by C. Fijnaut, L. Paoli. – Dordrecht : Springer, 2004. – P. 24.

сталої, чітко визначеної організаційної будови. Вони досить часто швидко змінюють її так само, як і напрями та організаційні форми діяльності, заради більш раціонального та оптимального досягнення визначеної мети — отримання прибутків і надприбутків. Представники нових підходів у вивченні організованої злочинності звертають увагу на те, що *організація злочинної діяльності відбувається за допомогою мережі злочинців*, яка має переваги перед традиційними організаційними структурами завдяки гнучкості, адаптивності, швидкості реагування. Злочинні мережі характеризуються непостійним членством і високою адаптацією до політичних, економічних, соціальних змін у суспільстві, відсутністю централізованої системи контролю. Слід зазначити, що мережі являють собою одну з найпоширеніших форм суспільної організації. Отже, можна говорити про нову рису сучасної організованої злочинності — мережну організацію злочинної діяльності організованих злочинних формувань, яка на теоретичному рівні знайшла відображення у відповідній *концепції мереж*.

Ця концепція є більш раціональною, оскільки враховує очевидну конвергенцію між традиційною організованою злочинністю, з одного боку, і економічною або фінансовою, яка здійснюється в межах корпорацій — з другого¹.

Підкреслюється, що для довготривалого виживання злочинних спільнот як на національному, так і транснаціональному рівнях «мережні» злочини є більш «ефективними», ніж ієрархічно «спланований централізм»².

Висновки вчених, які підмітили цю тенденцію, підтверджуються різними дослідженнями, зокрема і тими, які проводив Європол. Згідно з аналітичним дослідженням цієї організації, змішані злочинні мережі в цей час є доволі поширеними. Вони приходять на зміну етнічно однорідним групам, сфокусованим на окремих видах злочинів. Злочинні управлінці (менеджери) стежать за так званим злочинним монолітом організації³.

¹ Williams P. Anticipating organized and transnational crime / P. Williams, R. Godson // *Crime, Law & Social Change*. – 2002. – Vol. 37, № 4 (June). – P. 331–333.

² Levi M. The Preventative Control of Organised Crime in Europe: The Emerging Global Paradigm? / M. Levi // *International Key issues in Crime Prevention and Criminal Justice : papers in celebration of 25 years of HEUNI*. – Helsinki, 2006. – P. 104.

³ OCTA [Електронний ресурс] : EU Organised Crime Threat Assessment 2007 // Europol. – Режим доступу: [http://www.europol.europa.eu/publications/European_Organised_Crime_Threat_Assessment_\(OCTA\)/OCTA2007.pdf](http://www.europol.europa.eu/publications/European_Organised_Crime_Threat_Assessment_(OCTA)/OCTA2007.pdf). – Заголовок з екрана.

Щодо загальної ситуації з організованою злочинністю на рівні Європи фахівці дійшли висновку, що організована злочинність має переважно інтернаціональний характер. Злочинні угруповання легко адаптуються до сучасних умов, що є виразною тенденцією їх діяльності. Якщо раніше до спільнот входило 30–40 осіб, то зараз — не більше 15. Зростає рівень їх спеціалізації. До злочинної діяльності залучаються висококласні спеціалісти, фахівці з різних галузей права, економісти, що викликає розвиток нових методів злочинної діяльності, до яких не завжди готові органи кримінальної юстиції. Як наслідок, майже неможливо проконтролювати відмивання грошей через купівлю-продаж авторських прав, внесення їх до статутного фонду товариств, через незаконне використання товарного знака (назв) відомих фірм, підприємств.

Організовані групи стають все більше різномірними і динамічними, рухаючись до більш вільних мереж, ніж до монолітної піраміди. У своїх злочинних намаганнях вони використовують легальні бізнес-структури, за допомогою яких приховуються злочинні доходи. Таким чином, можна говорити про таке кримінальне явище, яке створюється із взаємовідносин між високопрофесійними злочинцями і групами, що втягнуті у вчинення різних видів злочинів.

Відділ боротьби зі злочинністю і наркотиками ООН у 2002 р. провів спеціальне дослідження організованої злочинності. Було відібрано 40 організованих груп із 16 країн світу. У ході цієї наукової розвідки було підтверджено гіпотезу щодо структурної мінливості (гнучкості) серед 5 визначених типів цих груп, які є такими: групи із стандартною ієрархією, групи з регіональною ієрархією, суцвіття (декілька рівнозначних груп, зібраних разом, — так звана кластерна ієрархія), головна (основна) група, злочинна мережа¹.

Німецьке федеральне відомство кримінальної поліції (Bundeskriminalamt, ВКА) також виявило, що більшість злочинних організацій, діяльність яких воно розслідує, не є «тісно зв'язаними постійними мережами» і що «розбудовані протягом тривалого часу ієрархічні структури» становлять лише меншість. На думку ВКА,

¹ Національні, регіональні і міжнародні дії, спрямовані на боротьбу з організованою злочинністю [Електронний ресурс] : [ст. спирається на док., підгот. д-р Падді Роулс у співробітництві із Самуелем Гонзалезом, Марком Шо і Аурелі Мерль] // Winrock International. – Режим доступу: http://ukraine.winrock.org/DOS/TOT-9/national_strategy.doc. – Заголовок з екрана.

німецькі приклади вказують на те, що навіть ієрархічні організації, такі як «сім'ї» італійської мафії, надають своїм місцевим «філіалам» значну свободу дій¹

Ґрунтовне вивчення організованої злочинності, проведене в Нідерландах, виявляє значну варіативність форм співробітництва між злочинними угрупованнями і доходить висновку, що «ці моделі не обов'язково ієрархічні й мають чіткий поділ праці — риси, які часто приписуються мафіозним синдикатам. Різні комбінації соціальних мереж із рудиментарним поділом праці також включено як групи у звіт, присвячений голландським злочинним групам, де вони називаються “кліками” (cliques). Як показано в дослідженні, між моделями співпраці в цих угрупованнях можуть існувати значні відмінності, як і між більшими мережами осіб, з якими вони співробітничать на тимчасових засадах»².

Доволі детальну інформацію про особливості організованої злочинної діяльності в країні можна отримати з «Моніторингу організованої злочинності», який проводиться Центром досліджень і документації Міністерства юстиції (WODC)³. Моніторинг складається з інформації, отриманої на підставі питальника, а також завдяки вивченню кримінальних справ, конфіденційних доповідей, інтерв'ювання експертів та ключових фігур злочинних груп.

У доповіді WODC зазначається, що організована злочинність у Нідерландах не складається з ієрархічно організованих груп, а в більшості випадків має горизонтальну структуру зв'язків. Підкреслюється також, що стратегія боротьби з організованою злочинністю буде ефективнішою, якщо замість ліквідації верхівки таких організацій (наприклад, шляхом проникнення) будуть застосовуватись короткі й влучні «удари» по злочинному об'єднанню, наслідком яких була б розгубленість і острах серед учасників групи.

Відомий учений і засновник концепції мереж Ф. Вільямс звертає увагу на те, що здатність транснаціональних злочинних мереж ви-

¹ Вільямс Ф. Мережі і мережні війни: майбутнє терору, злочинності та бойових дій / Ф. Вільямс ; за ред. Дж. Арквілли, Д. Ронфельдта. – К. : Вид. Дім «Киево-Могилян. акад.», 2005. – С. 89.

² Organised Crime in the Netherlands / C. Fijnaut, K. Bovenkerk [and others]. – The Hague. – Kluwer Law International, 1998. – P. 27.

³ Measuring Organised Crime in Europe / T. V. Beken [and etc.] ; Institute for International Research on Criminal Policy, Gent University. – Maklu Publishers, 2004. – P. 184.

користувати інформаційні та комунікаційні мережі є одним із головних джерел зростання їх ефективності. Незважаючи на те, що експлуатація інформаційних технологій, без сумніву, не є виключною прерогативою мережних організацій, саме мережі найкраще пристосовані для використання нових технологічних можливостей. Справді, багато злочинних організацій використовують технології як «посилювач потужності» для ведення своєї підприємницької діяльності з більшою ефективністю і меншими затратами. Існує один вид технології, який може дати їм величезну перевагу в постійній боротьбі з правоохоронними органами, — потужні засоби шифрування¹

Знаний англійський кримінолог М. Леві також наголошує, що більшість злочинів можуть бути організовані досконало прихованими вільними мережними структурами, які можуть підпадати під визначення ст. 140 КК Голландії або американського закону РІКО, але які важче ліквідувати, ніж ієрархічну піраміду «традиційної» злочинної організації. І хоча злочинна діяльність потребує високого ступеня секретності, саме розгалужена, а не централізована злочинна мережа є кращим способом сховатися від правоохоронних органів (у тому числі від розвідувальних)².

Одним із найдалекоглядніших відомств, що відреагувало на загрозу з боку міжнародних злочинних мереж створенням своїх власних, виявилася Мережа боротьби з фінансовими злочинами (FINCEN) Міністерства фінансів США. Хоча FINCEN мала свої проблеми (у тому числі її критикували за відсутність показників ефективності роботи), важливість її діяльності виявляється в тому, що уряд США вирішив спрямувати атаки не тільки на провідні фігури кримінального світу, а й злочинні мережі, а також на злочинні доходи.

¹ Вільямс Ф. Мережі і мережні війни: майбутнє терору, злочинності та бойових дій / Ф. Вільямс ; за ред. Дж. Арквілли, Д. Ронфельдта. — К. : Вид. Дім «Києво-Могилян. акад.», 2005. — С. 85–86. Дуже спрощено мережу можна розуміти як набір пов'язаних між собою вузлів. Цими вузлами можуть бути окремі особи, організації, фірми чи комп'ютери, якщо між ними існують суттєві зв'язки. У вищезгаданому дослідженні зосереджено увагу на мережах, які формуються і ведуть діяльність з метою фінансового прибутку в результаті протизаконної діяльності (Там само. — С. 72).

² Global Organized crime. Trends and Developments / ed. by D. Siegel, H. van de Bunt, D. Zaitch. — Kluwer Academic Publishers, 2003. — P. 117.

Ключовим напрямком тут стала боротьба з відмиванням грошей шляхом ускладнення їх переведення в легальну фінансову систему без складання спеціальних документів — звіту про готівкову операцію або повідомлення про підозрілу діяльність. Крім того, у Сполучених Штатах було розроблено законодавство щодо арешту та конфіскації активів, яке уможливило конфіскацію злочинних прибутків. FINCEN відіграла в цій стратегії ключову роль, діючи як канал зв'язку з фінансовою спільнотою, заохочуючи банки брати на себе завдання вивчення своєї клієнтури і вжиття необхідних заходів безпеки в усіх операціях. FINCEN також зберігає інформацію з банків — звіти про готівкові операції та про підозрілу діяльність¹.

Для ефективної протидії організованій злочинності однією з міжнародних рекомендацій є така: при розробці стратегій антизлочинної політики, включаючи законодавство та інші заходи, держави повинні враховувати структурні особливості злочинних організацій і способи їх діяльності².

Існує велика кількість організованих груп, що мають мінливу мережну структуру, тому протистояти їм можна за допомогою стратегії, сфокусованої на мережному аналізі, а також на аналізі інформаційних ресурсів, що використовуються мережами злочинців.

Усе більш потужною сучасною світовою тенденцією є підвищення ролі кримінальної розвідки в роботі суб'єктів протидії організованій злочинності. Утім досі існує розрив між поширеністю і високим рівнем злочинних мереж, з одного боку, і правоохоронними мережами — з другого. Скорочення цього розриву та розробка й впровадження ефективніших стратегій боротьби зі злочинними мережами мають стати одним із пріоритетів у зусиллях держав, спрямованих на боротьбу з організованою злочинністю, в першу чергу транснаціонального характеру, в ХХІ ст.

Готуючись атакувати мережі, насамперед потрібно визначити головні цілі: що планується зробити — зруйнувати мережу, просто

¹ Вільямс Ф. Мережі і мережні війни: майбутнє терору, злочинності та бойових дій / Ф. Вільямс ; за ред. Дж. Арквілли, Д. Ронфельдта. — К. : Вид. Дім «Києво-Могилян. акад.», 2005. — С. 99.

² Неапольська політична декларація і Глобальний план дій проти організованої транснаціональної злочинності [Електронний ресурс] : станом на 27.03.2007 р. // Законы Украины. — Режим доступу: <http://uazakon.com/document/tpart01/isx01213.htm>. — Заголовок з екрана.

підірвати її здатність до злочинної діяльності чи відрізати мережу від її допоміжного апарату в легальному світі? Існує ще недостатньо систематичних досліджень того, як злочинні мережі відповідають на різні ініціативи з боку правоохоронних органів. Очевидно, що мережі швидко й ефективно реагують на такі заборонні заходи, зокрема вносять зміни у свою діяльність і знаходять нові способи приховування і шахраювання¹.

Багато компаній — розробників програмного забезпечення, тісно співпрацюючи з правоохоронцями, створили потужні засоби, що можуть допомогти в розв'язанні завдання аналізу розвідувальних даних. Три провідних програмних пакети — це Analyst's Notebook, Orion Leads, розроблений Orion Scientific Systems, та Watson Powercase, пропонувані компанією «Hanalys». Хоча ці пакети відрізняються один від одного своєю потужністю і зручністю в користуванні (між цими характеристиками є певні компроміси), усі вони мають можливості і здатність допомогти в ідентифікації злочинних мереж. Вони всі, наприклад, мають компонент, який допомагає за телефонними рахунками проаналізувати моделі взаємодії ключових фігур. Ці результати можна використовувати в тому, що зазвичай називають асоціативним аналізом зв'язків, або ж мережним аналізом².

Такий підхід допомагає визначити та оцінити відносини або зв'язки людей і організацій, що втягнуті в організовану злочинну діяльність, зрештою допомагає зрозуміти й наочно уявити мережу. Незважаючи на його широке використання в тактичних цілях і специфічних випадках, аналіз зв'язків також може бути й цінним засобом досягнення стратегічних цілей. Він, наприклад, може допомогти у визначенні більш важливих вузлів мережі, ключових фігур, які виконують різноманітні функції в мережі, та в установленні «порталів» чи «брам», через які злочинні мережі успішно проникають до легального світу. Зі стратегічною метою його також можна використовувати для оцінювання завданої шкоди. Фактично аналітична обробка розвідувальних даних сприяє як загальному, так

¹ Вільямс Ф. Транснаціональні злочинні мережі / Ф. Вільямс // Вільямс Ф. Мережі і мережні війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій / за ред. Дж. Арквілли, Д. Ронфельдта. — К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2005. — С. 95.

² Там само. — С. 96.

і більш точному визначенню злочинних мереж¹. Але в усьому світі поки що недостатньо аналітичних здібностей та ресурсів для того, щоб проводити аналіз злочинних мереж.

Особливість сучасної організованої злочинності, про яку йшлося вище, знайшла відображення у Загребській декларації про міжнародне співробітництво в боротьбі з тероризмом, корупцією і транскордонною організованою злочинністю. У ній наголошується на тому, що організована злочинна група не потребує визначення функцій своїх членів, ієрархії, безперервності членства в ній або розвинутої структури². Такий підхід міжнародної спільноти до нормативного визначення організованої злочинності свідчить на користь більш широкого розуміння цього феномену.

Отже, специфічну ознаку сучасної організованої злочинності — взаємодію спільноти злочинців у рамках вільних мережних структур — слід обов'язково врахувати при подальшому вдосконаленні українського кримінального законодавства.

В статье исследуются новейшие изменения в построении организованных преступных группировок, а именно переход к сетевой организации преступников, которая позволяет более быстро подстраиваться под изменения современного рынка и избежать разоблачения со стороны правоохранительных органов. Приводятся данные различных зарубежных исследований, подтверждающих новую теоретическую концепцию преступных сетей.

The paper examined the latest developments in construction gangs, namely the transition to a network organization of criminals, which allows them to more quickly adapt to the changes of the market and to avoid exposing from the law enforcement. The data of various foreign studies supporting a new theoretical concept of criminal networks is presented.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 5 від 4 травня 2011 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук **В. С. Батиргарєва**.*

¹ Вільямс Ф. Транснаціональні злочинні мережі / Ф. Вільямс // Вільямс Ф. Мережі і мережні війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій / за ред. Дж. Арквілі, Д. Ронфельда. — К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2005. — С. 95.

² Загребская декларация о международном сотрудничестве в борьбе с терроризмом, коррупцией и транснациональной организованной преступностью [Электронный ресурс] : ООН. Ген. Ассамблея. 59-я сес. п. 96, 97 и 148 повестки дня (Загреб, Хорватия, 7–9 марта 2005 г.). — Режим доступа: <http://www.un.org/russian/documen/declarat/zagreb.pdf>. — Заголовок з екрана.

УДК 343.6

Л. В. Дорош, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків;

Ю. С. Марадіна, здобувач Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ БЕЗПОСЕРЕДНЬОГО ОБ'ЄКТА КАТУВАННЯ

Стаття присвячена дослідженню проблеми визначення безпосереднього об'єкта катування.

Ключові слова: склад злочину, об'єкт злочину, безпосередній об'єкт, катування.

Постановка проблеми. Проблема об'єкта злочину є ключовою в науці кримінального права. Правильне вирішення питання про об'єкт суспільно небезпечного посягання має важливе теоретичне і практичне значення. Встановлення об'єкта злочину дозволяє дати соціально-політичну оцінку діянню, виявити характер і ступінь його суспільної небезпечності, з'ясувати соціальну та юридичну сутність вчиненого злочину, його суспільно небезпечні наслідки, встановити межі дії кримінально-правової норми. Встановлення об'єкта злочину є значущим не тільки для об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину, але в деяких випадках і для характеристики особистості злочинця. Визначення об'єкта злочину сприяє правильній кваліфікації діяння, а також його відмежуванню від суміжних злочинів¹. У зв'язку з цим правильне визначення об'єкта катування є необхідним для вирішення широкого кола питань, які мають важливе кримінально-правове значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні й практичні аспекти проблеми протидії катуванням досліджувались як зару-

¹ Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навч. посіб. – Х.: УкрІЮА, 1994. – С. 3.

біжними, так і вітчизняними науковцями. Зокрема, ці проблеми висвітлювались у працях таких вчених, як: Л. Браєн, Е. Бредлі, М. Дженіс, К. Жиффар, Р. Кеї, Ся Юнь, а також С. Багіров, В. Векленко, М. Галукова, О. Денисова, Л. Дорош, О. Катеринчук, В. Павликівський, С. Фесенко, В. Хомич, А. Шишкіна, А. Шульга та ін.

Мета статті. Метою статті не є остаточне вирішення всього комплексу питань, пов'язаних з проблематикою об'єкта складу злочину катування. Обмеженість роботи дозволяє лише в загальних рисах розглянути питання загального та родового об'єктів складу злочину, передбаченого ст. 127 КК. З нашої точки зору, особливої уваги потребує визначення основного безпосереднього об'єкта катування.

Виклад основного змісту матеріалу. У сучасній науці кримінального права відсутній єдиний підхід до визначення об'єкта злочину. Під об'єктом розуміють правове благо¹; правоохоронюваний інтерес²; цінності³; людину⁴; окремі різновиди життєдіяльності людей⁵ (сфери прояву); права та інтереси людини⁶ тощо. Це обумовлено тим, що в КК по-різному охарактеризований об'єкт злочину. В одних випадках — шляхом указівок на блага, в інших — на суб'єктивні права, юридичні обов'язки, норми, інтереси соціальних суб'єктів. На думку М. В. Сенаторова, такі явища (предмети, суб'єкти), на які вказує законодавство про кримінальну відповідальність, слід розглядати не як об'єкти, а лише як ознаки, завдяки яким законодавець відображає ці об'єкти⁷. Погоджуючись з такою точкою

¹ Гавриш С. Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступления // Право и политика. – 2000. – № 11. – С. 15.

² Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – М.: БЕК, 1999. – С. 157.

³ Фесенко Є. Цінності як об'єкт злочину // Право України. – 1991. – № 6. – С. 7.

⁴ Новосёлов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. – М.: НОРМА, 2001. – С. 60.

⁵ Емельянов В. П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования (уголовно-правовое исследование). – М.: NOTA BENE, 2000. – С. 225.

⁶ Российское уголовное право: В 2 т. Т. 2. Особенная часть / Под ред. А. И. Рарога. – М., 2001. – С. 17–18.

⁷ Сенаторов М. В. Об'єкт злочину та його відображення в законі про кримінальну відповідальність // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. / Редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х.: Право, 2003. – Вип. 7. – С. 140.

зору, вважаємо, що на сьогодні найбільш обґрунтованою є думка про те, що об'єктом злочину є суспільні відносини, на які посягає злочин, завдаючи їм певної шкоди, і які перебувають під охороною законодавства про кримінальну відповідальність¹.

Слід зазначити, що ця позиція була глибоко й фундаментально розроблена ще за радянських часів². Незважаючи на те, що останнім часом намітилась тенденція відходу від неї, в цілому доводи прихильників інших теорій об'єкта злочину видаються малопереконливими. Отже, з усього різноманіття наукових позицій найбільш обґрунтованою і цінною в теоретичному плані вважаємо концепцію, яка покладена в основу теорії суспільних відносин як об'єкта злочину. Саме з такого розуміння сутності об'єкта й слід виходити при дослідженні кримінальної відповідальності за катування.

Для з'ясування суті об'єкта злочину необхідно враховувати структуру суспільних відносин. У науковій літературі найбільш поширеною є точка зору про те, що складовими суспільних відносин є: 1) носії (суб'єкти) відносин; 2) предмет, з приводу якого виникають та існують відносини; 3) соціальний зв'язок як зміст відносин³. Таким чином, будь-якому з цих трьох елементів може бути заподіяна шкода. Однак об'єктом злочину визнаватимуться суспільні відносини в цілому як цілісна система, що перебуває під охороною законодавства про кримінальну відповідальність.

Суспільні відносини, на які посягають злочини і які є їх об'єктами, дуже різноманітні. У зв'язку з цим виникає потреба у науковій класифікації об'єктів суспільно небезпечних діянь. У науці кримінального права найбільш визнаною і поширеною є класифікація об'єктів злочину за двома критеріями: 1) «по вертикалі» — вирізняють загальний, родовий та безпосередній об'єкти; 2) «по горизонталі» — основний (головний) та додатковий безпосередні

¹ Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 101.

² Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1960; Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979; Тацкий В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. – Харьков: Высш. шк., 1988.

³ Соціологія: Підручник / За ред. Н. П. Осипової. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 72.

об'єкти. Додатковий безпосередній об'єкт може бути двох видів: необхідний (обов'язковий) та факультативний (необов'язковий)¹.

Усі вище зазначені положення теорії об'єкта злочину є теоретичною основою та передумовою для правильного вирішення питання про визначення об'єкта катування.

Загальний об'єкт утворює сукупність усіх суспільних відносин, що поставлені під охорону законодавства про кримінальну відповідальність. До неї входять різноманітні суспільні відносини, які значною мірою різняться між собою за соціальною значущістю, сферою дії, рівнем узагальнення тощо².

Під *родовим* розуміють об'єкт, яким охоплюється певне коло тотожних чи однорідних за своєю соціальною чи економічною сутністю суспільних відносин, які повинні охоронятися в силу цього єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм³.

Злочин, передбачений ст. 127 КК, чинним законодавством віднесено до розділу II «Злочини проти життя та здоров'я особи» Особливої частини КК України. З урахуванням цього родовим об'єктом катування є сукупність суспільних відносин, що складаються у сфері забезпечення життя та здоров'я особи.

Безпосередній об'єкт — це конкретні суспільні відносини, які поставлені законодавцем під охорону певного кримінального закону і яким завдається шкода злочином, що підпадає під ознаки даного складу⁴.

Катування належить до тих злочинів, при вчиненні яких порушуються одночасно декілька суспільних відносин, кожне з яких є самостійним об'єктом кримінально-правової охорони. Йдеться про поліоб'єктність аналізованого злочину, що свідчить про його підвищену суспільну небезпечність. Співвідношення і значення цих об'єктів у межах одного і того ж складу злочину неоднакове — один з них є основним, другий — додатковим.

¹ Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998. — Т. 4. — С. 211–212.

² Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навч. посіб. — Х.: УкрІЮА, 1994. — С. 62.

³ Там само. — С. 63.

⁴ Там само. — С. 66.

Основний безпосередній об'єкт — це те конкретне суспільне відношення, на яке передусім посягає злочин і яке в силу цього законодавець, створюючи кримінально-правову норму, прагнув поставити під охорону кримінального закону¹.

Під *додатковим об'єктом* слід розуміти такі суспільні відносини, які, заслуговуючи самостійної кримінально-правової охорони, захищаються кримінальним законом у даному випадку поряд з основним об'єктом, бо зазнають шкоди або поставлені під загрозу заподіяння шкоди при посяганні на основний безпосередній об'єкт.

З урахуванням того, що безпосередній об'єкт злочину, навіть при існуванні особливих ознак, завжди лежить в площині родового об'єкта, вважаємо, що основним безпосереднім об'єктом катування є конкретні суспільні відносини, що складаються у сфері забезпечення здоров'я людини². У науково-практичних коментарях КК України та спеціальній літературі обґрунтовано зазначається, що додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом катування є конкретні суспільні відносини, що забезпечують честь, гідність особи та її волю (свободу вчиняти дії відповідно до свого волевиявлення).

Здоров'я є одним із найцінніших благ людини. Всесвітня організація охорони здоров'я визначає здоров'я як стан повного соціального та фізіологічного благополуччя, коли всі функції людини врівноважені навколишнім світом — природним та соціальним. Автори сучасних медичних словників зазначають, що це визначення відображає не стільки повсякденний сенс даного поняття, а скоріше — сукупність програмних, стратегічних цілей сучасної медицини³.

Поняття «здоров'я», на нашу думку, має пов'язуватися з біологічною та психологічною складовими життєдіяльності людини. Звичайно, ці складові нерозривно пов'язані із соціальною стороною життя. Остання включає в себе широкий спектр факторів: від індивідуальних умов праці та побуту до найбільш загальних показників стану навколишнього середовища, макроекономічних показників,

¹ Сташис В. В., Панов Н. И. Непосредственный объект и его значение для квалификации преступлений // Проблемы правоведения: Респ. межвед. науч. сб. — Киев, 1989. — Вып. 50. — С. 83–91.

² Термін «здоров'я» походить від лат. «Salus» — здоров'я. Це зумовлено тим, що в римській міфології існувала богиня благополуччя та здоров'я — Салюс.

³ Большой медицинский энциклопедический словарь / Под ред. В. И. Бородулина. — Изд. 4-е, испр. и доп. — М.: РИПОЛ классик, 2007. — С. 28.

політичної стабільності тощо. Незважаючи на це, включення «соціального благополуччя» до поняття «здоров'я» нам видається не цілком коректним.

Серед усіх існуючих визначень здоров'я найбільш вдалою, на наш погляд, є дефініція, запропонована авторами радянських медичних словників. Для того щоб не втратити смислове забарвлення визначення, ми надаємо його в оригіналі: «*здоровье* — это естественное состояние организма, являющееся выражением его совершенной саморегуляции, гармонического взаимодействия всех органов и систем и динамического уравнивания с окружающей средой»¹.

Окремо виділяють *фізичне і психічне здоров'я*. А. Шульга і В. Павликівський, розглядаючи питання кримінальної відповідальності за катування, формулюють визначення поняття «фізичне здоров'я», ґрунтуючись на дефініції, запропонованій Всесвітньою організацією охорони здоров'я. Під останнім науковці розуміють такий стан організму та органів людини, при якому вона може існувати та виконувати соціальні функції без будь-яких обмежень фізіологічного та *соціального* характеру². Важко погодитися з тим, що наявність обмежень соціального характеру одразу ж вказує на відсутність у людини фізичного здоров'я. Переконані, що його не слід брати за основу при визначенні похідних від нього понять.

Крім того, ці вчені вважають, що здоров'я — це стан *організму* та *органів* людини. З цього приводу зазначимо наступне: організм — це: 1) жива істота, живе тіло³; 2) сукупність фізичних і духовних властивостей людини⁴. *Орган* — це частина організму, що звичайно характеризується особливими клітинними елементами (яка складається більш як з одного виду тканини)⁵ й виконує специфічну для

¹ Малая медицинская энциклопедия / Отв. ред. В. Х. Василенко. — М.: Сов. энцикл., 1996. — Т. 3. — С. 886.

² Шульга А., Павликівський В. Деякі питання кримінальної відповідальності за катування // Юрид. радник. — 2005. — № 5 (7). — С. 79.

³ Латино-русский словарь медицинской терминологии / А. П. Алексеев. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. — С. 301.

⁴ Медицинский энциклопедический словарь / Р. М. Янгсон ; пер. Е. И. Незлобиной. — М.: Астрель: АСТ, 2005. — 1376 с.

⁵ Там само.

даного органу функцію¹. Отже, поняття «організм» ширше за поняття «орган». Додамо, що організм — це не просто сукупність органів, це складна система, що включає в себе інші підсистеми (комплекси органів), заподіяння шкоди хоча б одній з них порушує всю систему. Тож *здоров'я* — це *стан організму* в цілому. Ця позиція збігається з тією, яка була запропонована авторами радянських медичних словників.

Таким чином, *фізичне здоров'я* — це такий стан організму, при якому людина може існувати та виконувати функції без будь-яких обмежень фізіологічного характеру. Звичайно, це визначення потребує вдосконалення. Однак, на нашу думку, саме воно може стати основою для подальших розробок у цій сфері.

Психічне здоров'я А. Шульга та В. Павликівський визначають як нормальний, типовий стан психіки людини, який характеризується природним усвідомленням нею оточуючого світу, а також природною реакцією на зовнішні подразники². Психологічні словники містять визначення поняття «здоров'я розумове», під яким розуміють характеристику людей, чия психіка і поведінка є повною мірою *нормальною* (в порівнянні з психікою та поведінкою людей з тими чи іншими відхиленнями)³. Психіатричні словники оперують поняттям «здоров'я психічне», зазначаючи, що воно є елементом цілісного стану здоров'я. Психічне здоров'я слід розглядати у тісному взаємозв'язку із соматичним й, навпаки, — тілесне здоров'я нерідко перебуває в залежності від стану психіки⁴.

Щодо розуміння поняття «*нормальне*» зазначимо наступне. Це поняття є філософською категорією, під якою розуміють те, що відповідає нормі. У свою чергу, *норма* (від лат. *norma* — правило, зразок) — це, зокрема, висновок про міру чого-небудь й міра оцінки. Норма виражає те, що існує або повинно існувати в усіх без винятку випадках⁵. Виведення «*норми здоров'я*» є *умовним*, оскільки

¹ Латино-русский словарь медицинской терминологии / А. П. Алексеев. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. — С. 301.

² Шульга А., Павликівський В. Деякі питання кримінальної відповідальності за катування // Юрид. радник. — 2005. — № 5 (7). — С. 79.

³ Психологический словарь / Р. С. Немов. — М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАД ОС, 2007. — С. 136.

⁴ Психиатрический энциклопедический словарь / Й. А. Стоименов, М. Й. Стоименова, П. Й. Коева и др. — Киев: МАУП, 2003. — С. 337.

⁵ Философский энциклопедический словарь. — М.: ИНФРА-М, 2006. — С. 306.

ки, по-перше, постійних показників, які б визначали ступінь здоров'я та які були б придатними для всіх людей, не існує. Для кожного віку, статі, конституційного типу й навіть окремих осіб ці показники можуть коливатися в значних межах залежно від харчування, географічних і метеорологічних умов, інтенсивності та особливостей виконуваної роботи тощо. По-друге, наявність здоров'я, зокрема, пов'язується з відсутністю патологій. У широкому розумінні до патологій відносяться хвороби, синдроми, аномалії фізичного та психічного розвитку тощо. Деякі стани розглядаються як граничні між нормою та патологією. Таким чином, поняття «патологія» є настільки ж відносним, як і поняття «норма».

Отже, поняття «здоров'я», як зазначалося, є *умовним*. На нашу думку, здоров'я як об'єкт кримінально-правового захисту означає стан організму на момент скоєння злочину. При цьому наявність патологій не повинна впливати на кримінальну відповідальність.

С. Р. Багіров, аналізуючи склад злочину катування, пише: «в багатьох випадках дії винного можуть бути спрямовані не на заподіяння шкоди здоров'ю потерпілого, а на заподіяння особливих моральних страждань. Ототожнення моральних страждань та шкоди здоров'ю є некоректним. Хоча стан здоров'я і морально-психологічний стан особи пов'язані (сильне психічне потрясіння може завдати і смерть), але здоров'я особи може мати вияв у матеріальному світі, тоді як моральність належить до світу ідей, отже, це явища «з різних систем координат»¹.

На наш погляд, позиція вченого є спірною. Зокрема, вважаємо, що автор визначає поняття «здоров'я» у вузькому розумінні, зводячи його виключно до фізичного. У зв'язку з цим зазначимо, що *страждання* — це *шкідливий для здоров'я* психічний стан особи, що виникає в результаті насильницького (фізичного чи морального) впливу на тіло або психіку людини. Фізичні страждання пов'язуються з відчуттям болю постійно протягом більш-менш тривалого часу, моральні страждання — із заподіянням психічних травм людині. Останні можуть виникати в результаті, наприклад, тривалого обливання позмінно гарячою та холодною водою, постійного перебування в камері, де протягом декількох діб не вимикається

¹ Багіров С. Р. Катування за обтяжуючих обставин: юридичний аналіз // Часоп. Київ. ун-ту права. — 2008. — № 1. — С. 169.

яскраве світло, або, навпаки, в темряві. Безпосередньо виникнення моральних страждань пов'язано зі здійсненням морального тиску на психіку людини. То ж хоча і не виникає сумніву, що страждання та здоров'я — це поняття «з різних систем координат», однак при застосуванні катувань шкода завжди заподіюється суспільним відносинам, що складаються у сфері забезпечення здоров'я (фізичного, або психічного, або комплексного).

У сучасній юридичній літературі висловлюється думка про те, що катування посягає на цілісність особистості. У зв'язку з цим постає питання про співвідношення понять «цілісність» і «здоров'я».

У грудні 2000 р. було прийнято Хартію основних прав Європейського Союзу — перший міжнародний (європейський) документ, який безпосередньо закріпив право кожного на повагу фізичної і психічної цілісності. Н. Г. Васильєва, розглядаючи етапи закріплення права на фізичну та психічну цілісність особистості в міжнародному праві, дійшла до висновку про те, що зазначене право стало результатом розвитку положення ст. 5 Загальної декларації прав людини («Ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання»). На її думку, закріплення права на цілісність особистості стало наслідком розширення біотехнологічного втручання в природу людини¹. Тобто на сьогодні це право не пов'язується виключно із заборону катування.

Поняття «цілісність» визначається через категорію змінності — погодженість частин між собою, коли зміни однієї частини тягнуть за собою зміни в інших. Цілісність — це завершеність, тотальність і власна закономірність речі. У міжнародному праві виділяють фізичну і психічну цілісність. Здоров'я так само поділяється на фізичне і психічне. Однак, якщо здоров'я є поняттям біологічного ряду, оскільки пов'язано з людиною, то цілісність є поняттям соціологічного ряду, оскільки пов'язано з особистістю. Не виключається, що йдеться про одне і те саме, однак використовується термінологія різних наук.

У сучасних словниках поняття цілісність, організм, неушкодженість, цілість розглядаються як поняття одного синонімічного ряду.

¹ Васильєва Н. Г. Закріплення права на фізичну та психічну цілісність особистості в міжнародному праві // Проблеми законності. – 2007. – Вип. 86. – С. 100–105.

У медицині здоров'я — це *стан організму*. У філософії *організм* — це *динамічна цілісність*. У п. 1.2 Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень використовується словосполучення «анатомічна *цілість* тканин, органів та їх функцій». Тут *цілість* — в значенні тілесної *неушкодженості*. У визначенні «пошкодження» (як поняття більш широкого, ніж поняття «тілесне ушкодження») *цілість* стосується як фізичного, так і психічного здоров'я.

Як бачимо, поняття «здоров'я», «організм», «цілісність», «цільність», «цілість» тісно пов'язані між собою. Проблема співвідношення цих понять може бути об'єктом окремого дослідження. У рамках нашого дослідження зазначимо, що на сьогодні поняття «здоров'я» цілком задовольняє вимогам щодо можливості криміналізації окремих видів суспільно небезпечних діянь.

Розглянемо механізм заподіяння шкоди об'єкту катувань.

Структурним елементом суспільних відносин є *учасники*. Суб'єктами суспільних відносин, що забезпечують здоров'я, є перш за все держава в особі її органів та посадових осіб, а також органи місцевого самоврядування. Оскільки кожна людина зобов'язана підпорядковувати свою поведінку загальноприйнятим правилам, які, зокрема, забезпечують здоров'я, то суб'єктами цих суспільних відносин виступають також і фізичні особи (громадяни, іноземці, апатриди).

До складу суспільного відношення входить також *соціальний зв'язок*. Важливою ознакою соціального зв'язку є обов'язок поводитися певним чином. Ця ознака особливо важлива для суспільних відносин, що забезпечують здоров'я. Держава, встановлюючи відповідні норми, створює необхідні умови для реалізації права на здоров'я. Більшість людей усвідомлює важливість цих норм, а тому дотримується їх за своїм власним бажанням. Таким чином, у суспільстві формується певна система відносин, яка створює умови нормального життя та розвитку людини.

Для визначення інших предметів суспільних відносин (честь, гідність, воля) звернемося до Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 р. № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи», в п. 4 якої сказано, що честь і гідність є морально-етичними категоріями. Під *гідністю* слід розуміти визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоці-

альної цінності, з *чесцю* пов'язується позитивна соціальна оцінка особи в очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим уявленням про добро і зло.

Відповідно до ст. 3 Конституції України здоров'я, честь і гідність людини визнаються найвищими соціальними цінностями. Це означає, що зазначені об'єкти концентрують в собі такі властивості, які підіймають їх на найвищий щабель у градації уявлень людини про суспільні цінності. Тому посягання на ці об'єкти значно підвищує ступінь суспільної небезпечності злочину. Виходячи з цього, слід визнати, що катування є злочином з високим ступенем суспільної небезпечності.

Воля (свобода діяти відповідно до свого волевиявлення) полягає у можливості людини за власним волевиявленням обирати варіант своєї поведінки.

Висновок: за уявною простотою питання про визнання об'єкта злочину можуть критися серйозні проблеми. У зв'язку з цим необхідно уважно підходити до встановлення того, що є об'єктом суспільно небезпечного діяння. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що родовим об'єктом катування є суспільні відносини, що складаються у сфері забезпечення життя та здоров'я особи, основним безпосереднім об'єктом — здоров'я особи, а додатковими обов'язковими об'єктами — честь, гідність та воля потерпілої особи.

При визначенні поняття «здоров'я» слід виходити з того, що це як фізичний, так і психічний стан організму. Це поняття є значною мірою умовним. Здоров'я як об'єкт кримінально-правового захисту — це фактичний стан організму на момент скоєння злочину (яким би воно не було на цей момент).

Стаття посвячена изучению проблемы установления непосредственного объекта пыток.

The article is devoted to research of problem of determination direct object of torture.

Рекомендовано до опублікування кафедрою кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 6 від 22 лютого 2011 р.).

Рецензент — професор В. І. Тютюгін.

УДК 343.211

О. О. Пащенко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», старший науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ВИРШЕННЯ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНОЇ ОБУМОВЛЕНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У РАДЯНСЬКІЙ НАУЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 80-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена аналізу дослідження проблеми соціальної зумовленості встановлення кримінально-правової заборони в роботах радянських криміналістів другої половини 80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: закон про кримінальну відповідальність, соціальна обумовленість, криміналізація, декриміналізація, історія кримінального права.

Необхідність кримінально-правової заборони об'єктивно зумовлена наявністю в суспільстві злочинності, її соціальних причин. Законодавча діяльність, за допомогою якої окреслюється сфера боротьби зі злочинністю, виступає одним із головних заходів, формою реалізації кримінальної політики¹. Держава, керуючись міркуваннями соціальної необхідності, встановлює кримінально-правові норми-заборони суспільно небезпечних видів поведінки. Законодавче встановлення нових кримінально-правових заборон має бути доцільним, науково обґрунтованим, а також відповідати потребам розвитку суспільства². Кримінально-правова заборона має відповідати об'єктивним потребам суспільства в кримінально-правовій охороні найбільш важливих для його існування та розвитку суспільних відносин. Форма її виразу в законі також має відповідати зміс-

¹ Див.: Прохоров В. С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность / В. С. Прохоров, Н. М. Кропачев, А. Н. Тарбагаев. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – С. 34, 104.

² Див.: Тарбагаев А. Н. Понятие и цели уголовной ответственности / А. Н. Тарбагаев. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. – С. 30–31.

ту визначеного законодавцем суспільно небезпечного діяння¹. Розробка нових кримінально-правових норм без достатніх підстав їх соціальної обумовленості та теоретичних передумов визнається фахівцями небажаною², тому що може мати негативні для суспільства наслідки. Як зазначає П. М. Панченко, соціологічні кримінально-правові дослідження, зокрема в галузі соціології кримінального закону (соціальна обумовленість норм й інститутів), безпосередньо «підживлюють» теорію кримінальної політики³.

Соціальна обумовленість законів про кримінальну відповідальність означає врахування у їх змісті соціально-економічних і політичних умов життя суспільства. Аби сформулювати той чи інший закон про кримінальну відповідальність законодавець повинен одержати різнобічну інформацію про те, чи не буде він суперечити існуючим відносинам, іншим законам, обмежувати інтереси громадян. Законодавець також повинен володіти інформацією про стан, структуру і динаміку правопорушень і злочинності, про спричинений ними збиток, іншими відомостями, необхідними для вирішення питання щодо криміналізації суспільно небезпечних діянь⁴. Складність розробки законодавства про кримінальну відповідальність полягає у тому, щоб знайти правильний, науковий перехід від загальних соціальних процесів до формування конкретних норм закону про кримінальну відповідальність та його інститутів. Основними із питань, що постійно постають в законотворчій практиці, є: які саме факти соціальної дійсності мають братися до уваги під час розробки нового закону? які саме соціальні процеси впливають на

¹ Див.: Коробеев А. И. О понятии криминализации и декриминализации / А. И. Коробеев // Актуальные правовые вопросы борьбы с преступностью : сб. ст. / отв. ред. В. Д. Филимонов. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1988. – С. 34.

² Див.: Алексеева Г. А. Социальная обусловленность проблемы уголовно-правовой защиты земли и ее практическое решение / Г. А. Алексеева, М. И. Ковалев, С. М. Богданов // Вопросы совершенствования уголовно-правового регулирования : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск : Изд-во СЮИ, 1988. – С. 106.

³ Панченко П. Н. Советская уголовная политика. Общетеоретическая концепция борьбы с преступностью: ее становление и предмет / П. Н. Панченко. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1988. – С. 193.

⁴ Див.: Кузнецов А. В. Научная основа и информационная база советской уголовной политики / А. В. Кузнецов // Вопросы совершенствования уголовно-правового регулирования : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск : Изд-во СЮИ, 1988. – С. 8–9.

диспозицію і санкцію кримінально-правової норми?¹ Окремі науковці справедливо відзначають, що основною проблемою теорії кримінального права є визначення тих критеріїв, на основі яких діяння визнаються злочинними².

Для успішного вирішення проблеми соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність необхідним є врахування історичного досвіду її розв'язання. При цьому слід врахувати як позитивний досвід (для запозичення у теперішній час), так і негативний (щоб уникнути використання положень, які не знайшли свого підтвердження протягом часу). Тому метою цієї статті є вивчення історії вирішення проблеми соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність на прикладі робіт радянських фахівців з кримінального права другої половини 80-х рр. ХХ ст.

Перед тим як розпочати дослідження, слід показати стан вирішення наукової проблеми, у тому числі історію її становлення. Останнє дає змогу показати ті попередні надбання, які б дослідники могли використовувати при проведенні подальших наукових розвідок з тих чи інших проблемних питань.

Протягом 70-х, першої половини 80-х рр. ХХ ст. розглядуваною проблемою, як уже зазначалося, займалися Р. Р. Галіакбаров, І. М. Гальперін, П. С. Дагель, О. І. Коробєєв, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, М. Й. Коржанський, В. В. Орехов, М. І. Панченко, П. С. Тоболкін, П. А. Фефелов, В. Д. Філімонов та ін.³ Для позначення факторів соціальної зумовленості встановлення кримінальної відповідальності за злочини зазначені дослідники використовували також терміни: «критерії», «підстави», «умови», «передумови»,

¹ Див.: Современные тенденции развития социалистического уголовного права / [В. Н. Кудрявцев, Т. Хорват, К. Дьери и др.] ; редкол.: В. Н. Кудрявцев (отв. ред.), С. Г. Келина, Г. Л. Кригер. – М. : Наука, 1983. – С. 8.

² Там само. – С. 12.

³ Див.: Пашенко О. О. Дослідження проблеми соціальної зумовленості кримінального законодавства в роботах радянських криміналістів 70-х рр. ХХ ст. / О. О. Пашенко // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 19. – С. 28–35; Пашенко О. О. Питання соціальної зумовленості кримінального законодавства в роботах радянських правознавців першої половини 80-х років ХХ ст. / О. О. Пашенко // Проблеми законності : акад. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2010. – Вип. 109. – С. 156–165.

«обставини», «ознаки», «властивості», не проводячи сутнісного розмежування між ними та терміном «фактори». Тобто до середини 80-х рр. ще не було вироблено єдиної термінології для позначення обставин, що мають ураховуватися під час вирішення питання про доцільність встановлення кримінально-правової заборони певного виду суспільно небезпечної людської поведінки. Окрім цього, кількість відповідних чинників у названих правознавців не співпадала. Разом із тим на цьому етапі розвитку теорії соціальної обумовленості окремі науковці почали виділяти серед факторів обставини вищого рівня ієрархії, що утворюються групами факторів. Так, на думку В. Д. Філімонова та В. М. Кудрявцева, — це підстави, П. С. Дагеля — умови. Крім того, останній, оцінюючи певні з них, застосовував поняття «суб'єктивна підстава». Однак якісний прорив у вирішенні проблеми, як уявляється, було здійснено Г. А. Злобіним та С. Г. Келіною в науковій статті «Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний», що була опублікована у 1978 р., які вперше в історії вітчизняної науки при дослідженні соціальної обумовленості кримінально-правової заборони стали виділяти *принципи, підстави* криміналізації, а також криміналізаційні *приводи*. На жаль, в першу половину 80-х рр. цю ідею ніхто з криміналістів не тільки не розвинув, але навіть не підтримав. Таким був стан вирішення досліджуваної наукової проблеми на початку другої половини 80-х рр. XX ст. Докладніше надбання науковців 70-х, першої половини 80-х рр. були розглянуті автором цієї статті в попередніх публікаціях з аналізованої проблеми.

Переходячи до висвітлення проблеми, заявленої в назві статті, зазначимо, що П. Ф. Гришанин у роботі «Уголовно-правовая борьба с преступностью как направление современной уголовной политики» (1989 р.) писав, що встановлення заборон на вчинення злочинів, підкріплене загрозою покарання, — один із основних методів кримінального права¹. Дослідник зазначав, що соціальна обумовленість кримінальної політики передбачає відповідність змісту політики об'єктивним потребам суспільства у справі ефективної боротьби зі

¹ Див.: Гришанин П. Ф. Уголовно-правовая борьба с преступностью как направление современной уголовной политики / П. Ф. Гришанин. — М. : Акад. МВД СССР, 1989. — С. 6.

злочинністю із найменшими витратами та наслідками¹. При цьому факторів, за допомогою яких визначається ця «відповідність», вчений не навів.

А. В. Кузнецов у науковій статті «Советская уголовная политика: понятие, принципы и основные направления» (1986 р.) зазначав, що в основі процесу правотворчості знаходяться об'єктивні, перш за все економічні, фактори, зокрема потреби суспільного розвитку, інші соціальні фактори: ідеологічні, культурні тощо. На підставі цих факторів формується воля, виникає правова ідея (юридичний мотив). Реалізація цієї ідеї законодавчими органами й означає створення кримінально-правової норми чи системи норм. Чітке врахування економічних та інших соціальних факторів, на яких ґрунтується правотворчість, дає змогу правильно вирішити проблему диференціації відповідальності, виробити *підстави (критерії)* криміналізації суспільно небезпечних діянь². На жаль, зазначених підстав (критеріїв) правознавець не вказав, так само як і не навів розгорнутої системи груп факторів, обмежившись лише вказівкою на те, що це економічні, ідеологічні, соціальні та ін. Крім того, жодного конкретного фактора А. В. Кузнецов взагалі не зазначив. Проте думка, що підстави (критерії) криміналізації утворюються групами відповідних факторів є, на наш погляд, вельми доцільною та логічно обґрунтованою.

П. Є. Кондратов у науковій статті «О пределах уголовно-правового регулирования общественных отношений» (1989 р.) виділяв наступні завдання, що слід вирішити в процесі створення нових кримінально-правових норм. По-перше, на його думку, треба виявити в суспільних відносинах деформації, що потребують спеціального регулювання з боку держави. Для цього необхідно: а) визначити, які суспільні відносини здатні більшою мірою піддаватися порушенням, пов'язаним із спричиненням шкоди суспільним чи індивідуальним інтересам, ідентифікувати ці порушення та визначити їхні межі; б) встановити певну ієрархію відхилень в розвитку

¹ Див.: Гришанин П. Ф. Уголовно-правовая борьба с преступностью как направление современной уголовной политики / П. Ф. Гришанин. – М. : Акад. МВД СССР, 1989. – С. 9.

² Див.: Кузнецов А. В. Советская уголовная политика: понятие, принципы и основные направления / А. В. Кузнецов // Направления уголовной политики в борьбе с преступностью : межвуз. сб. науч. тр. / редкол.: Ю. А. Воронин (отв. ред.), В. П. Ревин, Т. М. Зайко, Ю. А. Туркинов. – Свердловск : Изд-во СЮИ, 1986. – С. 7.

суспільних відносин залежно від їх значущості та ступеня пошкодження порушеннями, поширеності, тривалості масового існування порушень, інших обставин¹. По-друге, на думку дослідника, слід констатувати наявність необхідності в тих чи інших правових приписах, що виникає у випадку, коли: а) порушення, що виникли у суспільних відносинах, набули значного поширення та проникли в найважливіші сфери; б) коли інші заходи, що впливають на причини та умови формування суспільно небезпечної поведінки (економічні, соціальні, ідеологічні, організаційні тощо), виявилися безсилим; в) коли всередині правової системи кримінально-правовому регулюванню немає розумних альтернатив; г) слід урахувувати вплив кримінального права не лише на ті суспільні відносини, в яких відбуваються порушення, а й на ті позитивні (а частіше — негативні) наслідки регулювання, що знаходяться поза межами цих відносин; д) суттєво значущим може виявитися й те, що з уведенням деяких правових норм у суспільстві стає можливим загострення соціальної напруги у сфері тих чи інших відносин². Далі П. Є. Кондратов зазначає, що така загроза стає найбільш реальною, коли виражені в нормах приписи недостатньо формально визначені та стосуються діянь, що набули значного поширення та значного суспільного резонансу. З цього приводу слід зазначити, що, по-перше, питання визначеності правових приписів стосується проблеми законодавчої техніки, а не того, чи є потреба у законодавчій новелі чи ні. По-друге, приклади, які наводить автор (коли боротьба із пияцтвом, алкоголізмом та нетрудовими доходами здійснювалася на підставі анонімних заяв про відповідні випадки, тотальних перевірок громадян, у тому числі й за місцем проживання)³, свідчать про інше, а саме — за допомогою яких засобів може бути виявлений відповідний злочин і чи не суперечать ці засоби нормам суспільної моралі. По-третє, правознавець не пояснив, як його думка співвідноситься з висловленою раніше стосовно того, що необхідність у правових приписах виникає, лише коли порушення, що виникли

¹ Див.: Кондратов П. Е. О пределах уголовно-правового регулирования общественных отношений / П. Е. Кондратов // Проблемы уголовной политики: советский и зарубежный опыт : сб. науч. ст. / под ред. А. В. Усса. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. – С. 21–22.

² Там само. – С. 25–29.

³ Там само. – С. 31.

у суспільних відносинах, набули значного поширення¹. Далі, П. Є. Кондратов зазначає, що межі можливостей кримінально-правового регулювання визначаються не лише об'єктивними, а й суб'єктивними факторами. Звідси випливає, що всі перелічені вище обставини дослідник вважає об'єктивними факторами, яких, як було показано, нараховується вісім. Проте надалі вчений згадує лише правосвідомість населення. Інших суб'єктивних факторів у подальшому тексті не наводиться. Незважаючи на відзначені недоліки, позитивним є висновок П. Є. Кондратова стосовно того, що прагнення розширити сферу кримінально-правового регулювання всупереч реальним можливостям може призвести на практиці до падіння престижу кримінального закону внаслідок його незастосування, як, до речі, і до обмеження прав і свобод громадян у результаті його незаконного застосування².

М. О. Беляєв у монографії «Уголовно-правовая политика и пути ее реализации» (1986 р.) виділяв поняття *критеріїв (принципів)*, а також *причин* криміналізації.

Критерії (принципи) криміналізації — це основоположні ідеї на рівні суспільної ідеології, керуючись якими законодавець визначає коло людських вчинків, що відносяться в конкретних історичних умовах до злочинів³. Критеріями криміналізації, на його думку, є: оцінка поведінки як суспільно небезпечної (1); визнання поведінки такою, що протирічить моралі і засуджується більшістю громадян (2); констатація факту, що боротьба з такою поведінкою можлива лише шляхом кримінального покарання й використання інших заходів примусу та переконання для цього недостатньо (3); встановлення тієї обставини, що покарання за своїми об'єктивними якостями здатне забезпечити досягнення цілей, поставлених перед ним державою (4)⁴. Далі правник пише про причини криміналізації, якими виступають: підвищення суспільної безпеки певних діянь (1); необхідність усунення прогалин законодавства (2); поява нових

¹ Кондратов П. Е. О пределах уголовно-правового регулирования общественных отношений / П. Е. Кондратов // Проблемы уголовной политики: советский и зарубежный опыт : сб. науч. ст. / под ред. А. В. Усса. — Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. — С. 25.

² Там само. — С. 31.

³ Див.: Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. — С. 71–72.

⁴ Там само. — С. 80.

суспільних відносин, що потребують охорони нормами кримінального права (3)¹.

В. М. Кудрявцев у монографії «Закон, поступок, ответственность» (1986 р.) зазначав, що підстави правової регламентації складаються з *трьох груп* факторів, які характеризують відповідно необхідність у такій регламентації, її допустимість та реальність². *Необхідність*, на думку правознавця, наявна, якщо відповідний вид поведінки є суспільно шкідливим (1), достатньо поширеним (або має тенденцію до поширення) (2) і якщо при цьому неможливо забезпечити викорінення цього виду поведінки іншими засобами (3). *Допустимість* заборони має бути оцінена з політичної, моральної та правової точок зору. *Практична можливість* (раніше зазначалося «реальність»³. — О. П.) рішення про встановлення заборони визначається на підставі оцінки: а) технічної (логіко-юридичної) можливості конструювання правової норми і достатньо повного повідомлення про неї всіх громадян і службових осіб; б) можливостей виявлення, реєстрації правопорушення і розшуку правопорушників, ефективного розслідування справ і їх розгляду; в) можливостей виправлення і перевиховання правопорушників; г) можливостей здійснення інших заходів організаційного характеру (наявності системи юридичних установ, підготовлених кадрів і т. ін.)⁴. Таким чином, правник розкрив усі групи факторів, названі в монографії. Проте далі зазначено, що слід визначити загальну *доцільність* заборони з урахуванням низки *обставин*. Коло таких обставин, пише В. М. Кудрявцев, є достатньо широким, і вони не однакові для різних видів поведінки. У найзагальнішому вигляді, зазначає дослідник, до них належать наступні: а) можливі побічні наслідки заборони; б) економічна «ціна» всієї системи заходів, що пов'язані із заборонною діянням, включаючи витрати на розслідування і судовий розгляд справ; в) подальші перспективи боротьби з даним діянням як у соціальному, так і в правовому аспекті (тривалість дії нового закону в часі, потреба у зміні низки раніше прийнятих правових актів, про-

¹ Див.: Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. — С. 81.

² Див.: Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В. Н. Кудрявцев. — М.: Наука, 1986. — С. 106.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 106–110.

гноз можливої кількості засуджених тощо); г) очікувана соціально-психологічна реакція громадян, службових осіб, а також юридичного персоналу в разі законодавчої заборони відповідного діяння¹. Слід також відзначити, що при формулюванні висновків В. М. Кудрявцев використовує вже термін «критерії», а не «фактори»².

Оригінальний шлях розв'язання наукової проблеми запропонував Н. Б. Алієв у роботі «Теоретические основы советского уголовного правотворчества» (1986 р.). Визнаючи позитивною ідею Г. А. Злобіна щодо необхідності виділення підстав криміналізації та криміналізаційних приводів, він вважав, що ці два поняття самі собою не вичерпують усіх соціально значущих і індивідуально важливих факторів, що відображають потребу вдосконалення кримінального законодавства та ступінь нагальності, невідкладності такої потреби. Тому правознавець запропонував поняття *ситуацій, що породжують закон*, або *проблемних правотворчих ситуацій* у царині вдосконалення кримінального закону³. Далі криміналіст зазначає, що зміни в законодавстві відбуваються під впливом різноманітних об'єктивних і суб'єктивних *обставин (факторів)*, що можуть відноситися як до самої кримінально правової норми, так і виступати зовнішніми щодо неї⁴. До зазначених факторів, які, на думку правника, утворюють зміст проблемних правотворчих ситуацій, належать: певний рівень суспільної правосвідомості — усвідомлення потреби у встановленні кримінальної відповідальності за певні види поведінки (1); виникнення відповідних уявлень про шляхи і засоби здійснення законодавчих змін (2); дійсне збільшення поширеності та соціальної небезпеки відповідного виду поведінки (3); наявність можливостей (ресурсів) для забезпечення ефективної дії нової кримінально-правової норми (4); ініціатива і наполегливість окремих суб'єктів правотворчого процесу — індивідів чи соціальних груп (5); науково-методична забезпеченість бажаних змін у кримінальному законодавстві, включаючи сформульовані пропозиції щодо законодавчих новел, тощо (6)⁵. Таким чином, Н. Б. Алієвим

¹ Див.: Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В. Н. Кудрявцев. — М. : Наука, 1986. — С. 110–111.

² Там само. — С. 111.

³ Див.: Алиев Н. Б. Теоретические основы советского уголовного правотворчества / Н. Б. Алиев. — Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1986. — С. 91.

⁴ Там само. — С. 96.

⁵ Там само. — С. 97.

було виділено поняття більшого рівня ієрархії «проблемна правотворча ситуація», що складається з певної сукупності факторів, які утворюють його зміст. Порівняно з П. С. Дагелем та іншими фахівцями в галузі кримінального права, які визначали поняття, спираючись на попередньо встановлені групи факторів, Н. Б. Алієв, навпаки, виділив поняття «проблемна правотворча ситуація», а вже потім розкрив його зміст за допомогою окремих факторів, тобто пішов зворотнім шляхом пізнання — «від загального до конкретного». Цей правознавець писав і про *принципи кримінальної правотворчості*. На його думку, зазначене поняття ширше за принципи криміналізації¹. За сферою дії Н. Б. Алієв виділив організаційно-структурні та соціально-наукові принципи. До перших належать принципи законності (1), регулятивності правозастосовчої діяльності (2) і соціальної підтримки (забезпеченості) (3), а до других — принципи істинності правотворчості (4), оптимальності (5), доцільності (6), обумовленості (7), мінімізації негативних наслідків (8), підпорядкованості вищим соціальним інтересам (9)².

О. І. Коробєєв у науковій статті «Социально-экономические и социально-психологические основания криминализации» (1986 р.) зазначив, що в процесі вдосконалення складного механізму управління боротьбою зі злочинністю особливе значення має врахування об'єктивних і суб'єктивних факторів, які в сукупності утворюють підстави встановлення кримінально-правової заборони³. Будучи обмеженим предметом дослідження, правознавець зосередився на розгляді соціально-економічних і соціально-психологічних факторів. Більш розгорнуто позиція науковця викладена в роботі «Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации» (1987 р.). Тут О. І. Коробєєв зазначив, що підстави кримінально-правової заборони — це ті правотворюючі фактори, які обумовлюють припустимість, можливість і доцільність визнання суспільно небезпечного діяння злочинним і кримінально

¹ Див.: Алієв Н. Б. Теоретические основы советского уголовного правотворчества / Н. Б. Алієв. — Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1986. — С. 65.

² Там само. — С. 65–67.

³ Див.: Коробєєв А. И. Социально-экономические и социально-психологические основания криминализации / А. И. Коробєєв // Совершенствование правовых мер борьбы с преступностью : межвуз. сб. — Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1986. — С. 17.

караним¹. На підставі аналізу наукової літератури, наявної на той час, правникові вдалося нарахувати величезну кількість відповідних факторів. Для їх переліку правознавцеві довелося використати майже всі літери алфавіту — від а до щ². У той час як у статті 1983 р. їх зазначалося лише тринадцять³. Зокрема, він зазначає, що оскільки в основі процесу криміналізації лежить багатофакторна залежність, то перелік відповідних підстав не може бути зведений до однієї (або декількох), а, навпаки, — продовжений. При цьому О. І. Коробеев погоджується з думкою Г. А. Злобіна стосовно того, що у більшості випадків формулювати конкретні принципи криміналізації тепер уже не доводиться: багато з них уже описано й сформульовано. Головне завдання полягає у тому, аби *побудувати раціональну і достатню систему* (курсив мій. — О. П.) принципів криміналізації і, наскільки це можливо, більш розгорнуто визначити зміст кожного принципу (фактора)⁴. Вирішуючи цю проблему, правник зазначає, що всі *фактори*, які виступають *підставами* кримінально-правової заборони, можна об'єднати в три відносно самостійні групи: юридико-кримінологічні, соціально-економічні й соціально-психологічні. Класифікаційним критерієм тут виступає зміст факторів, їх внутрішня природа, співвідношення їх з різними сферами життя суспільства⁵. Першу групу утворюють: ступінь суспільної небезпечності діянь (1); відносна поширеність діянь та їхня типовість (2); динаміка діянь з урахуванням причин і умов, що їх породжують (3); можливість впливу на ці діяння кримінально-правовими засобами за відсутності можливості успішної боротьби менш репресивними заходами (4); можливості системи кримінальної юстиції (5). Соціально-економічними *підставами*, на думку науковця, є: заподіювана діяннями матеріальна і моральна шкода (6); відсутність можливих побічних наслідків кримінально-правової заборони (7);

¹ Див.: Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации / А. И. Коробеев. – Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1987. – С. 64.

² Там само. – С. 66.

³ Коробеев А. И. Уголовная политика: криминализация и пенализация деяний / А. И. Коробеев // Актуальные проблемы борьбы с преступностью : межвуз. темат. сб. – Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1983. – С. 7.

⁴ Див.: Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации / А. И. Коробеев. – Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1987. – С. 67.

⁵ Там само. – С. 69.

наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони (8). І нарешті, до третьої групи (соціально-психологічних підстав) належать: певний рівень суспільної правосвідомості та психології (9) та історичні традиції (10). Уся система факторів, зазначає науковець, знаходиться у складній ієрархічній залежності, деякі з них суперечливо впливають на процес законотворчості. Лише сумарна оцінка всіх підстав криміналізації у їх взаємозв'язку, взаємодії і взаємопроникненні дає можливість у кінцевому рахунку прийняти вірне рішення про встановлення кримінально-правової заборони¹. Таким чином, О. І. Коробєєв писав про «фактори», які виступають «підставами» кримінально-правової заборони, і об'єднував ці фактори (підстави) в три відносно самостійні групи.

Підсумовуючи наведене, слід зазначити, що у вирішенні проблеми соціальної зумовленості кримінально-правової заборони у другій половині 80-х рр. відбувся суттєвий прогрес (особливо у порівнянні з першою половиною 80-х рр.). Зокрема, як вже було зазначено, Н. Б. Алієвим була здійснена спроба вирішити наукову проблему шляхом уведення поняття проблемної правотворчої ситуації та окремого виділення принципів кримінальної правотворчості. М. О. Беляєв підтримав ідею Г. А. Злобіна та С. Г. Келіної стосовно необхідності окремого виділення криміналізаційних приводів, які називав причинами. Достатньо вагомими є й інші показники розробки проблеми.

Викладене дозволяє зробити наступні висновки.

По-перше, різні науковці, як і раніше, виділяли окремі обставини, що необхідно враховувати при встановленні кримінально-правової заборони. Ці обставини іменувалися ними по-різному. П. Є. Кондратов писав про фактори, М. О. Беляєв називав їх критеріями або факторами, Н. Б. Алієв — обставинами або факторами. А. В. Кузнєцов писав про підстави (критерії) криміналізації, що утворюються групами відповідних факторів. На думку О. І. Коробєєва, «фактори» виступають «підставами» кримінально-правової заборони, В. М. Кудрявцев зазначив, що підстави правової регламентації складаються з груп факторів.

По-друге, у кожного автора різною є кількість цих факторів для констатації соціальної обумовленості кримінально-правової норми.

¹ Див.: Коробєєв А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации / А. И. Коробєєв. – Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1987. – С. 69.

А. В. Кузнецов переліку факторів не навів, М. О. Беляєв обмежувався чотирма, Н. Б. Алієв — нараховував шість, П. Є. Кондратов — дев'ять, В. М. Кудрявцев та О. І. Коробєєв — по десять.

По-третє, А. В. Кузнецов та В. М. Кудрявцев виділяли обставини вищого рівня ієрархії, які утворюються групами факторів. На думку першого, це — підстави (критерії) криміналізації, другого — підстави. Н. Б. Алієв, навпаки, увів у науковий обіг поняття правотворчої ситуації, зміст якої розкривав через відповідні фактори. Окрім цього, лише М. О. Беляєв писав окремо про причини криміналізації.

Таким чином, у другій половині 80-х рр. не було ще єдиного методологічного підходу до вирішення зазначеної проблеми: правники писали про різні фактори та неоднаково іменували їх. Більш того, деякі науковці в одних і тих самих роботах використовували різну термінологію. Як позитивне надбання слід відзначити виділення понять вищого рівня ієрархії, а також систематизацію зазначених факторів. Також було зроблено обґрунтований висновок, що у більшості випадків формулювати конкретні принципи криміналізації тепер не доводиться: багато з них вже описано й сформульовано. Головне завдання вбачалося в тому, аби побудувати раціональну і достатню систему принципів криміналізації і, наскільки це можливо, більш розгорнуто визначити зміст кожного принципу (фактора).

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі є вивчення стану дослідження означеної проблеми у 90-ті рр. ХХ ст. та в подальші часи з метою виявлення позитивного досвіду, який може бути використано під час формування сучасної теорії криміналізації суспільно небезпечного діяння.

Статья посвящена анализу исследования проблемы социальной обусловленности установления уголовно-правового запрета в работах советских криминалистов второй половины 80-х гг. ХХ в.

The article is devoted to the analysis of research of social conditionality problem of establishment of criminal and legal prohibition in works of soviet criminalists in the second half of 80th of XX century.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 2 від 26 січня 2011 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор В. І. Борисов.

УДК 343.265.2

О. В. Ус, кандидат юридичних наук,
доцент Національного університе-
ту «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого», м. Хар-
ків

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗАКІНЧЕННЯМ СТРОКІВ ДАВНОСТІ ВИКОНАННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО ВИРОКУ

Розглянуті кримінально-правові проблеми звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку. Досліджуються поняття, передумови, підстава, порядок і кримінально-правові наслідки такого виду звільнення від покарання.

Ключові слова: звільнення від відбування покарання, строки давності, зупинення та переривання строків давності виконання обвинувального вироку.

Обвинувальний вирок суду виконується після набрання ним законної сили (ч. 3 ст. 401 КПК). Вирок, що набрав законної сили, звертається до виконання судом, який його постановив, не пізніше як через три доби з дня набрання законної сили або повернення справи з апеляційної чи касаційної інстанції (ч. 1 ст. 404 КПК). Призначене судом покарання виконується відповідними органами (Державний департамент України з питань виконання покарань, його територіальні органи управління, кримінально-виконавча інспекція) і установами виконання покарання (арештні доми, кримінально-виконавчі установи, спеціальні виховні установи).

Водночас унаслідок різних причин об'єктивного і/або суб'єктивного характеру (бездіяльність державних органів, на які покладено виконання вироку, різноманітні форс-мажорні обставини тощо) обвинувальний вирок суду може бути не звернений до виконання або не виконуватися повністю чи в частині (наприклад, вирок виконано лише в частині відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди). Якщо вирок суду певний час не виконується (не звернений до виконання), то в подальшому його виконання в окремих випадках є недоцільним. Це зумовлено тим, що засуджений до закінчення строків давності постійно знаходився під загрозою реального відбування покарання. Крім того, невчинення засу-

дженням у цей період нового злочину свідчить, за загальним правилом, про його «юридичне» виправлення, втрату ним суспільної небезпечності, а отже, і застосування покарання до нього не є доцільним, бо не матиме належного карального і попереджувально-виправного впливу.

Відповідно до ст. 80 КК звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку полягає у відмові держави від виконання призначеного особі покарання у тих випадках, коли воно не було виконане упродовж певного строку з дня набрання вироком законної сили. Тобто ст. 80 КК обмежує строками давності повноваження держави щодо кримінального переслідування осіб, яким призначено певну міру покарання за вчинений злочин.

Передумовою звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності є засудження особи за будь-який злочин з призначенням їй будь-якого виду покарання незалежно від його строку (розміру). Однак строки давності не поширюються на випадки, коли особа засуджена до будь-якого виду чи розміру (строку) покарання за злочини проти миру та безпеки людства, передбачені статтями 437–439 та ч. 1 ст. 442 КК.

Підставою цього виду звільнення від відбування покарання є сприятливе закінчення строків давності виконання обвинувального вироку. Цей строк починає спливати з моменту набрання вироком законної сили і триває увесь час, доки вирок не виконується з причин, не пов'язаних з ухиленням особи від його виконання.

Тривалість строків давності виконання обвинувального вироку залежить від виду покарання, який було призначено засудженому (а не передбачено санкцією відповідної статті (частини статті) Особливої частини КК), а коли йдеться про позбавлення волі, то й від строку такого покарання та тяжкості вчиненого особою злочину, і визначається на підставі ч. 1 ст. 80 КК. Водночас слід зазначити, що строк давності виконання обвинувального вироку у разі засудження особи до покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62 КК) у ч. 1 ст. 80 КК чомусь *не визначено*. Вважаємо, що це питання потребує свого законодавчого вирішення шляхом викладення п. 2 ч. 1 ст. 80 КК у новій редакції, наприклад: «2) три роки — у разі засудження до покарання

у виді обмеження волі або тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, а також позбавлення волі за злочин невеликої тяжкості».

При призначенні покарання за сукупністю злочинів або вироків ураховується загальний строк покарання, призначений у порядку статей 70–72 КК, і у разі засудження до позбавлення волі береться до уваги найбільш тяжкий злочин, що входить у сукупність. Строки давності щодо додаткових покарань визначаються основним покаранням, призначеним за вироком суду (ч. 2 ст. 80 КК), тобто вони закінчуються одночасно зі строком, встановленим для основного покарання. Слід зазначити, що правила про давність виконання обвинувального вироку не поширюються на частину вироку, яка регламентує стягнення морального і матеріального збитку, заподіяного злочином. Вирок у цій частині може бути звернений до виконання в межах строків, установлених цивільно-процесуальним законодавством.

Закінчення строку давності визнається *сприятливим*, якщо особа протягом такого строку: а) не ухилялася від відбування призначеного їй покарання і б) не вчинила нових злочинів середньої тяжкості, тяжких або особливо тяжких. У противному ж разі може мати місце зупинення або переривання строків давності.

Зупинення строку давності відбувається у разі ухилення засудженого від відбування покарання, тобто умисного вчинення діяння, яке полягає у невиконанні засудженим обов'язку (бездіяльність) щодо відбування призначеного йому обвинувальним вироком покарання (наприклад, шляхом зміни прізвища, підроблення документів, виїзду з місця проживання у невідомому напрямку тощо).

У разі ухилення від відбування покарання строк давності не спливає протягом усього періоду ухилення, а його перебіг відновлюється з дня з'явлення засудженого для відбування покарання або з дня його затримання (ч. 3 ст. 80). Причому строк давності, який сплинув до моменту ухилення засудженого від відбування покарання, не анулюється, а підлягає заліку і продовжує спливати з моменту з'явлення засудженого або його затримання, тобто час, який минув з дня набрання чинності обвинувальним вироком суду до дня, коли особа почала ухилятися від відбування покарання, зберігається і зараховується до загального строку давності, що продовжує

спливати. Цей загальний строк відновлюється (а не починається з початку) із дня з'явлення особи із зізнанням або її затримання. Слід мати на увазі, що відповідно до ч. 3 ст. 80 КК у разі зупинення строків давності, передбачених пп. 1–3 ч. 1 цієї статті, такі строки подвоюються.

Переривання строку давності має місце, якщо до його закінчення засуджений вчинить новий злочин середньої тяжкості (ч. 3 ст. 12 КК), тяжкий (ч. 4 ст. 12 КК) або особливо тяжкий (ч. 5 ст. 12 КК). У цих випадках частина строку давності, що перервався, анулюється (втрачає своє юридичне значення) і обчислення давності починається заново з дня вчинення нового злочину. З цього моменту починають спливати самостійно і паралельно два строки давності: один — за раніше вчинений злочин (строк давності виконання обвинувального вироку), другий — за новий злочин (строк давності притягнення особи до кримінальної відповідальності). Ці строки не складаються, не поглинаються, не подовжуються до самого довшого з них, а обчислюються і спливають окремо.

Вчинення особою злочину невеликої тяжкості не перериває строку давності виконання обвинувального вироку. Проте в такому разі можливе призначення покарання за сукупністю вироків, якщо воно здійснюється до закінчення строків давності виконання попереднього вироку. Після набуття новим вироком законної сили починає спливати строк давності його виконання.

Якщо за новий злочин, наприклад середньої тяжкості, особу згодом було звільнено від кримінальної відповідальності (наприклад, на підставі акта про амністію чи на підставах, передбачених КК), то сам факт вчинення такого злочину все одно перериває перебіг давності виконання обвинувального вироку суду.

Якщо новий злочин, що був вчинений, наприклад середньої тяжкості, в разі зміни КК згодом був виключений із КК або був переведений до категорії злочинів невеликої тяжкості, то згідно з ч. 1 ст. 5 КК це повинно вважатися такими обставинами, що відновлюють вплив давності за раніше вчинений злочин з дня його вчинення¹.

Кримінально-правові наслідки звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обви-

¹ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – С. 167.

нувального вироку є виключно позитивними для засудженого. Він не тільки не відбуватиме того покарання, яке було призначено судом, а й з моменту звільнення не вважатиметься таким, що має судимість (ч. 3 ст. 88, ч. 2 ст. 90 КК).

За своїм характером даний вид звільнення від відбування призначеного покарання, за загальним правилом, є *обов'язковим*. Це означає, що в кожному випадку наявності названих передумови та підстави суд зобов'язаний звільнити особу від покарання. І тільки у випадках, коли йдеться про осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, цей вид звільнення від покарання є *факультативним*. Так, відповідно до ч. 5 ст. 80 КК, якщо особа була засуджена до довічного позбавлення волі і вирок не приведений у виконання, питання про застосування давності вирішується судом, який приймає одне з таких рішень: а) не застосовувати давність і довічне позбавлення волі замінити на позбавлення волі на певний строк; б) застосувати давність і звільнити особу від відбування призначеного їй довічного позбавлення волі.

Слід звернути увагу й на те, що у КК не зазначено строк, який повинен сплинути до моменту вирішення питання про давність виконання обвинувального вироку суду, яким особу засуджено до довічного позбавлення волі. У п. 5 ч. 1 ст. 80 КК передбачено строк давності п'ятнадцять років — у разі засудження особи до покарання у виді позбавлення волі на строк більше десяти років за особливо тяжкий злочин. На підставі системного тлумачення норм КК питання про застосування давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, може вирішуватися судом, якщо вирок не було виконано протягом п'ятнадцяти років. Тому до закінчення п'ятнадцятирічного строку з дня набуття вироком суду законної сили щодо засудження особи до довічного позбавлення волі такий вирок підлягає виконанню. Водночас, на наш погляд, оскільки довічне позбавлення волі є більш суворим видом покарання, то необхідно і для нього встановити більш тривалий строк давності виконання обвинувального вироку, наприклад двадцять років. Тим паче і клопотання про помилування у разі засудження особи до довічного позбавлення волі може бути подане після відбуття нею не менше двадцяти років призначеного покарання (абз. 2 п. 4 Положення про

порядок здійснення помилування)¹. Якщо ж цей строк закінчився, то питання про застосування давності вирішується судом, при цьому суд не обмежений максимальним строком, по закінченні якого давність обов'язково має бути застосована. Як застосування, так і незастосування давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, може мати місце через будь-який (невизначений) час по закінченні двадцятирічного строку з дня набуття вироком законної сили. Вважаємо, що наведене необхідно закріпити у КК.

Критерії, якими повинен керуватися суд, у разі застосування давності чи відмови в її застосуванні у теорії кримінального права одноставно не вироблені. Як стверджує В. Є. Смольников, застосування до особи давності не повинно залежати від характеру вчиненого злочину і тяжкості наслідків, що настали. Ці обставини вже були враховані судом при призначенні покарання. Тому застосування давності має базуватися виключно на тому, що засуджений вже не є суспільно небезпечним після закінчення відносно тривалого часу, який сплинув з дня набрання вироком законної сили. Тому, на думку вченого, абсолютно природно, що при вирішенні питання про застосування давності суди повинні враховувати час, який сплинув з моменту набрання вироком законної сили. Чим тривалішим є цей час, тим більше є підстав вважати засудженого таким, що вже не є суспільно небезпечним, якщо він довів своє виправлення невчиненням нових злочинів².

Необхідно також зазначити, що, передбачивши заміну довічного позбавлення волі (ст. 64 КК) позбавленням волі на певний строк (ст. 63 КК), законодавець не встановив строк заміняючого покарання. Деякі криміналісти вважають, що суд зобов'язаний замінити довічне позбавлення волі позбавленням волі в межах санкції відповідного кримінального закону з урахуванням характеру і тяжкості вчиненого злочину³. Так, К. В. Михайлов стверджує, що суд зобов'яз-

¹ *Положення* про порядок здійснення помилування: Указ Президента України від 16 верес. 2010 р. № 902/2010 // Уряд. кур'єр. – 2010. – 21 верес. (№ 174).

² *Смольников В. Е.* Давность в уголовном праве. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 120. Такий підхід поділяє і Ю. М. Ткачевський (див.: *Ткачевский Ю. М.* Давность в советском уголовном праве. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 107–108).

³ Див.: *Уголовный кодекс Украинской ССР*. Научно-практический комментарий / Н. Ф. Антонов, М. И. Бажанов, Я. М. Брайнин и др.; Под общ. ред. В. И. Зайчука. – Киев: Политиздат Украины, 1969. – С. 133.

заний замінити довічне позбавлення волі на більш м'який вид покарання, а саме на позбавлення волі на строк у рамках санкції тієї норми КК, за якою діяння було кваліфіковане в обвинувальному вирокі суду¹. Уявляється, що така позиція не зовсім вірна з наступних підстав.

Згідно з ч. 2 ст. 63 КК позбавлення волі встановлюється на строк від одного до п'ятнадцяти років. Водночас довічне позбавлення волі передбачено в 11-ти санкціях статей Особливої частини КК (ст. 112, ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 258, ст. 348, ст. 379, ст. 400, ч. 4 ст. 404, ч. 2 ст. 438, ч. 2 ст. 439, ч. 1 ст. 442, ст. 443 КК) і завжди в альтернативі з позбавленням волі на максимальний строк — п'ятнадцять років. Більше того, згідно з ч. 1 ст. 64 КК довічне позбавлення волі застосовується лише у випадках, спеціально передбачених КК, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк. Отже, якщо суд призначив покарання у виді довічного позбавлення волі і не визнав за можливе призначити особі позбавлення волі на певний строк, то замінити довічне позбавлення волі в порядку ч. 5 ст. 80 КК, на наш погляд, він може лише шляхом призначення максимального строку позбавлення волі, зазначеного у санкції відповідної статті Особливої частини КК. Це обумовлено також і тим, що засуджений і так «заохочується», бо довічне позбавлення волі заміняється йому більш м'яким покаранням — позбавленням волі. Застосовувати до особи «подвійне заохочення», на наш погляд, у цій ситуації немає достатніх підстав, тим більше у випадках, коли суд не знайшов підстав для застосування давності.

Таке положення необхідно закріпити в КК, бо відсутність вказівки на розмір заміняючого покарання у виді позбавлення волі на певний строк може породити певну невизначеність при прийнятті такого рішення і теоретично може призвести до ситуації, коли суд, не застосувавши строки давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, замінить цей вид покарання на позбавлення волі на строк, зазначений у ч. 2 ст. 63 КК, тобто на строк від 1 до 15 років, при цьому таке рішення не суперечуватиме чинній редакції ч. 5 ст. 80 КК.

¹ Див.: Михайлов К. В. Уголовно-правовой институт освобождения от наказания. – М.: Юрлитинформ, 2008. – С. 203–204.

Як вірно відзначає В. Є. Смольников, замінюючи довічне позбавлення волі у випадку незастосування давності, суд тим самим не ревізує покарання, призначене вироком суду. Довічне позбавлення волі підлягає заміні не тому, що суд, який ухвалив вирок, припустився помилки при призначенні покарання, а внаслідок закінчення значного часу з дня набрання чинності вироком, коли застосування такого покарання є недоцільним. У такій ситуації суд не вправі привласнювати собі функції наглядової інстанції¹. Він повинен замінити довічне позбавлення волі не на будь-який строк, а тільки на максимальний строк, передбачений санкцією відповідної статті Особливої частини КК.

Більше того, виходячи з аналізу строків, на які може бути призначено позбавлення волі, можливо запропонувати такі варіанти вирішення зазначеного питання: а) у разі заміни довічного позбавлення волі, яке було призначено за один злочин, позбавлення волі призначається на строк п'ятнадцять років; б) у разі заміни довічного позбавлення волі, остаточно призначеного за сукупністю вироків, строк позбавлення волі може бути встановлений у межах від п'ятнадцяти до двадцяти п'яти років.

Ураховуючи викладене, пропонуємо уточнити редакцію ч. 5 ст. 80 КК указівкою на те, що *довічне позбавлення волі замінюється позбавленням волі на строк не менше п'ятнадцяти років*.

Як уже зазначалося, давність не застосовується при засудженні за злочини проти миру і безпеки людства, передбачені статтями 437–439 і ч. 1 ст. 442 (ч. 6 ст. 80 КК), тобто обвинувальний вирок щодо осіб, засуджених за ці злочини, повинен приводитися у виконання незалежно ні від часу, який минув з дня набрання ним законної сили, ні від міри (виду, розміру (строку) призначеного засудженому покарання). Зазначене положення КК ґрунтується на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права, зокрема Конвенції ООН «Про незастосування строку давності до військових злочинів і злочинів проти людства» від 26 листопада 1968 р., ратифікованої Україною 25 березня 1969 р., відповідно до якої строки давності не застосовуються до військових злочинів і злочинів проти людства незалежно від часу їх вчинення.

¹ Див.: Смольников В. Е. Давность в уголовном праве. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 122.

Статья посвящена уголовно-правовым проблемам освобождения от отбывания наказания в связи с истечением сроков давности исполнения обвинительного приговора. Исследуются понятие, предпосылки, основание, порядок и уголовно-правовые последствия такого вида освобождения от наказания.

The article is dedicated to the problems of the Criminal law of release from serving of punishment in connection with expiration of terms of remoteness of execution of accusatory sentence. The premises, basis, order and criminal-legal consequences of the using the change the rest part of such type of release from punishment, is probed (item 80 of the Criminal Code of Ukraine).

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 8 від 11 травня 2011 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук, професор
В. І. Тютюгін.

УДК 343.979(477)

Б. М. Головкін, кандидат юридичних наук, завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ВІДВЕРНЕННЯ І ПРИПИНЕННЯ ЗАМИСЛЕНИХ, ПІДГОТОВЛЮВАНИХ І ВЧИНЮВАНИХ КОРИСЛИВИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИННИХ ПОСЯГАНЬ (частина друга)

Розглядаються основні напрямки і комплекс заходів запобіжного впливу на осіб, які виношують наміри, готують або розпочали корисливі насильницькі злочинні посягання.

Ключові слова: відвернення і припинення корисливих насильницьких злочинів.

Усунення сприятливих ситуаційних чинників реалізації злочинного наміру передбачає комплекс заходів, що ускладнюють цілodosягнення і зумовлюють недоцільність виконання рішення про напад. Авторське дослідження засвідчило завчасність і прагматичність прийняття рішення злочинцями про корисливе насильницьке посягання, однак при цьому можливість його реалізації більшістю винних ставиться у залежність від певних умов, що знижують ризик небажаних наслідків і підвищують шанси отримання очікуваної вигоди. Передусім злочинці розраховують вчинити посягання в умовах неочевидності: за відсутності свідків та осіб, які можуть втрутитись у хід подій і завадити досягненню злочинного результату. Неабияке значення має успішне приближення до наміченої жертви, не викликаючи підозри у злих намірах, що дозволяє застати її зненацька, неготовою чинити опір. Ідеться про вистежування жертв у громадських місцях, вдале проникнення до житла чи іншого приміщення, безперешкодне потрапляння до транспортного засобу, що в разі підвищують шанси отримання очікуваної вигоди, додають впевненості у подоланні ймовірного опору. Поєднання ситуаційних і віктимологічних чинників (додаткових можливостей) полегшує виконання задуму та сприяє досягненню злочинного результату. Виходячи з цього, заходи запобігання мають спрямовуватися на змен-

шення ситуативних можливостей для корисливих насильницьких посягань та забезпечення особистої і майнової безпеки громадян. Для кращого сприйняття матеріалу розглянемо ці заходи окремо.

Отже, що можна протиставити умовам неочевидності при вчиненні нападів на відкритій місцевості? По-перше, обмежити дію і по можливості усунути несприятливі ситуативні чинники для охорони громадського порядку. Органам місцевого самоврядування разом із територіальною громадою слід навести лад в інфраструктурі населеного пункту, особливо в його криміногенно неблагополучних зонах: забезпечити освітлення місць громадського користування і масового відпочинку, упорядкувати прибудинкові території, провести роботи по благоустрою занедбаних об'єктів інфраструктури, прибрати на шляху пересування громадян природні і штучні перешкоди, що обмежують видимість навколишньої місцевості, зменшують можливості на порятунок у разі небезпеки і дозволяють зловмисникам легко зникнути з місця події непоміченими. По-друге, слід активніше поширювати досвід оснащення громадських місць, а також традиційно криміногенних територій системами відеоспостереження за оперативною обстановкою. Вважаємо перспективним встановлення біля торговельних точок, під'їздів багатоповерхівок, у прохідних дворах, на зупинках і стоянках транспорту, на території домоволодінь та в інших місцях пристроїв автоматичного увімкнення світла, що реагують на рух людини. Це забезпечить енергозощадливий режим цілодобового освітлювання найбільш вірогідних місць корисливих насильницьких посягань та створить ефект викриття, що відстрашить нападників. Органам місцевого самоврядування на місцях слід подбати про централізовану доставку молоді транспортом у вихідні дні до центрів дозвілля та розваг і у зворотному напрямку. На рівні муніципалітетів необхідно вирішити питання продовження часу руху громадського транспорту у вихідні і святкові дні, а також зобов'язати власників та керівників підприємств, установ, організацій забезпечити доставку по домівках працівників нічних змін. По-третє, важливе значення має продумана розстановка на території обслуговування опорних пунктів охорони громадського порядку, підвідділів міліції, охоронних постів, а також визначення маршрутів патрульно-постових нарядів, громадських формувань з охорони громадського порядку, дорожньо-постових

екіпажів. Ефект присутності правоохоронців у громадських місцях — запорука громадського спокою і стримуючий чинник для осіб, які замислили корисливе насильницьке посягання. По-четверте, патрулювання місць ймовірних корисливих насильницьких посягань має поєднуватись із превентивними рейдами по місцях концентрації (точках зосередження) криміногенного елементу з метою виявлення і вилучення предметів, які можуть використовуватись в якості зброї, інших знарядь вчинення корисливих насильницьких злочинів, що вказують на підготовку нападів. Такі особи повинні затримуватися до вирішення питання про притягнення їх до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Забезпечення особистої і майнової безпеки полягає в захисті життя, здоров'я, свободи, недоторканності, власності від загрози (небезпеки) корисливих насильницьких посягань. Джерело загрози таких посягань залишається невизначеним, тому заходи безпеки забезпечують захищеність об'єкта чи суб'єкта охорони, що зменшує або усуває його уразливість, загрозу зазнати напад.

Заходи особистої і майнової безпеки взаємопов'язані: поєднання надійного захисту майна з дотриманням правил особистої безпеки відвертають загрозу нападів і зменшують ризик особи стати жертвою цих злочинів. Розрізне дотримання норм особистої чи майнової безпеки не гарантує захисту від можливих корисливих насильницьких посягань. Як вірно зазначив О. М. Джужа, заходи особистої і майнової безпеки відносяться до віктимологічної профілактики, головною метою якої є зниження ризику стати жертвою корисливого насильницького злочину¹. Нашим дослідженням встановлено дві основні тенденції щодо вибору корисливими насильницькими злочинцями претендентів на роль потерпілих. По умовній групі низькодохідних посягань потерпілі обираються шляхом візуальної оцінки жертви в умовах сприятливого розвитку ситуації (відсутність свідків, загрози викриття і затримання, чисельна перевага тощо). Дані посягання вчиняються ситуативно на відкритій місцевості. Натомість по умовній групі високодохідних посягань вибір жертв здійснюється на основі достовірної інформації про високий рівень доходів або шляхом припущень про

¹ Див.: Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Атіка, 2006. – С. 106.

матеріальні статки, судячи з характеру роботи, атрибутів розкоші (нерухомість, дорогі автомобілі, спосіб життя)¹. Подібні злочини ретельно плануються і готуються, зазвичай пов'язуються з нападами на житло та інші приміщення, де власне і зберігаються грошові кошти, цінності, дороговартісне майно. Виходячи з цього, пропонуємо рекомендації щодо захисту від корисливих насильницьких посягань на відкритій місцевості і захисту від нападів на житло та інші приміщення.

Перший напрямок у міжнародній практиці запобігання злочинності відноситься до так званого ситуаційного запобігання злочинним проявам або забезпечення ситуативної безпеки громадян, тому його доцільно розглядати як доповнення заходів по усуненню сприятливих ситуаційних чинників реалізації злочинного наміру. Знизити ризик опинитися у ролі жертви на відкритій місцевості можна шляхом дотримання громадянами наступних правил безпечної поведінки.

Перешкоджання визначенню матеріальної привабливості жертви. 1. Не привертати увагу своїм зовнішнім виглядом у громадських місцях (дорогий одяг, прикраси, носильні речі, за якими злочинці досить точно визначають суму кишенькових грошей, підраховують імовірну вигоду). 2. Не демонструвати свою платоспроможність у місцях дозвілля і розваг, не доводити себе до стану сп'яніння, не заводити випадкових знайомств, особливо з жінками легкої поведінки. 3. Не носити при собі зайвої готівки (бажано перейти на карткову систему безготівкових розрахунків), виробів із дорогоцінних металів, престижних марок засобів стільникового зв'язку, іншого малогабаритного і викосоліквідного майна, особливо у вечірньо-нічний час.

Забачлива поведінка. 1. Не наражатися на небезпеку, перебуваючи у темний час доби у найбільш криміногенних місцях. Слід продумати найбільш безпечний маршрут та спосіб повернення додому, викликати таксі, подбати про супровід у вечірньо-нічний час, бо, як показує практика, злочинці передусім нападають на самотніх перехожих у малолюдних і погано освітлюваних місцях. 2. Омина-

¹ Див.: Головкін Б. М. Віктимологічна характеристика потерпілих від корисливих насильницьких злочинів / Б. М. Головкін // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2010. – Вип. 20. – С. 117–118.

ти молодіжні компанії напідпитку, не вступати в конфлікт із найбільш агресивними її членами, не робити зауважень і повчань. 3. Носити при собі і вміти користуватися дозволеними засобами індивідуального захисту, приладами освітлення, пристроями подачі звукових сигналів. Зпантиличити нападників можна спалахом світла, шумовим ефектом, а от некваліфікований самозахист, як правило, проти групи нападників скоріше зло, ніж благо. Захиститись прийомами рукопашного бою, електрошокерами, сльозогінним газом, зброєю травматичної чи газової дії та іншими пристроями самооборони зможе далеко не кожен, для цього потрібна спеціальна підготовка і відповідні навички.

Відвернення загрози заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю під час нападу. 1. Не втрачати самоволодіння при зустрічі з потенційними нападниками, не виказувати паніки і страху. Слід пам'ятати, субкультурні норми криміногенних груп вимагають формального приводу для застосування насильства в корисливих цілях. Як правило, це всілякі словесні виверти з метою обвинувачення наміченої жертви у «неповазі», небажанні пригостити незнайомців, глузування із зовнішності, прохання дати «у борг грошей», скористатись мобільним телефоном тощо. Краще не приставати на подібні діалоги і намагатись поскоріше покинути підозрілих людей під будь-яким приводом. 2. Висловлювання погроз застосувати насильство у корисливих цілях дає шанс жертвам уникнути тяжких наслідків. Для цього потрібно віддати майно і цінності нападникам без прирікань, погроз, намагань чинити активний, утім некваліфікований опір. Криками про допомогу, спробами чинити хаотичний опір можна припинити посягання недосвідчених і лякливих корисливих насильницьких злочинців (переважно вуличних грабіжників, які зазвичай одноосібно застосовують насильство, у той час як інші учасники групи спостерігають за навколишньою обстановкою). На превеликий жаль, подібна тактика поведінки потерпілих при розбоях, насильницькому заволодінні транспортом, викраденні людини не спрацює. Кращий порятунок у таких випадках — це втеча і отримання прихистку у довколишніх безпечних місцях або захисту з боку сторонніх осіб. Однак далеко не завжди злочинці висловлюють погрози, частіше напад здійснюється зненацька й одразу супроводжується фізичним насильством. За таких обставин активний опір, кри-

ки про допомогу і погрози можуть лише спровокувати незаплановане спричинення більш тяжкої шкоди здоров'ю, явно неспіврозмірної вартості вилученого майна. Нападники налаштовані на заволодіння майном і якнайшвидше зникнути з місця події, що необхідно дозволити їм зробити задля запобігання тяжких наслідків.

Заходи захисту від нападів на житло та інші приміщення можуть здійснюватись за такими напрямками. *Створення реєстру віктимогенних об'єктів* на підзвітній території (фінансові установи, торговельні організації, розважальні заклади) та проведення роз'яснювальної роботи з власниками та уповноваженими ними особами щодо необхідності усунення сприятливих умов для нападів. Сюди ж відноситься ведення обліку житла, де проживають особи похилого віку, інваліди та інші категорії громадян, які мають грошове утримання, приватну власність і наражаються на небезпеку стати жертвою корисливих насильницьких посягань, що є особливо актуальним у депресивних районах та сільській місцевості.

Охорона об'єктів, на яких зберігаються готівкові кошти. Для забезпечення охорони зазначених об'єктів необхідне законодавче врегулювання питання щодо зобов'язання власників підприємств, установ, організацій, які мають великий щоденний обіг готівкових коштів, зберігають банківські метали, депозитні вклади, виконують банківські готівкові операції, проводять грошові виплати, вжити заходів технічного і фізичного захисту об'єкта. Ідеться про обладнання засобами відеоспостереження і сигналізації, заключення угод з державною службою охорони, встановлення прихованих систем оповіщення про напад, укріплення місць імовірного проникнення злочинців (заміну дверей, замків, заградування вікон), виставлення додаткових постів охорони у вечірньо-нічний час, заміну сейфів на більш надійні, своєчасну інкасацію виручки тощо. Посилення вимагає пропускний режим, не завадить встановлення апаратури для сканування речей відвідувачів на предмет виявлення зброї і вибухівки. На шляху до сховищ грошових знаків доцільно встановити додаткові перешкоди (двері, замикаючі пристрої, решітки), а самі місця зберігання грошових знаків, банківські сховища, сейфи інкасаторських екіпажів доцільно обладнати хімічними пастками, які у разі несанкціонованого проникнення зіпсують зазначені предмети злочинного посягання і залишать сліди злочину. Особлива

увага має приділятися суворому дотриманню матеріально відповідальними особами приписів службових інструкцій, а також правил безпеки обслуговуючим персоналом, бо від рівня їх професійності залежить як недопущення нападів на ці об'єкти, так і відвернення тяжких наслідків.

Посилення захисту житла включає комплекс технічних і фізичних засобів охорони та завбачливих дій власників/користувачів житла. Власники майна зобов'язані самостійно подбати про його належне зберігання й охорону, і починати слід з недопущення витоку інформації про рівень доходів господарів житла, наявні цінності, грошові заощадження, що може зацікавити корисливих насильницьких злочинців. Службі дільничних інспекторів міліції під час поквартирних і побудинкових обходів території обслуговування слід проводити роз'яснювальну роботу серед населення щодо необхідності зберігання грошових заощаджень, цінностей у банківських установах, переходити на карткову систему безготівкових розрахунків, не вести тіньову підприємницьку діяльність, не контактувати із представниками кримінальних кіл, не давати великі суми готівки у борг близьким і знайомим, не користуватись послугами найманих працівників із сумнівною репутацією. Втаємниченню від оточуючих підлягає інформація про отримані кредити, продане дороговартісне майно, прибутковість підприємницької діяльності, цінні папери, документи, що підтверджують право власності, інакше ця інформація знайде «свого адресата» серед осіб, які збирають подібні відомості і за винагороду повідомляють її нападникам. Міжнародні рекомендації по захисту майна від злочинних посягань пропонують маркування майна, заведення каталогу цінностей. Технічний захист житла здійснюється пристроями, аналогічними із захистом нежитлових приміщень. Додатково слід подбати про надійну і достатньо високу огорожу будинку, сторожову собаку, усунення слабких місць для вторгнення у житло, встановлення охоронної сигналізації. Заможним громадянам варто звернутись до державних і приватних охоронних структур за послугами з фізичного захисту. Співвласники житла почуватимуться безпечніше, коли укладуть угоду про охорону із зазначеними структурами. Однак все це може не уберегти власників/користувачів житла від злочинних зазіхань при недотриманні правил перестороги. У більшості випадків нападники

обманним шляхом, хитрощами, вистежуванням, підстеріганням і наступним фізичним впливом змушують потерпілих забезпечити доступ до помешкання, вказати місця зберігання грошових коштів і цінностей. Виявивши достатню пильність й обачливість, не впустивши нападників до житла, можна уникнути такої участі. Серйозну увагу слід приділяти організації колективної безпеки, сусідському нагляду, взаємовиручці, співпраці громадян із правоохоронними органами та громадськими формуваннями з охорони громадського порядку. Нині є чимало прикладів, коли мешканці населених пунктів організовують загони самооборони, влаштовують нічні чергування і патрулювання території, подворові обходи самотніх людей, осіб похилого віку, тим самим забезпечують захист і охорону майна та його власників.

Доповнити перелічені заходи відвернення загрози корисливих насильницьких посягань можна взяттям під захист органами правопорядку осіб, життю, здоров'ю, житлу чи майну яких загрожує небезпека, у разі надходження від них заяви, звернення керівника відповідного державного органу чи отримання оперативної чи іншої інформації з цього приводу. Сюди ж відносяться заходи із забезпечення особистої безпеки, безпеки житла і майна співробітникам спеціальних підрозділів у зв'язку з їх участю у боротьбі з організованою злочинністю. Громадянам, взятим під захист згідно з чинним законодавством, видається зброя, спеціальні засоби індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку¹. Окрім викладеного, заслуговує на увагу пропозиція деяких науковців щодо утворення міжвідомчих консультативних груп учених і практиків з метою надання методично-консультативної допомоги у справі запобігання окремим видам корисливих насильницьких злочинів². Серед перспективних напрямків роботи зазначених груп можна назвати: виступи у ЗМІ і на телебаченні у рубриці «як не стати жертвою злочину», підготовка роз'яснювально-просвітницької друкованої продукції профілактичного змісту для населення (надання методично-консультативних порад щодо уникнення ризику стати жертвою нападу,

¹ Див.: Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30 черв. 1993 р. № 3341-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 359.

² Див.: Литвинов О. М. Віктимізація: фактори, аналіз, заходи протидії : навч. посіб. / О. М. Литвинов. – Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. – С. 55.

навчання правильній поведінці під час злочинного посягання тощо), узагальнення причин та умов, що сприяють вчиненню корисливих насильницьких посягань, та розробка на їх основі пропозицій щодо вдосконалення запобіжної діяльності правоохоронних органів, вивчення і впровадження міжнародного досвіду протидії корисливим насильницьким злочинним посяганням та ін.

Заходи припинення розпочатого посягання чи злочинної діяльності полягають у недопущенні злочинного результату та зменшенні заподіяної шкоди. Ці заходи здійснюються трьома основними суб'єктами: а) органами кримінальної юстиції в межах спеціальної компетенції; б) особами, які зазнали нападу; в) громадянами, які надали допомогу потерпілим у відбитті злочинного посягання. Комплекс заходів припинення за функціональною спрямованістю поділяємо на два основних види: *заходи оперативного реагування і примусу, заходи самооборони*.

Заходи оперативного реагування і примусу передбачають негайне прибуття спеціально уповноважених суб'єктів на місце події і втручання в ситуацію нападу з метою захисту життя й здоров'я потерпілих, знешкодження і затримання злочинців. Оперативне реагування поділяється на сплановане та екстрене. Сплановане оперативне реагування здійснюється у ході розроблених спецоперацій по припиненню діяльності злочинних угруповань корисливого насильницького спрямування (груп за попередньою змовою, організованих груп, банд, злочинних організацій) та затриманню їх учасників, а також спланованих операцій по захопленню корисливих насильницьких злочинців під час замаху й розпочатого посягання. У цьому разі оперативні працівники знаходяться безпосередньо на місці події, завчасно усувають можливості для доведення замаху до кінця і втечі злочинця, контролюють розвиток ситуації посягання, втручаються у критичний момент і перешкоджають досягненню злочинного результату. Зазначене реагування здійснюється також під час комплексних перевірок, оперативного відпрацювання території в рамках загальнодержавних та регіональних оперативно-профілактичних операцій під різними кодовими назвами на предмет виявлення і затримання корисливих насильницьких злочинців, які перебувають у розшуку, викриття осіб, причетних до протиправної діяльності злочинних угруповань, пошуку і вилучення предметів

злочинної діяльності (зброї, боєприпасів, вибухових речовин, наркотиків, викраденого автотранспорту), встановлення місць протиправного тримання потерпілих тощо. Екстрене реагування здійснюється спеціальними суб'єктами запобігання в ході повсякденного несення служби та за викликом, що надходять до чергових частин органу внутрішніх справ або поступають на телефонний номер «102». Під час повсякденного несення служби по охороні громадського порядку та захисту інтересів держави, суспільства і громадян від злочинних посягань структурні підрозділи міліції (патрульно-постові наряди, екіпажі дорожньо-патрульної служби, працівники карного розшуку, служба дільничних інспекторів міліції та ін.) безпосередньо виявляють ситуації корисливих насильницьких посягань та вживають заходів по їх припиненню. На виклики про посягання терміново виїжджають мобільні групи оперативного реагування, своєчасне втручання яких відвертає заподіяння шкоди життю та здоров'ю потерпілих. З метою припинення корисливих насильницьких злочинів та переслідування осіб, підозрюваних у їх вчиненні, спеціально уповноваженим суб'єктам запобігання дозволяється вживати наступних заходів примусу. Входити безперешкодно у будь-який час доби на територію і в приміщення підприємств, установ, організацій, на земельні ділянки та в жилі приміщення, а у разі відсутності доступу застосовувати пристрої для відкриття приміщень. Застосовувати засоби фізичного впливу, спеціальні засоби (наручники, гумові кийки, засоби зв'язування, слезоточиві речовини, світлозвукові пристрої відволікаючої дії, пристрої для примусової зупинки транспорту) для захисту громадян і самозахисту від нападу, для відбиття нападу на будівлі, приміщення, споруди, транспортні засоби, звільнення осіб, які протиправно утримуються злочинцями, для затримання злочинців та здолення їх опору. Окрім цього, для припинення злочинних посягань і затримання злочинців здійснюється застосування вогнепальної зброї на підставах і в порядку, передбачених законодавством.

Заходи самооборони спрямовані на захист власними силами особистого життя, здоров'я, житла, майна та інших громадян, які зазнали нападу. У дозволених межах необхідної оборони такий захист здійснюється шляхом заподіяння нападникам шкоди, необхідної і достатньої для припинення злочинного посягання. Для від-

биття нападу озброєного злочинця, групи осіб, відвернення проти-правного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення дозволяється застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів захисту незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає (ст. 36 КК України). Ефективність самооборони значною мірою залежить від громадянської взаємовиручки, готовності оточуючих прийти на допомогу тим, на кого вчинено корисливе насильницьке посягання. Іноді достатньо лише появи сторонніх осіб, подання звукових сигналів, попередження про виклик міліції, застосування зброї для того, щоб перешкодити доведенню нападниками злочинного наміру до кінця.

Дотримання викладених рекомендацій та вживання запропонованих заходів дозволить відвернути загрозу корисливих насильницьких посягань, знизити ризик стати їх жертвою.

Рассматриваются основные направления и комплекс мер предупредительного воздействия на лиц, которые вынашивают намерения, подготавливают или начали корыстные насильственные преступные посяательства.

Basic directions and complex of measures of preventive influence are examined on persons, that mature intentions, prepare or began mercenary violent criminal trespasses.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин ІВПІЗ НАПрН України (протокол № 5 від 14 вересня 2011 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. В. Голіна.*

УДК 343.9:343.8

С. Ю. Лукашевич, кандидат юридичних наук, доцент, науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД ДО СИСТЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються новітні підходи до розробки стратегічних напрямків системи запобігання злочинності в Україні. Обґрунтовується можливість застосування синергетики як методологічного підґрунтя кримінології взагалі та системи запобігання злочинності зокрема.

Ключові слова: методологія, синергетика, запобігання злочинності.

Сьогодні відчувається гострий дефіцит узагальнюючих досліджень щодо концептуалізації засад державної політики й управління соціальними процесами в реальному соціально-економічному й соціокультурному середовищі, що характеризується високою динамікою соціальних процесів. Дотепер не створено їх розгорнутої теоретичної моделі, не повною мірою визначено змістовні, структурні й функціональні особливості, не розроблено ефективного концептуального механізму формування і здійснення. Це значно ускладнює проведення реформаційних суспільних перетворень, актуалізує проблему надання їм чіткішої соціальної спрямованості, динамізму й ефективності. Складовою реалізації та втілення в соціальне буття такої політики є система державного управління соціально-економічними процесами. На сьогодні ж Україна переживає латентну кризу як правової політики взагалі, так і політики й управління у сфері запобігання злочинності зокрема.

Державне управління як важливий компонент життєдіяльності суспільства, маючи велику кількість вимірів і характеристик, фор-

мує відповідну систему та механізми соціально орієнтованого державного впливу на різноманітні процеси як у суспільстві в цілому, так і відносно окремих його інститутів. У цьому зв'язку актуалізується необхідність удосконалення процесу формування та здійснення завдань державного управління. Такі завдання вимагають подальшої наукової розробки концептуальних засад державного управління, поглибленого теоретико-методологічного аналізу процесу його становлення та реалізації.

Важливими складовими цієї багатоаспектної проблеми є, зокрема, питання теоретичного осмислення та розробка прикладних питань кримінологічної політики і кримінологічного планування запобігання злочинності. Кримінологічна політика є складовою частиною державної соціальної політики, яка на основі інтегрованих кримінологією знань визначає основні методологічні засади та напрями, котрими керується держава і її інституції при здійсненні нерепресивної протидії злочинності як соціальному явищу та її проявам¹. Тим самим кримінологічна політика, за словами професора Роттердамського Університету Л. Х. С. Хулсмана, вживається як поняття щодо визначення свідомої організованої діяльності, доцільної протягом певного часу². Вона є, так би мовити, «духом», віддзеркаленням існуючої чи найближчої соціальної політики держави, своєрідною її доктриною та ідеологією, під впливом яких, по-перше, прозоро викладається політична воля держави і готовність владних структур і широких верств населення протидіяти окремим проявам злочинності. По-друге, визначається наукове забезпечення у вигляді тієї чи іншої теорії запобігання злочинності.

Втіленням у суспільне буття такої політики є система запобігання злочинності, тобто соціальна політика і діяльність держави, спрямовані на подолання криміногенно-небезпечних протиріч у суспільних відносинах з метою їх позитивного вирішення і поступо-

¹ Див.: Голіна В. В. Кримінологічна політика в Україні: деякі теоретико-прикладні проблеми / В. В. Голіна // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 2 (53). – С. 182–190; Лукашевич С. Ю. Шляхи підвищення ефективності політики держави у сфері запобігання та протидії злочинності / С. Ю. Лукашевич // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф. (м. Харків, 15 трав. 2008 р.). – Х. : Право, 2008. – С. 257–260; та ін.

² Хулсман Л. Х. С. Общие принципы планирования в уголовной политике / Л. Х. С. Хулсман // Планирование мер борьбы с преступностью : сб. ст. – М. : ИГПАН СССР, 1982. – С. 17.

вого витіснення, а також спеціальна випереджальна практика протидії формуванню і реалізації на різних стадіях злочинних проявів¹. Залишається також невирішеною фундаментальна проблема визначення методологічних засад формування та практичного втілення системи запобігання злочинності в Україні.

Дискусія з приводу об'єкта, предмета, об'єму та інших характеристик запобігання злочинності триває у науковій літературі вже давно. Ще за радянських часів провідні науковці (зокрема, М. М. Бабаєв², П. С. Дагель³, І. М. Даньшин⁴, В. С. Зеленецький⁵, А. Ф. Зелінський⁶ та багато інших) здійснювали на абстрактно-методологічному та прикладному рівнях спроби визначити методологічне підґрунтя, характерні риси, концептуальні принципи, методи розробки та втілення в практику діяльності правоохоронних органів стратегічних напрямків та окремих його засад.

Тривалий час методологічним підґрунтям вітчизняної кримінології визнавалася лише матеріалістична діалектика як єдино можливий засіб та метод пізнання дійсності⁷. При цьому на суспільство

¹ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. / В. В. Голіна. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. – С. 16.

² Бабаєв М. М. Теоретические основы криминологического исследования социально-демографических процессов в СССР / М. М. Бабаєв. – М. : Б. и., 1975. – 38 с.

³ Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики / П. С. Дагель. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1982. – 123 с.

⁴ Даньшин І. М. Кримінальна політика: за і проти / І. М. Даньшин, А. Ф. Зелінський // Право України. – 1998. – № 8. – С. 29–35.

⁵ Зеленецький В. С. Методологические основы борьбы с преступностью / В. С. Зеленецький. – Харьков : Харьк. фил. ин-та повышения квалификации рук. кадров, 1989. – 178 с.; Зеленецький В. С. Общая теория борьбы с преступностью / В. С. Зеленецький. – 1. Концептуальные основы. – Харьков : Основа, 1994. – 321 с.

⁶ Зелінський А. Ф. Криминология : курс лекцій / А. Ф. Зелінський. – Харьков : Прапор, 1996. – 260 с.

⁷ Докладніше див.: Долгова А. И. Методологические вопросы криминологических исследований / А. И. Долгова // Сборник научных трудов Всесоюзного института по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М. : Изд-во Всесоюз. ин-та по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1983. – 139 с.; Закалюк А. П. Методология прогнозирования индивидуального преступного поведения / А. П. Закалюк // Сборник научных трудов Академии МВД СССР. – М. : Акад. МВД СССР, 1989. – 178 с.; Панкратов В. В. Методология и методика криминологических исследований / В. В. Панкратов. – М. : Юрид. лит., 1972. – 136 с.

механістично переносились висновки та рекомендації, властиві точним наукам, декларувалась та підтримувалась віра в можливість пізнання людської поведінки із застосуванням категорій та правил, запозичених із природничих та точних наук.

Така модель пізнання дійсності має лінійно-механістичний характер. Він проявляється в тому, що кожна причина є наслідком певного впливу з боку іншої причини, тобто виступає її наслідком. Іншими словами, кожна причина є джерелом певного наслідку, що, у свою чергу, сам виступає в якості причини, яка має свій наслідок і т. д. У цій моделі існують певні обмеження при застосуванні, оскільки за її допомогою є можливість прогнозування не дуже віддалених у часі наслідків, оперуючи відносно невеликою кількістю відокремлених соціальних факторів.

Останнім часом у працях науковців, які переймаються проблемними питаннями розвитку вітчизняної кримінології, що відповідав би вимогам часу та досягненням світової науки (В. В. Голіна¹, О. М. Костенко², В. С. Батиргареева³ та ін.), лунають думки про підвищення актуальності методологічних аспектів організації і проведення наукових досліджень взагалі та кримінологічних зокрема. Стає також актуальним для вітчизняної кримінології перегляд усталеної методології з огляду на наявність у світовій науці прогресивного методологічного інструментарію, в якості якого останні 30 років постає синергетика (О. М. Джужа, Ю. Ю. Орлов, Р. А. Калюжний⁴ та ін.), але такий підхід майже не використовується науковцями-кримінологами.

Підґрунтям синергетичної наукової теорії (парадигми) є насамперед теорія диспаситивних структур (І. Пригожин, Г. Ніколіс, І. Стенгерс та ін.), теорія динамічного хаосу (А. Пуанкаре, Г. Хакен, З. Гроссман та ін.), теорія нелінійної динаміки (Д. С. Чернавський,

¹ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. / В. В. Голіна. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. – С. 10–12.

² Костенко О. М. Культура і закон у протидії злу / О. М. Костенко. – К. : Атіка, 2008. – 352 с.

³ Батиргареева В. С. Щодо методологічних підходів до вивчення проблеми рецидивної злочинності / В. С. Батиргареева // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 77. – С. 124–125.

⁴ Джужа О. М. Щодо можливості вивчення правових явищ з позицій синергетики / О. М. Джужа, Ю. Ю. Орлов, Р. А. Калюжний // Право і суспільство. – 2009. – Вип. 2. – С. 3–12.

Г. Г. Малинецький, С. П. Курдюмов, О. М. Князева та ін.), загальна теорія систем (Л. фон Бергаланфі, Ч. Черчмен, У. Р. Ешбі, І. В. Блауберг, В. Н. Садовський, Е. Г. Юдін та ін.). Ідеї синергетики стали поширюватись у соціально-економічних науках з кінця 80-х рр. ХХ ст. Займаючись вивченням процесів самоорганізації в системах різної природи, дослідники не могли обійти стороною такий важливий об'єкт вивчення, як суспільство. Більш того, для багатьох учених стало очевидним, що майбутнє людства все більшою мірою визначається не стільки високим рівнем розвитку техніки, скільки соціологічними конструктами.

За допомогою специфічного інструментарію синергетики — виділення параметрів порядку, побудови нелінійних математичних моделей, постановки обчислювального експерименту — були отримані результати, які ще належить осмислити суспільствознавцям і які в деякому розумінні можуть змінити і методику соціальних досліджень.

Синергетика в перекладі з грецької означає спільну дію, взаємну дію, взаємодію тощо. Вона виходить із того, що всі системи, і соціальні в тому числі, ієрархічно організовані. При цьому до їхнього складу входять відносно самостійні й автономні підсистеми, також впорядковані та взаємо підпорядковані, що складають у сукупності єдиний організм. Велика цілісна підсистема суспільства утворена також декількома підпорядкованими підсистемами, у тому числі й підсистемою політики.

Чим складніша система, тим більш високий рівень її саморегульованості та самоорганізації, що, у свою чергу, підпорядковані певним законам і закономірностям. Ці закони і закономірності самоорганізації систем живої та неживої природи, розроблені та відомі в синергетиці, дозволяють застосовувати її для дослідження багатьох сфер, у яких ми маємо справу із системами, що розвиваються та еволюціонують.

Застереженням при застосуванні синергетичного підходу до вивчення будь-якої проблеми є те, що досліднику слід мати на увазі, що методологічного змісту набувають самі теоретичні принципи синергетики. Такими виступають: принцип порушеної симетрії системи, принцип впорядкованості через флуктуації, принцип підлеглості, нелінійності, принцип врахування випадковості як додат-

ка необхідності. Їх також можна розглядати як онтологічні передумови, представлені в синергетичній картині світу. Недарма деякі автори наполягають на тому, що рушіїні ідеї та принципи синергетики мають метатеоретичний та метанауковий характер, які можуть застосовуватися для вивчення не тільки систем живої та неживої природи, а й до дослідження «людинорозмірних» систем, таких як суспільство, культура, політика тощо (В. Г. Буданов¹, І. С. Добронравова², О. М. Козлова³ та ін.).

Звернення до синергетики як методологічного підґрунтя управління системою запобігання злочинності пов'язане з тим, що синергетика стає загальнонауковою дослідницькою програмою багатьох наукових досліджень як у точних науках, так і в суспільних. Більш того, як вважає президент Українського синергетичного товариства, доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії Київського національного університету І. С. Добронравова, синергетика може бути розглянута як перша загальнонаукова дослідницька програма, яку можна застосовувати при побудові конкретних теорій самоорганізації⁴.

Синергетичний підхід до побудови системи запобігання злочинності та до управління соціальними процесами полягає в наступному: існує багато шляхів розвитку системи, але необхідно вийти на бажаний. Якщо є алгоритм виходу на такий аттрактор, то зберігається час і скорочуються матеріальні витрати. Треба не будувати і перебудовувати, а ініціювати, виводити соціальні системи на власні механізми розвитку.

У галузі управління соціальними системами синергетика виходить з таких положень. По-перше, питання, як повинен функціонувати соціум, не можна відокремити від питання, як він влаштований і функ-

¹ Буданов В. Г. О методологии синергетики / В. Г. Буданов // Вопр. философии. – 2006. – № 5. – С. 80.

² Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – Киев : Лыбидь, 1990. – 143 с.; Добронравова И. С. Философия науки и синергетика освіти / И. С. Добронравова // Вища освіта України. – 2003. – № 2. – С. 7–12.

³ Козлова О. Н. О методах анализа социокультурных явлений / О. Н. Козлова // Социс. – 1993. – № 11. – С. 139–140.

⁴ Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – Киев : Лыбидь, 1990. – С. 83.

ціонує насправді, оскільки це система, що самоорганізується, зміна стану якої відбувається через її внутрішні механізми. Зовнішній світ, хоч і є причиною її зміни, проте цілком її не детермінує — соціуму притаманні властивості, що відсутні в природі, як-от: бурхливе реагування на особистість і її роль під час прийняття рішень; ідеологічні, націоналістичні, гендерні стереотипи, що інколи суттєво впливають на структуру і структурні зрушення в суспільстві тощо.

По-друге, управляти означає переводити систему з одного стану в інший, який відповідає цілям управління. Для цього потрібно так впливати на структурні компоненти системи, щоб вони еволюціонували в потрібному темпі й у бажаному напрямку. Прикладом такої діяльності може слугувати процес програмування і планування запобігання злочинності та її проявам. Розробкою цієї проблеми займаються, зокрема, науковці сектору дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України.

З попереднього зауваження випливає третє положення: управління по самій своїй суті є системним. З цим пов'язана та обставина, що управлінські рішення, які приймаються в одних областях системи, впливають на рішення, що приймаються в інших областях. Управління сучасними соціальними процесами стикається з низкою взаємопов'язаних проблем: з тим, що сучасна соціальна реальність є складною, суперечливою і динамічною; процеси, що відбуваються в сучасному соціумі, мають прискорений характер; і нарешті, зросла роль особистості в соціальних процесах, що посилює напруженість, оскільки підвищує відповідальність не тільки тих, хто ухвалює управлінські рішення, але і тих, хто втілює ці рішення в життя. Пануючий у сучасній науці підхід до управління, згідно з яким результат дії, що управляє, прямо пропорційний наслідку доданих зусиль, має місце тільки у разі, коли керована система знаходиться в рівноважному стані з навколишнім середовищем і внутрішніми процесами. Проте, коли та ж система знаходиться в сильно нерівноважному стані, вона починає підкорятися законам нелінійного характеру (відгук системи непропорційний силі дії на неї).

Наприклад, недалекоглядне управлінське рішення щодо прийняття закону «Про амністію» без попереднього вивчення спроможності соціальних інститутів адаптувати звільнених осіб призводить до того, що протягом шести місяців після звільнення понад 50 %

цих осіб повертаються до установ кримінально-виконавчої системи у зв'язку з вчиненням нового злочину та засудженням. Протягом же року ця цифра сягає понад 80 %¹.

Наслідком цього є наступне, четверте положення, згідно з яким у нелінійних системах можливе явище, що отримало назву резонансного збудження. Характерною властивістю нелінійної системи є те, що резонансна, хоча б і слабка, дія призводить до більшого ефекту, ніж сильна, але неузгоджена із системою дія.

Так, управлінське рішення (без будь-яких попередніх наукових досліджень доцільності його прийняття та витрат на його реалізацію) про спочатку зменшення, а згодом збільшення розміру заподіяної вчиненням деяких корисливих злочинів шкоди, з якого можливе притягнення особи до кримінальної відповідальності, призвело до суттєвих структурних зрушень у *статистичних* показниках злочинності України. У відносних величинах це виглядає наступним чином: якщо, відбиваючи загальну тенденцію до зниження злочинності, у 2007 р. відбулось зниження крадіжок на 13,1 %, а у 2008 р. — на 3,1 %, то вже після збільшення розміру мінімальної шкоди — призвело до суттєвого зростання відповідних корисливих злочинів: у 2009 р. — на 58,9 %, а у 2010 р. — на 44,8 %. Але *системних* структурних зрушень у злочинності як соціальному явищі це не викликало.

Погляд на динамічні соціальні структури з позицій синергетики викликав трансформацію у свідомості науковців та суспільних діячів. З появою синергетичної парадигми пов'язане становлення нового стилю мислення, що має назву «нелінійного». Основними характерними рисами такого мислення є неабияка інтенсивність та наявність нелінійного дискурсу. Інтенсивність у цьому випадку виступає як спроможність оцінки цілісності проблеми, що постала, з точки зору міждисциплінарного підходу до її вирішення. Нелінійність же дискурсу передбачає багатовекторність спрямованості пошуку шляхів вирішення проблеми, розгляд проблеми з точки зору багатofакторного впливу на неї та досягнення результату шляхом налагодження системної взаємодії як усередині системи, що досліджується, так і ззовні.

¹ Кравчук П. П. Рецидив серед звільнених умовно-достроково: кримінологічний етюд / П. П. Кравчук. — Запоріжжя : ССВПР УДДУ ПВП у Запорізі. обл., 2011. — С. 6–7.

Отже, поширення синергетики як методологічної теорії (або наукової парадигми) наукового пізнання в другій половині ХХ ст., як уже відзначалося вище, пов'язане з розумінням того, що причинність у соціальній сфері не тільки має нелінійний характер, а й з тим, що соціальне буття повинно досліджуватись з точки зору впливу на нього багатьох факторів. Збагачуючи діалектику багатовимірністю параметрів досліджуваних явищ, синергетика дозволяє самим категоріям діалектики вийти за рамки лінійності та створити нелінійну модель поведінки соціальної системи в залежності як від зовнішніх, так і від внутрішніх впливів.

У світлі такого підходу до вивчення соціуму та його інститутів система запобігання злочинності уявляється відкритою для різноманітних впливів, самоупорядкованою та самоврегульованою нелінійною системою, яка перебуває в стані постійного обміну з іншими напрямками соціального реагування та управління, із суб'єктами та об'єктами соціальної взаємодії тощо. Такий методологічний підхід видається найбільш вдалим не тільки для комплексних кримінологічних досліджень, а й для вивчення та вдосконалення системи запобігання злочинності як самостійного напрямку соціального впливу на злочинність та реагування на зміни в її рівні, структурі та динаміці.

Викладене в даній статті бачення автором проблеми застосування синергетики як наукової парадигми системи запобігання злочинності зокрема і як методології кримінології взагалі потребує подальшого дослідження та уточнення як на абстрактно-методологічному, так і на прикладному рівнях.

В статье рассматриваются новейшие подходы к разработке стратегических направлений системы предупреждения преступности в Украине. Обосновывается возможность применения синергетики в качестве методологической основы криминологии вообще и системы предупреждения преступности в частности.

In the article the newest going is examined near development of strategic directions of the system of prevention of crime in Ukraine. Possibility of application of synergetics is grounded as methodological basis of criminology in general and systems of prevention of crime in particular.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 4 від 6 квітня 2011 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук **В. С. Батир-гарєєва**.*

УДК 343.35:35.08

О. М. Овчаренко, кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ПРОБЛЕМА ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ СУДУ

Статтю присвячено актуальним питанням запровадження новітніх технологій в організацію роботи суду у світлі Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р.

Ключові слова: *судова реформа, організація роботи суду, електронний документообіг, електронний веб-портал суду, відеоконференц-зв'язок.*

У липні 2010 р. було прийнято Закон України «Про судоустрій і статус суддів», який дав поштовх для продовження судової реформи. Законом запроваджено новели у різних галузях функціонування судової системи і процедури розгляду судових справ, закладено передумови для впровадження нових технологій у роботі суду¹. Отже, *актуальність* вивчення відповідних положень законодавства та шляхів їх практичної реалізації є очевидною.

Загальний рівень впровадження технологій, які автоматизують роботу суддів, спрощують її, забезпечуючи сучасний рівень опрацювання інформації, у судовій системі України не можна вважати достатнім. Про це свідчать висновки основних наукових досліджень, проведених у цьому напрямку (В. Д. Бринцев, Н. А. Петухов, В. П. Барбара, М. І. Смирнов)². Серед причин такої ситуації — традиційне для України недофінансування органів судової влади, брак

¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – 30 лип. (№ 55/1). – Ст. 1900.

² Див.: Организация деятельности судов : курс лекций для вузов / отв. ред. Н. А. Петухов. – М. : НОРМА, 2005. – 448 с.; Місцевий суд: нормативна база, коментарі, методичні рекомендації / за заг. ред. В. Д. Бринцева. – К. : Пульсари, 2005. – 432 с.; Барбара В. П. Використання комп'ютерних технологій у судочинстві / В. П. Барбара // Вісн. Верхов. Суду України. – 2006. – № 1 (65). – С. 36–39; Смирнов М. І. Щодо використання відеоконференц-зв'язку при перегляді судових рішень у касаційному порядку / М. І. Смирнов // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 1 (41). – С. 37–40.

комп'ютерної техніки і програмного забезпечення в судах, організаційні й технічні проблеми, які виникають під час розробки і впровадження нових технологій у роботі судової системи. Основною ж перешкодою на шляху автоматизації судочинства в Україні є відсутність належної правової регламентації. Положення міжнародно-правових стандартів у сфері судоустрою, а також досвід високорозвинених країн засвідчує, що застосування програмного забезпечення й технічних приладів при розгляді й вирішенні справ у суді сприяє забезпеченню відкритості і гласності судочинства, а також значно підвищує доступ громадян до правосуддя. Всебічне висвітлення різноманітних аспектів діяльності судової влади у ЗМІ є дієвим контрольним механізмом громадянського суспільства за діяльністю влади. Автоматизація судового діловодства сприяє скороченню строків судового розгляду, а також спрощує доступ громадян до матеріалів справи, судових рішень у випадках, передбачених законом. Зважаючи на викладене, постає *завдання* проаналізувати чинну нормативно-правову базу в цій сфері та вивчити практику інших країн щодо організації роботи суду в сучасних умовах.

Досвід країн Європейського Союзу (далі — ЄС) і США свідчить про те, що новітні технології мають широкий спектр застосування у судочинстві і судовій системі. Можна виділити такі технічні засоби в судовій системі: а) електронний документообіг у судах, який передбачає здійснення ряду організаційних і процесуальних дій і фіксацію їх за допомогою спеціального програмного забезпечення; б) електронна форма звернення до суду; в) складення і подання до компетентного органу скарги на суддю з метою ініціації дисциплінарного провадження проти нього; г) електронні бази судових рішень, доступні для широкого загалу; д) офіційні веб-сторінки судових органів, які містять інформацію щодо діяльності суду, порядку звернення до суду, призначення справ у суді; е) використання відеоконференц-зв'язку під час розгляду і вирішення справ.

У травні 2008 р. Європейська комісія¹ у спеціальному комюніке представила Стратегію європейського електронного правосуддя

¹ Європейська комісія – виконавчий орган ЄС, який уповноважений розробляти й пропонувати законодавчі акти; керувати запровадженням політики ЄС; розпоряджатися бюджетом; підтримувати зовнішні відносини; наглядати за дотриманням законів ЄС; вказувати шляхи та перспективи розвитку. Комісія складається з 27 незалежних членів (по одному від кожної країни-члена) разом з Президентом і п'ятьма віце-президентами (Вікіпедія (вільна енциклопедія) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%>. – Заголовок з екрана).

(далі — Стратегія). У ній указано, що електронне правосуддя означає застосування в організації роботи суду інформаційних та комунікаційних технологій, воно спрямоване на вдосконалення функціонування цих систем, підвищення рівня їх ефективності, поглиблення співпраці між судовими та правоохоронними органами, а також забезпечення доступу громадян до правосуддя. Основним пріоритетом Стратегії є створення й підтримка функціонування Європейського порталу електронного правосуддя. Портал покликаний забезпечити високий рівень поінформованості громадян щодо їх прав і надання їм доступу до широкого спектра інформації й послуг усередині судових систем. Приміром, проголошується всебічне впровадження відеоконференц-зв'язку задля того, щоб потерпілі від злочинів були позбавлені потреби зайвих мандрівок і надмірного стресу від участі в судових процесах. Процесуальне законодавство країн ЄС передбачає правила застосування відеоконференц-зв'язку в процесі доказування. В ЄС також утворюються різноманітні бази даних, створені на основі об'єднання національних реєстрів (реєстри банкрутів, перекладачів і заповітів). Деякі з існуючих баз даних можуть бути частково зв'язані з порталом електронного правосуддя (Європейський реєстр бізнесу, Європейська служба інформації щодо землі).

Європейський портал електронного правосуддя є потужним інтернет-ресурсом, на якому можна знайти різноманітну інформацію про діяльність органів судової влади, правила звернення до суду, процесуальне законодавство і судові системи країн — членів ЄС та суміжні інститути (медіацію, правове представництво в суді). Приміром, портал має дуже зручну функцію «пошуку» суду, потрібного особі, за допомогою якої після введення основної інформації про сутність правових вимог і скаржника особа отримує інформацію про суд, до якого вона має звернутися. Це є особливо актуальним для громадян країн ЄС, де діють різні правопорядки: національні (країн — членів ЄС) і наднаціональне право ЄС, між якими часто виникають колізії. Планується, що в довгостроковій перспективі судові провадження в ЄС будуть повністю електронними¹.

¹ European e-Justice Strategy [Електронний ресурс] : 04.11.2008 // Summaries of EU legislation. – Режим доступу: http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/judicial_cooperation_in_civil_matters/10007_en.htm. – Заголовок з екрана.

Досить прогресивним є досвід роботи арбітражних судів Російської Федерації, у системі яких застосовується низка сучасних технологій. Система «Мобільна картотека» дозволяє користувачам мобільних пристроїв з операційною системою Android у будь-який час знайомитися з докладною інформацією з будь-якої арбітражної справи, яких у картотеці вже понад 6 млн. Спеціально утворений інформаційний ресурс під назвою «Президіум он-лайн» дозволяє будь-якому бажаючому бачити, як розглядаються справи Президією Вищого арбітражного суду РФ. Окрім того, новини про діяльність цього суду викладаються як на його офіційній інтернет-сторінці, так і в соціальній мережі Twitter. Сайт цього суду є потужним інформаційним ресурсом, що забезпечує багатоаспектне надання в мережі Інтернет інформації про діяльність цього суду і всієї мережі арбітражних судів РФ. У системі арбітражних судів РФ також функціонує автоматизована інформаційна система для інформаційно-довідкових кіосків (АІС ІДК), яка оперативно забезпечує відвідувачів арбітражних судів інформацією про суд, графіки судових засідань і прийняті судові акти.

Варто відзначити й утворену в 2008 р. автоматизовану інформаційну систему «Банк рішень арбітражних судів» (БРАС), яка є аналогом вітчизняного Єдиного державного реєстру судових рішень. Її технічні характеристики дозволили посісти гідне місце серед авторитетних світових систем публікації судових актів. Система дозволяє здійснювати пошук за різними критеріями, а саме: номер справи, найменування сторін, які брали участь у справі, категорія спору, текст судового акта. Тексти судових актів зберігаються у форматі Adobe PDF. Процес публікації документів повністю автоматизований, усі судові акти (за винятком тих, що пов'язані з державною таємницею) публікуються на порталі протягом 5 діб з моменту їх прийняття. На початок 2011 р. у цій системі розміщено вже понад 14 млн документів для всіх бажаючих¹.

Аналіз досвіду інших країн щодо застосування нових технологій у судочинстві вимагає проаналізувати перспективи їх впровадження в Україні.

В аспекті забезпечення відкритості судової влади важливим завданням є *створення інформаційно-пошукових систем щодо мате-*

¹ Высший арбитражный суд РФ [Електронний ресурс] : офиц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.arbitr.ru/vas/>. – Заголовок з екрана.

ріалів судової практики. Публікація судових рішень у країнах Європи різниться залежно від правової системи: у країнах англосаксонського права опубліковані рішення вищих судових інстанцій мають офіційний прецедентний характер, у країнах романогерманського права оприлюднення судових рішень має інформативний характер для суб'єктів правозастосування і не має інших юридичних наслідків. Відповідно до рекомендації Комітету міністрів Ради Європи «Про відбір, обробку, надання і архівацію судових рішень і правових інформаційно-пошукових систем» № R (95) 11 від 11.09.1995 р. серед основних завдань автоматизованих баз судової практики є полегшення роботи юристів, надання інформації всім особам, які мають пряме чи опосередковане відношення до судової практики, швидке поширення інформації про нові судові рішення, сприяння єдності судової практики, полегшення наукових досліджень¹.

Ці завдання частково втілені в чинному законодавстві. З 1 червня 2006 р. було введено в дію Закон України «Про доступ до судових рішень», згідно з яким створено Єдиний державний реєстр судових рішень, до котрого мають вноситися всі судові рішення, крім тих, доступ до яких обмежено законом². На практиці виконання цього Закону ускладнено через низку причин. Далеко не всі рішення суду, які постановляються, у визначений Законом термін вносяться до реєстру. За даними Рахункової палати України, станом на кінець першого півріччя 2010 р. до реєстру внесено третину загальної кількості рішень, які були винесені судами впродовж 2006 р. — п'яти місяців 2010 р. Незважаючи на створені технічні можливості, 144 суди на початок 2010 р. не надіслали до реєстру копій своїх рішень в електронному вигляді. А 17 судів починаючи з березня 2010 р взагалі не направили до реєстру своїх рішень у будь-який спосіб. Фіксувалися також і факти «зникнення» вже розміщених судових рішень із реєстру.

Затримки пов'язані насамперед із браком відповідної оргтехніки та програмного забезпечення в судах, недостатністю персоналу суду, який має виконувати відповідні обов'язки із розміщення судо-

¹ Организация и деятельность адвокатуры в России / сост.: В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М. : Юриспруденция, 2001. – С. 310–313.

² Про доступ до судових рішень : Закон України від 22.12.2005 р. № 3262-IV // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 1. – Ст. 13.

вих рішень у реєстрі. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів від 25.05.2006 р. № 740, якою затверджено Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень, для забезпечення підготовки копій судових рішень суд визначає відповідальну особу апарату суду¹. Очевидно, що уточнення потребують функціональні обов'язки цього працівника, оскільки вони не визначені у Типових посадових інструкціях працівників апарату місцевого загального суду, які затверджені наказом Голови Державної судової адміністрації від 20.07.2005 р. № 86. Ужиття відповідних організаційних заходів покладено на Державну судову адміністрацію України як держателя Єдиного державного реєстру судових рішень.

Звернемо увагу на ще один важливий аспект. У нинішньому стані Єдиний державний реєстр судових рішень є досить незручним у користуванні. Для того щоб знайти певне рішення, необхідно точно знати суд, який його постановив, і дату його прийняття, або номер реєстрації в суді, або статтю Кримінального кодексу України, за якою засуджено особу. У списках, які видає пошукова система, містяться саме ці дані без вказівки на категорію справи. Якщо ж у користувача (як судді, так і пересічного громадянина) виникає бажання ознайомитися із судовою практикою з певної категорії, йому необхідно перебирати всі наявні рішення. Ураховуючи кількість судів України й обсяги справ, які ними розглядаються щодня, таке завдання стає нереальним. Очевидно, у перспективі необхідно буде вдосконалювати реєстр, утворювати певні підрозділи з класифікації рішень, розвивати технічні можливості пошуку рішень за різними критеріями. Сучасна техніка дозволяє вирішити це завдання.

На початку 2011 р. Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень було доповнено статтями 14-1 і 19-1, згідно з якими обмежено доступ до низки процесуальних рішень, які приймаються на досудових стадіях провадження по кримінальних справах. Указано, що електронні копії судових рішень про надання дозволів на проведення окремих слідчих дій або оперативнорозшукових заходів у кримінальних справах надсилаються адміністраторові Реєстру з відміткою «Тимчасове обмеження доступу».

¹ Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень : Постанова КМ України від 22.05.2006 р. № 740 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 22. – Ст. 1623.

Ці рішення відкриваються для загального доступу після надходження повідомлення органу дізнання, слідчого, прокурора про закриття справи або електронної копії постанови (ухвали) про закриття справи чи вироку¹.

Указані зміни до законодавства отримали певну порцію критики. Зокрема, зазначалося, що такі обмеження є порушенням права громадян на доступ до суду. Однак, на нашу думку, обмеження доступу до рішень суду на досудових стадіях процесу спрямоване, поперше, на захист таємниці слідства, що дає можливість здійснювати дієве розслідування справи і встановлення її обставин, а по-друге, є гарантією захисту для осіб, які беруть участь у справі.

Система Єдиного державного реєстру судових рішень має цілу низку недоліків. Зокрема, технічна документація не відповідає встановленим державним стандартам, не вжито належних заходів із захисту інформації, а сам реєстр має недоліки технічного характеру, які унеможливуватимуть або значно ускладнюватимуть роботу користувачів із його базою даних.

У рекомендації Комітету міністрів РЄ «Про шляхи полегшення доступу до правосуддя» від 14.05.1981 р. наголошується на необхідності інформування громадськості про місце знаходження і компетенцію судів, порядок звернення до суду, процедуру розгляду справ у суді². Ураховуючи викладене, постає завдання приведення української практики у відповідність із міжнародними стандартами. Виникає потреба у створенні загальнодоступної інформаційної системи, в якій було б викладено всі відомості, необхідні особі, яка має наміри звернутися до суду. Вирішити це питання можна шляхом розміщення її в Інтернеті, на сайтах Верховного Суду України, Державної судової адміністрації України, офіційному веб-порталі судової влади, а також періодичного видання спеціальних збірок і поширення їх серед населення. Бажано, щоб кожний суд мав свою інтернет-сторінку у всесвітній мережі, на якій розмішував би ін-

¹ Про внесення змін до Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень : Постанова КМ України від 05.01.2011 р. № 9 // Офіц. вісн. України. – 2011. – 21 січ. (№ 2). – Ст. 106.

² Про шляхи полегшення доступу до правосуддя : Рек. № R (81)7 Комітету міністрів Ради Європи від 14.05.1981 р. // Организация и деятельность адвокатуры в России / сост.: В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М. : Юриспруденция, 2001. – С. 275–277.

формацію як про організаційні аспекти своєї діяльності, так і процесуальний порядок подання заяв до суду. Справа в тому, що коли адміністрування сайта здійснюється через ДСА України, як зараз, виникають нічим не виправдані організаційні проблеми (затримки з опублікуванням інформації тощо).

У нинішніх умовах для України особливо актуальним є *впровадження відеоконференц-зв'язку в судочинстві*. Цю технологію можна визначити як сферу інформаційної технології, що забезпечує одночасну двосторонню передачу, обробку і передачу інтерактивної інформації на відстані в режимі реального часу за допомогою апаратно-програмних технічних засобів. У Російській Федерації її застосовують для проведення судових процесів уже понад десять років. Окрім того, у світовій практиці відеоконференц-зв'язок працює в пенітенціарній системі для заслуховування показань свідків, а також для спілкування засуджених із адвокатами і родичами. Перший розгляд справи з використанням відеоконференц-зв'язку в Російській Федерації відбувся в листопаді 1999 р. в Челябінському обласному суді, а з 2000 р. він функціонує й у Верховному Суді РФ¹. Ця технологія використовується при слуханні касаційних скарг, для забезпечення заслуховування пояснень осіб, які знаходяться у місцях позбавлення волі. Частина сеансів відеоконференц-зв'язку проводиться на відстані в декілька тисяч кілометрів, що дозволяє економити значні кошти².

У Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів від 10.05.2006 р. пропонується налагодити відеоконференц-зв'язок між судами та установами системи виконання покарань (замість доставляння до суду засуджених) з метою економії бюджетних коштів³.

¹ Див.: Вяткин Ф. Видеоконференц-связь при рассмотрении кассационных жалоб / Ф. Вяткин, С. Зайцев // Рос. юстиция. – 2000. – № 6. – С. 11–12; Алексеева Л. Видеоконференц-связь в суде: технические проблемы решены, остались процессуальные / Л. Алексеева // Рос. юстиция. – 2000. – № 6. – С. 11–13.

² 10-летнее применение видеоконференц-связи в судах общей юрисдикции: [Електронний ресурс]. Новость от 18.11.2009 г. – Режим доступа: http://oblsud.kst.sudrf.ru/modules.php?name=press_dep&op=1&did=184. – Заголовок з екрана.

³ Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006 // Уряд. кур'єр (Орієнтир). – 2006. – № 95. – С. 1–8.

Інвестиції в цю сферу з часом виправдають себе, адже витрати на конвоювання здійснюються регулярно і досягають великих розмірів. На нашу думку, використання відеоконференц-зв'язку має бути більш широким. Приміром, за допомогою цього технічного засобу можна допитувати свідків, які знаходяться в іншій місцевості, відбирати пояснення в інших учасників провадження, які з поважних причин не можуть бути присутніми на судовому засіданні.

Вітчизняні суди вже почали апробацію цієї технології. Приміром, з 2009 р. в якості експерименту в міському суді Івано-Франківська встановлено відеоконференц-зв'язок із обласною неврологічною лікарнею № 3 для прийняття рішень щодо осіб, які підлягають примусовій госпіталізації. Зараз в апеляційному суді Івано-Франківської області запроваджується відеоконференц-зв'язок із місцями тримання осіб під вартою. Поширенню цієї технології заважає відсутність відповідного процесуального законодавства, яке б чітко визначало його статус у процесі доказування. Це слід урахувати при розробці й прийнятті нового Кримінально-процесуального кодексу України, доповненні до інших процесуальних галузей права.

Іншим напрямком розвитку законодавства про судоустрій і відповідних процесуальних норм є *можливість подання звернень до суду через Інтернет*. Сучасний рівень розвитку інформаційних технологій дозволяє забезпечити подання до суду не лише позовних заяв і скарг в електронному вигляді, а й супутніх документів, що містять інформацію на обґрунтування вимог заявника. Окрім того, Україна входить до першої десятки країн Європи за кількістю інтернет-користувачів — доступ до всесвітньої павутини мають до 15 млн українців, що охоплює 33 % населення країни¹.

Можна послатися на досвід Російської Федерації. Із січня 2011 р. стало можливим звернення до арбітражних судів РФ через Інтернет. Наказом Вищого арбітражного суду РФ від 12.01.2011 р. № 1 затверджено Положення про тимчасовий порядок подачі документів в арбітражні суди Російської Федерації в електронному вигляді.

¹ Інтернет в Україні: Вікіпедія (вільна енциклопедія) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96. – Заголовок з екрана.

У липні 2010 р. були внесені зміни до Арбітражного процесуального кодексу РФ, які дозволяють особам, що беруть участь у справі, надавати до арбітражного суду документи в електронному вигляді, заповнювати форми документів, розміщених на офіційному сайті арбітражного суду в мережі Інтернет, в порядку, встановленому Вищим арбітражним судом РФ. Для забезпечення подання документів в арбітражні суди в цьому порядку розроблено спеціальне програмне забезпечення, встановлений спеціальний зв'язок між арбітражними судами РФ. Особа, яка бажає подати документи в суд через Інтернет, має зареєструватися в системі подачі документів «Електронний страж» і створити свій обліковий запис або «особистий кабінет».

Положенням Вищого арбітражного суду РФ від 12.01.2011 р. № 1 встановлені вимоги до документів, які подаються до суду в електронному вигляді. Документи мають бути відсканованими і завантаженими в систему «Електронний страж». Загальні вимоги до документів, що долучаються до позовної заяви, і самої позовної заяви встановлюються Арбітражним процесуальним кодексом РФ. Система дозволяє отримувати інформацію про всі стадії проходження справи в арбітражному суді, включає можливість ознайомлення із судовим рішенням. На сьогодні досить складно робити висновки щодо ефективності роботи даної системи, однак сам факт введення такої форми звернення до суду є значним кроком уперед.

В Україні основною перешкодою для забезпечення звернення до суду через Інтернет є відсутність відповідного процесуального законодавства. Варто відзначити наявність загальних нормативних передумов для впровадження електронного документообігу в суді. Так, відповідно до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 р. № 815-IV юридична сила електронного документа і його допустимість як доказу не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму (ст. 8)¹. Однак на практиці такі документи не визнаються доказами, оскільки немає прямого посилання на це в процесуальному законодавстві. Окрім того, Закон України «Про електронний цифровий

¹ Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 р. № 815-IV // Офіц. вісн. України. – 2003. – 4 лип. (№ 25). – Ст. 1174.

підпис» від 22.05.2003 р. № 852-IV надає правову підставу для за-свідчення документів не особисто, а за допомогою електронного підпису в установленому законом порядку, що є необхідною умовою ведення електронного документообігу¹. На жаль, практичне викорис-тання цього виду засвідчення документів в Україні не є поширеним. Вищенаведені фактори дозволяють вести мову про звернення до суду через мережу Інтернет лише у довгостроковій перспективі.

Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 р. № 815-IV також передбачена мож-ливість запровадження електронного документообігу в органах держави, що дає можливість автоматизувати документообіг в судах. Відповідна практика вже існує в модельних судах², оскільки чинне законодавство дозволяє модельним судам запроваджувати власні форми діловодства³.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що впровадження нових технологій організації роботи суду в Україні необхідне на-самперед для надання громадянам всебічної інформації про функ-ціонування судової влади, спрощення доступу до правосуддя, а та-кож наближення чинної нормативної бази до законодавства ЄС. Основними передумовами автоматизації діловодства в судах є су-цільна комп'ютеризація органів судової влади, розробка і налагод-ження належного програмного забезпечення, внесення необхідних змін до законодавства про судоустрій і процесуальних кодексів. Для апробації використання нових технологій роботи суду можна ви-користовувати модельні суди, які функціонують в кожному регіоні

¹ Про електронний цифровий підпис : Закон України від 22.05.2003 р. № 852-IV // Офіц. вісн. України. – 2003. – 4 лип. (№ 25). – Ст. 1175.

² Приміром, у Петровському районному суді м. Донецька застосовується комп'ютерна програма «SUDOBLIK», призначена для реєстрації судових справ та матеріалів, надання інформації громадянам. Програма дозволяє вести облік всіх судових справ та матеріалів від надходження до суду до передачі в архів, здійснювати оперативний контроль за проходженням справ, строками їх розгляду та звернення до виконання, якісно та своєчасно виготовляти статистичні звіти. Використання цієї програми на практиці виявилось досить ефективним, а досвід цього суду був запозичений низкою інших місцевих судів України.

³ Інструкція з діловодства у місцевому загальному суді від 27.06.2006 р. [Елек-тронний ресурс] : затв. наказом ДСА України від 27.06.2006 р. № 68. – П. 1.5. – Ре-жим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0860-06>. – Заголо-вок з екрана.

країни. За результатами успішного експерименту в модельному суді (або судах) доцільно ставити питання про поширення відповідної технології в масштабах України.

Статья посвящена актуальным вопросам внедрения современных технологий в организацию работы суда в контексте Закона Украины «О судоустройстве и статусе судей» от 07.07.2010 г.

The author researches actual issues of modern technologies of justice administration in accordance with the Law of Ukraine «On Judiciary and Status of Judges» from 07.07.2010.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 2 від 2 лютого 2011 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент

Н. В. Сібільова.

УДК 343.9:348.35:35.08(4)

О. М. Овчаренко, кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України;

Т. Є. Дунаєва, науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

МЕТОДИКИ ОЦІНЮВАННЯ РІВНІВ КОРУПЦІЇ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Стаття присвячена аналізу існуючих методик оцінювання рівнів поширення корупції в контексті національного та міжнародного досвіду.

Ключові слова: корупція, протидія корупції, оцінювання, рівень поширення корупції, міжнародні неурядові організації.

Як справедливо відзначається в науковій юридичній літературі, корупція в її різноманітні форм знаходить своє місце у вищих прошарках суспільства, у сфері економіки і політики, вона послаблює віру в правову державу, стимулює поширення організованої злочинності та призводить до руйнування державних та громадських структур¹.

Міжнаціональні статистичні дослідження корупції встановлюють співвідношення між офіційними даними про рівень економічного розвитку країни та політико-правовий устрій з індексами сприйняття корупції, опублікованими визнаними міжнародними неурядовими організаціями, наприклад «Тренсперенсі Інтернешнл» (Transparency International) або Європейським банком реконструкції та розвитку, чи комерційними установами, такими як «Business International» чи «World Competitiveness Report». Усі ці індекси

¹ Голиков Г. А. Коррупция: легализация или борьба / Г. А. Голиков // Борьба с преступностью за рубежом (по материалам зарубежной печати) : ежемес. информ. бюл. – М. : ВИНТИ, 2006. – № 1. – С. 36–44.

корупції ґрунтуються на масштабних опитуваннях про сприйняття і ставлення громадян відповідної країни до корупції в державі, посадовців різного рівня, а також експертів у різних галузях. На жаль, жодне з цих досліджень не базується на кількісному вимірі справжніх корупційних випадків. Отже, навіть міжнаціональний аналіз зазвичай ґрунтується, принаймні частково, на обмеженому використанні даних дослідження¹.

Дослідження проблеми корупції та її протидії проводили як соціологи, так і фахівці у галузі права, зокрема: М. Буроменський, Ш. Грей, В. Паніотто, Р. В. Ромас, О. Ю. Свеженцева, О. В. Сердюк, М. Сільвестрос та ін.

Дослідження міжнародних неурядових організацій використовують різні системи оцінювання рівня корумпованості країн, однак загальних стандартів у цій сфері на сьогодні не встановлено. Це спричинює також значну різницю в системах оцінювання масштабів і форм проявів корупції на національному та міжнародному рівнях. О. Ю. Свеженцева та Р. В. Ромас проаналізували критерії оцінки корупції в суспільстві, напрацьовані найбільш авторитетними міжнародними установами, зокрема такі як: *індекс сприйняття корупції (ІСК)*, *індекс хабародавців (ІХ)*, *барометр світової корупції (БСК)*². У дослідженнях Світового банку вимірювання корумпова-

¹ Мілер В. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі / Вільям Мілер, Осє Гределанд, Тетяна Кошечкіна ; пер. з англ. Д. Скларенко. – К. : К.І.С., 2004. – С. 19.

² Детальніше див.: Свеженцева Ю. О. Теоретико-методологічні засади використання показника «рівень корумпованості» у моніторингу діяльності органів внутрішніх справ / Ю. О. Свеженцева, Р. В. Ромас // Вісн. Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 3 (46). – С. 271–279; The Methodology of the Corruption Perceptions Index 2007 [Електронний ресурс] // Transparency International and University of Passau. – 2003. – Режим доступу: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi. – Заголовок з екрана; Bribe Payers Index (BPI) 2006: Analysis Report [Електронний ресурс] // Transparency International (TI). – Режим доступу: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/bpi. – Заголовок з екрана; Report on the Transparency International Global Corruption Barometer 2007 [Електронний ресурс] // Transparency International (TI). – Режим доступу: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/gcb. – Заголовок з екрана; Business Environment and Enterprise Performance Survey (BEEPS) 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ebrd.com/country/sector/economy/surveys/beeps05r.pdf>. – Заголовок з екрана.

ності не є самостійним завданням, а є складовою інших проектів: *Aggregate Governance Indicators (AGI)* — Агреговані індикатори державного управління¹ та *Business Environment and Enterprise Performance Survey (BEEPS)* — Дослідження бізнес-середовища та ефективності підприємств².

Контроль над корупцією є одним із шести основних індикаторів AGI, які допомагають оцінити ефективність державного управління³.

Серед показників, які використовуються Світовим банком для дослідження корупції, є як кількісні, так і якісні (суб'єктивні оцінки). До кількісних можна віднести: втрати від корупції за останні 12 місяців; процент і частота виплат від річного прибутку фірми, які необхідно сплатити державним службовцям для нормального ведення бізнесу; розміри нелегальних виплат, які сплачують інші фірми. До суб'єктивних показників можемо віднести: поширеність використання легальних внесків до політичної партії окремими політиками; довіру населення до фінансової діяльності політиків; частоту сплати фірмами нелегальних виплат різним державним службам; оцінку респондентами якості боротьби діючої влади з корупцією; оцінку кількості законодавців, державних службовців, суддів і представників митної служби, пов'язаних з корупцією⁴.

Як справедливо зазначає В. Лунєєв, утримання національної та транснаціональної злочинності на рівні соціальної прийнятності в кра-

¹ Governance Matters VII: Aggregate and Individual Governance Indicators 1996 – 2007 [Електронний ресурс] : World Bank. Policy Research Working Paper No. 4654 / D. Kaufmann, A. Kraay, M. Mastruzzi. – Режим доступу: <http://ssrn.com/abstract=1148386>. – Заголовок з екрана; Свеженцева Ю. О. Теоретико-методологічні засади використання показника «рівень корумпованості» у моніторингу діяльності органів внутрішніх справ / Ю. О. Свеженцева, Р. В. Ромас // Вісн. Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 3 (46). – С. 275.

² Business Environment and Enterprise Performance Survey (BEEPS) 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ebrd.com/country/sector/economy/surveys/beeps05r.pdf>. – Заголовок з екрана.

³ Governance Matters VII: Aggregate and Individual Governance Indicators 1996 – 2007 [Електронний ресурс] : World Bank. Policy Research Working Paper No. 4654 / D. Kaufmann, A. Kraay, M. Mastruzzi. – Режим доступу: <http://ssrn.com/abstract=1148386>. – Заголовок з екрана.

⁴ Свеженцева Ю. О. Теоретико-методологічні засади використання показника «рівень корумпованості» у моніторингу діяльності органів внутрішніх справ / Ю. О. Свеженцева, Р. В. Ромас // Вісн. Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 3 (46). – С. 276.

їні потребує послідовного усунення із законодавства різних галузей права криміногенних і корупціогенних положень, які сприяють безкарному вчиненню злочинів¹. Зважаючи на те, що наша держава задекларувала своє бажання приєднатися до системи європейського співтовариства, нам слід продемонструвати конкретні досягнення у зниженні рівня корупції, оскільки це є однією з важливих вимог відповідності країни-кандидата політичним критеріям вступу до ЄС.

Результати різноманітних досліджень міжнародних і національних експертів щодо масштабів поширення корупції в Україні є невітшними для нас.

Дванадцятого січня 2011 р. американська дослідницька організація «Heritage Foundation» і газета «Wall Street Journal» оприлюднили *рейтинг економічних свобод (Index of Economic Freedom)*. За результатами досліджень, Україна опустилася з 162 на 164 місце серед 179 країн світу і посіла останнє місце в Європі. «Оцінка економічної свободи в Україні становить 45,8, що ставить її економіку на 164 місце в рейтингу 2011 р. Ця оцінка є на 0,6 пункта нижче, ніж у минулому році, в першу чергу через зниження державних витрат і свободу від корупції. Україна займає останнє місце з 43 країн у регіоні Європи, і її загальний бал нижчий, ніж середні світові показники», — йдеться в рейтингу².

«Структурні обмеження і політична нестабільність, як і раніше, підривають розвиток приватного сектору. Втручання держави і постійна загроза експропріації обмежують динамічну економічну діяльність. Нерозвинений фінансовий сектор України намагається забезпечити необхідний кредит для розвитку приватного сектору, у той час як нормативно-правова база залишається непрозорою та обтяжливою», — стверджується в дослідженні³.

За даними іншого рейтингу, проведеного міжнародною неурядовою організацією «Reputation Institute» в країнах «Великої вісімки» (Канада, США, ФРН, Італія, Франція, Росія, Японія і Велико-

¹ Лунеев В. В. Эпоха глобализации и преступность : монография / В. В. Лунеев. – М. : Норма, 2007. – С. 267.

² Кабмін ліквідував посаду урядового уповноваженого з питань антикорупційної політики [Електронний ресурс] : [08.02.2011] // РБК-Україна : Інформ. агенція. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/top/show/kabmin-likvidiroval-dolznost-upolnomochennogo-po-voprosam-08022011224500>. – Заголовок з екрана.

³ Там само.

британія), визначався рівень ділової і політичної репутації 39 країн. Насамперед громадяни країн «Великої вісімки» оцінювали країни за рівнем життя, роботи, порядком інвестування капіталів, покупки товарів. Першу п'ятірку рейтингу очолила Швеція, останню — Україна, посівши 35-те місце із 39 можливих. Серед основних причин такої низької оцінки респонденти назвали саме високий рівень корупції в Україні¹.

За даними дослідження, проведеного міжнародною неурядовою організацією «Transparency International», за рівнем хабарів Україна знаходиться в одній групі з Азербайджаном, Литвою та Пакистаном. Кожен третій українець вказав (34 %), що впродовж 2010 р. давав хабар — найчастіше міліції, 20 % посадовцям, які видають різні дозволи та опікуються реєстрацією, і 14 % — судовим органам. Отже, рівень корупції в судових органах, на думку пересічних українців, є дуже високим². За даними Департаменту служби по боротьбі з економічною злочинністю МВС України, загальна сума хабарів за 2010 р. склала більше 30 млн грн. Суми поборів досягли 150 тис., хоча в 2009 р. вони не перевищували 50 тис. грн. На думку заступника голови парламентського комітету з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією Г. Москаля, ці значні суми отримують державні службовці практично по всій країні. Рівень корупції прямо впливає на зростання цін на продовольчі й непродовольчі товари, житло тощо³.

У червні 2009 р. було оприлюднено *Звіт Групи держав Ради Європи проти корупції* (GRECO). Його мета полягає в оцінці заходів, ужитих органами влади України задля виконання антикорупційних рекомендацій, складених GRECO за підсумками двох раундів оцінювання України. Оцінювання охоплювало період по 2006 р. включно та містило 25 рекомендацій й одне застереження, обов'язкове для виконання Україною як членом GRECO. У своєму звіті про виконання Україною антикорупційних рекомендацій GRECO робить висновок, що Україна повністю виконала 8 рекомендацій та 17 —

¹ Пасхавер А. Пусть говорят / А. Пасхавер // Корреспондент. – 2010. – 24 дек. – С. 34–36.

² Українські суди найбільш корумповані [Електронний ресурс] : [09.12.2010, 14:26] // Економічна правда : офіц. веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2010/12/9/261342/>. – Заголовок з екрана.

³ Бироваш М. Позолоти ручку / М. Бироваш // Корреспондент. – 2010. – 24 дек. – С. 30–32.

частково. Крім того, GRECO відзначає швидке створення Україною антикорупційного органу, встановлення тісного співробітництва в антикорупційній сфері як з окремими державами, так і з міжнародними організаціями. Зокрема, на думку GRECO, питанням особливої уваги є перетворення новоствореного антикорупційного органу на реально діючу інституцію¹.

Оцінки вітчизняного рівня корупції можна почути і від іноземних посадовців. На засіданні ради з прав людини ООН 09.03.2009 р. прозвучала занепокоєність із приводу «нестримної корупції в Україні, що просякнула всю правоохоронну систему»². Як свідчить американська державна корпорація «Виклики тисячоліття», Україна визнана такою країною, що не може увійти до європейської спільноти лише через один чинник — через корупцію. Саме на її подолання мають бути спрямовані дії і рішення всіх органів державної влади³. Корупція визнана однією з основних перешкод для збільшення потоку інвестицій у вітчизняну економіку. Зокрема, німецькі інвестори побоюються правової нестабільності і корупції в Україні. Про це повідомив віце-канцлер, федеральний міністр закордонних справ Німеччини Гідо Вестервелле під час зустрічі зі студентами і викладачами Київського національного університету ім. Т. Шевченка. У цьому аспекті він окремо підкреслив недоліки і порушення, які мали місце на останніх місцевих виборах в Україні. На думку високого посадовця ФРН, це стало одним із основних чинників, який підриває довіру під час співпраці двох країн⁴.

За даними заступника начальника Антикорупційного бюро ГУБОЗ МВС України О. Беха, середня сума хабара в Україні складає

¹ Мін'юст: Оприлюднено звіт GRECO про виконання Україною антикорупційних рекомендацій [Електронний ресурс] : [09.06.2009 р., 15:40] // Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=221005778&cat_id=35884. – Заголовок з екрана.

² Горбулін В. Українська політика національної безпеки України: актуальні виклики – адекватні відповіді [Електронний ресурс] / Володимир Горбулін, Олександр Литвиненко // Дзеркало тижня. – 2009. – 28 берез. – 4 квіт. (№ 11). – Режим доступу до газ.: <http://www.dt.ua/1000/1600/65774/>.

³ Ємельянова І. Концептуальні засади боротьби з корупцією / Інна Ємельянова // Євроатлантикінформ. – 2006. – № 1 (7). – С. 51–52.

⁴ Інвестори не идут в Украину из-за коррупции [Електронний ресурс] : [3 марта 2011 г., 11:45] // Новости@mail.ru. – Режим доступу: <http://news.mail.ru/inworld/ukraine/economics/5440234/>. – Заголовок з екрана.

177 тис. грн. Найкрупніша сума хабара, яку вимагали злочинці, склала 8 млн грн. О. Бех також відзначив, що хабарництво залишається найпоширенішим з усіх корупційних злочинів. Лише за січень — лютий 2011 р. таких злочинів зафіксовано на 60 % більше, ніж за аналогічний період 2010 р.¹

Цікавими є результати дослідження проблем економічної злочинності, проведеного Інститутом вивчення проблем злочинності НАПрН України у 2001 р. Автори цього дослідження зробили наступні висновки про масштаби поширення корупції в Україні: а) корупція в Україні набула досить загрозливого характеру. Вона поширилась у всіх верствах суспільства, серед усіх гілок влади; б) корупція у сфері економічної діяльності серед правлячої політичної і економічної еліти стала нормою поведінки, а не винятком. Вона залишається недосяжною для правоохоронних органів, які й самі частково вражені корупцією і не мають достатніх можливостей для боротьби з нею; в) соціальний і кримінально-правовий контроль за організаційно-корупційною злочинністю в державі є вкрай слабким. Більш того, вона сама достатньою мірою має можливості реально впливати на діяльність правоохоронних органів; г) численні декларації вищих посадових осіб держави і чинне антикорупційне законодавство, спрямовані на протидію корупції в усіх гілках влади, не знаходять усього адекватного практичного втілення².

У рамках дослідження «Барометр глобальної корупції — 2009» було опитано 1200 українців, 21 % яких зізналися, що протягом останнього року вони чи їхні близькі давали хабар. Найбільш корумпованими в очах пересічних українців є державні установи (28 %), парламент (25 %) і юстиція (21 %). Рівень корумпованості у бізнесі оцінили в 11 %, а в медіа — у 2 %. Від 30 до 50 % опитаних визнали, що впродовж 2009 р. давали хабар. Україна за рівнем корупції посіла останню сходинку серед 69 нових незалежних країн³.

¹ В Украине вычислили размер средней взятки [Електронний ресурс] : [10.03.2011 г., 13:37] // [Новости@mail.ru](http://news.mail.ru/inworld/ukraine/incident/5477766/). – Режим доступу: <http://news.mail.ru/inworld/ukraine/incident/5477766/>. – Заголовок з екрана.

² Кальман О. Г. Проблеми підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів по виявленню причин та умов і профілактиці економічних злочинів / О. Г. Кальман, І. О. Христинич, Ю. Г. Бойко // Питання боротьби зі злочинністю. – Х. : Право, 2001. – Вип. 5. – С. 61–62.

³ Барометр корупції в Україні // Прав. тиждень. – 2009. – 14 лип. (№ 28). – С. 6.

Дослідження вітчизняних соціологічних установ були проведені протягом 2007–2009 рр. у межах проекту «Сприяння активній участі громадян у протидії корупції «Гідна Україна» у співпраці з Київським міжнародним інститутом соціології. Базове дослідження громадської думки, проведене на початку 2007 р., стало основою для порівняння проміжних результатів дослідження початку 2008 р. та даних, зібраних на початку 2009 р. Як зауважили автори дослідження, корупція не обов'язково передбачає передачу грошей чи подарунків, але вона практично завжди передбачає зловживання службовим становищем в особистих інтересах. Цим визначенням керувались і респонденти. Хоча загальний рівень корупції залишається дуже високим, дослідження 2009 р. зафіксувало незначне зменшення її реального досвіду. Загалом порівняльний аналіз даних 2007 та 2009 рр. показав: громадяни України вважають, що рівень корупції в країні підвищився.

Збільшення кількості тих, хто вважає, що корупція поширюється на різні сфери життя, корелюється з високим рівнем недовіри населення до органів влади всіх рівнів. Попри недовіру до офіційних інститутів українці продовжують вважати вищі органи влади відповідальними за боротьбу з корупцією. Але загалом громадяни України не вірять у бажання органів влади всіх рівнів боротися з цим явищем.

Водночас дослідження 2009 р. показало, що рівень реального досвіду корупції в країні знизився. У 2009 р. 62,5 % респондентів зізналися, що були учасниками корупційних дій за останні 12 місяців, порівняно з 67 % тих, хто вказав на це у 2007 р. Незмінним залишається і той факт, що вимагають хабарі вдвічі частіше, ніж їх пропонують. Проте у 2009 р. зменшилась кількість випадків здринцтва під час контактів з органами призову на військову службу (з 32 % до 20 %) і державними медичними закладами (з 65 % до 63 %), під час підключення або ремонту комунальних послуг/зв'язку (з 37 % до 26 %), оформлення й отримання соціальних виплат (з 7 % до 3 %)¹.

Загальнонаціональне опитування населення України, призначене вивчити загальне ставлення населення до питань корупції, виявити поширеність цього явища загалом та у сфері надання на-

¹ Барометр корупції в Україні // Прав. тиждень. – 2009. – 14 лип. (№ 28). – С. 6.

селенню адміністративних послуг зокрема, було проведене у березні 2009 р. фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс». Усього було опитано 1800 респондентів в усіх областях, у тому числі 400 підприємців з різних сфер підприємницької діяльності з 8-ми регіонів України. Наведемо найбільш цікаві результати цього дослідження.

Сприйняття поширеності корупції в Україні має дуже високі показники, і порівняно з 2004 р. оцінка рівня корупції як «дуже високого» зростає. У травні 2004 р. 32 % респондентів вважали рівень корупції в Україні дуже високим і ще 38 % — високим; у березні 2009 р. 46 % визначали рівень корупції в Україні як дуже високий і ще 33 % — як високий. Населення звикло розглядати корупцію як уже звичне явище: так вважають 83 % опитаних (у 2003 р. цей відсоток був практично таким самим — 85 %). За 2010 р., згідно з результатами опитування, довелося давати хабарі (надавати вимушені послуги чи дарунки) 28 % населення. Серед підприємців цей відсоток істотно вищий — 48 %. Не давали хабарів протягом року 61 % населення і 37 % підприємців. Значна частина опитаних відмовилася відповідати на це запитання (11 % населення і 15 % підприємців). Населення давало хабарі переважно у медичних закладах (17 %), у навчальних закладах (7 %), у ДАІ (6 %), у міліції (2 %).

І населення, і підприємці не готові до протидії у разі, якщо у них вимагатимуть хабара. Серед населення лише 6 % у разі вимагання хабара поскаржаться керівництву відповідного органу, 5 % — готові звернутися до правоохоронних органів, 3 % — до суду, менш ніж 2 % — до вищих інстанцій (Президента, прем'єр-міністра, мера тощо), у ЗМІ, до громадських організацій.

В опитуванні підприємців оцінювалися корупційні ризики у різних ситуаціях підприємницької діяльності. Виявилось, що найбільш високі корупційні ризики підприємці вбачають у сфері контрольно-наглядової діяльності — можливість адміністративним органам самим ухвалювати рішення про припинення чи заборону діяльності підприємця за порушення правил (81 % підприємців віднесли це до дуже високого ризику корупції), спрямованість контрольно-наглядових органів на обов'язкове виявлення порушень (78 %), існування значних «вилок» у визначенні розміру штрафів (76 %), визначення одних і тих же порушень як адміністративного про-

ступку чи як злочину (75 %), різні покарання за ті самі порушення у різних законах (69 %). У сфері надання адміністративних послуг до ситуацій найвищих корупційних ризиків підприємці віднесли: загальну складність процедури багатьох адміністративних послуг (69 %) та необґрунтовано великі строки надання послуг (66 %).

Основні заходи у боротьбі з корупцією населення вбачає у посиленні каральних заходів: 56 % — у звільненні з роботи без права обіймати посаду в органах влади, 50 % — у посиленні кримінальної відповідальності чиновників. Ще до дієвих заходів населення відносить удосконалення законодавства, щоб там не було шпарин для корупції (23 %), громадський контроль за діяльністю органів влади (18 %), прозорість і відкритість у діяльності всіх органів влади (16 %), правове виховання громадян, щоб вони знали свої права (16 %), викриття фактів корупції через засоби масової інформації (11 %). Підприємці, окрім звільнення з роботи (60 %) та посилення кримінальної відповідальності (45 %), бачать значно ширший арсенал дієвих засобів боротьби з корупцією: вдосконалення законодавства (52 %), прозорість і відкритість органів влади (48 %), правове виховання громадян (46 %), запровадження «єдиних офісів» для надання адміністративних послуг (46 %), ширше використання Інтернету (38 %), спрощення доступу до суду (35 %), мінімізація особистого спілкування з чиновниками при отриманні послуг (34 %), викриття фактів корупції через ЗМІ (32 %), посилення вимог перед призначенням на посади (29 %), встановлення у законодавстві правила «мовчазної згоди» (28 %), створення додаткових можливостей для оскарження дій чиновників (27 %), створення громадських органів з розгляду скарг на рішення органів влади (25 %). Найменш популярними заходами і серед населення, і серед підприємців виявилися підвищення заробітної плати чиновникам (підтримали 8 % населення та 18 % підприємців), передача окремих повноважень влади приватним та громадським організаціям (3 % і 17 %), передача більшості владних повноважень органам місцевого самоврядування (2 % і 10 %). Водночас і песимістичну думку, що жодні засоби не є дієвими у боротьбі з корупцією, поділяють лише 7 % населення і 5 % підприємців¹.

¹ Корупція в Україні – 2009: результати соціологічного та аналітичного дослідження корупційних ризиків в публічній адміністрації [Електронний ресурс] : Прес-реліз від 16.06.2009 р. / Фонд «Демократичні ініціативи». – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/press/hjk>. – Заголовок з екрана.

Цікавими з точки зору виявлення випадків корупції в судочинстві є результати емпіричних досліджень, що були проведені Харківською міською неурядовою організацією — Інститутом прикладних гуманітарних досліджень та компанією «МАКонсалтинг» у лютому — квітні 2009 р. на замовлення Ради Європи в рамках антикорупційного проекту UPAC¹. У дослідженні представлений детальний перелік корупційних ризиків у всіх галузях судочинства. Також визначено, що основним корупційним ризиком у ситуаціях контакту населення із судовими та правоохоронними органами є «схильність» до корупційних моделей поведінки: 1) орієнтація на використання корупційних моделей поведінки з боку населення; 2) наявність корупційних вимог з боку уповноважених посадовців; 3) активність посередників, що беруть участь у вирішенні певних проблем та орієнтуються на корупційну поведінку. У якості посередників при здійсненні неправових дій найчастіше виступають адвокати².

Підсумовуючи викладене, варто зауважити таке. Дослідження рівнів корупції проводяться переважно в соціологічному аспекті, предметом цих наукових розвідок є корупція як соціальне явище. Єдиних одноманітних критеріїв виміру масштабів поширення цього явища в соціумі не вироблено.

Проведений аналіз виявив, що комплексного дослідження рівня й масштабу поширення корупції на державному рівні в Україні не проводиться. Організацією й опрацюванням соціологічних опитувань у цій галузі займаються міжнародні неурядові організації або вітчизняні громадські організації та профільні соціологічні установи (фонди, інститути). За територією, яка охоплює відповідні дослідження, їх можна класифікувати на: а) глобальні, що визначають

¹ Дослідження якості роботи судів з використанням методології карток громадянського звітування : навч. посіб. / Проект USAID «Україна: верховенство права». – К., 2010. – 128 с.; Корупційні ризики в кримінальному процесі та в судовій системі / [М. В. Буроменський, О. В. Сердюк, І. М. Осика та ін.] ; Ін-т приклад. гуманіт. дослідж. ; МАКонсалтинг. – К. : Москаленко О. М. ФОП, 2009. – 220 с.; Corruption risks in the criminal process and the judiciary / [M. Buromenskiy, O. Serdiuk, I. Osyka] ; Institute of Applied Humanitarian Research ; MA Consulting. – К. : Moskalenko O. M., 2009. – 220 p.

² Засади методології оцінювання рівня корупції в Україні / О. В. Сердюк, М. Ю. Огай, О. В. Волянська, І. М. Осика. – К. : Атіка-Н, 2010. – 20 с.

рейтинги корумпованості більшості країн світу; б) регіональні, які охоплюють декілька країн, пов'язаних географічно або культурно-історично; в) національні, які проводяться в рамках окремої країни. За предметом дані дослідження можна поділити на: а) загально-суспільні, що поширюються на всі основні суспільні інститути; б) спеціально-галузеві, в яких береться за основу одна сфера або декілька суміжних галузей.

Для юридичної науки значення має насамперед оцінка суспільством найбільш уразливих для корупції сфер і заходів протидії відповідним правопорушенням. Визначення громадянами рівня корумпованості державних органів і установ є опосередкованим показником ефективності роботи органів держави, уповноважених здійснювати заходи попередження й зупинення корупційних правопорушень.

Статья посвящена анализу существующих методик оценивания уровней распространения коррупции в контексте национального и международного опыта.

The article presents an overview of current evaluation methods of corruption risks on national and international levels.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 4 від 4 квітня 2011 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, доцент
О. Ю. Шостко.*

УДК 343.8

І. С. Яковець, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

СИСТЕМА ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ШВЕЙЦАРІЇ (частина 2)

Стаття присвячена висвітленню основних даних про систему виконання кримінальних покарань Швейцарської Федерації.

Ключові слова: тюрма, кримінальні покарання, позбавлення волі, ув'язнення, виконання покарань.

Як уже зазначалося, кантони мають можливість будувати та забезпечувати функціонування установ спільно. Також вони можуть організовувати приватні тюрми для виконання короткострокових вироків та терапевтичних заходів. Кантони можуть поділити між собою обов'язки по забезпеченню функціонування окремих крил однієї тюрми, приміром один кантон буде відповідати за роботу крила, де перебувають жінки, другий — за частину, в якій утримуються правопорушники певного віку, третій — за відділення, де розташовуються правопорушники, яким призначено тривалі строки ув'язнення або які потребують спеціального догляду. На практиці існує суворий поділ засуджених за статевою ознакою (жінки відбувають покарання переважно в окремій тюрмі в кантоні Берн), хоча законодавчо це не вимагається.

Зазвичай тюрми у Швейцарії обладнуються технічними засобами стеження та контролю (для ведення нагляду за засудженими у камерах їх необхідно не тільки попередити, а й отримати судовий дозвіл, який надається лише за наявності підстав, які свідчать про схильність особи заподіяти собі шкоду). Це у поєднанні з поширенням окремого тримання засуджених один від одного (90 % установ Швейцарії забезпечують одномісне розміщення засуджених, навіть у разі проживання таких осіб по дві чи три особи вимагається їх

особиста згода на це) дозволяє максимально скоротити витрати на утримання тюремного персоналу. Так, у тюрмі з найбільш високим рівнем безпеки цілодобово знаходяться лише три-чотири особи. Поширеною є практика залучення працівників не на повний робочий день (це стосується медичного забезпечення, соціальної допомоги, правового консультування тощо).

Адміністрація установи виконання покарань підпорядковується безпосередньо керівництву (уряду) кантону, федеральні органи здійснюють лише загальну координацію їх діяльності (на рівні реалізації загальних положень законодавства). Середня заробітна плата персоналу місць позбавлення волі — 6000 франків на місяць, причому її розмір майже не залежить від розсуду директора тюрми, за винятком можливості заохочення невеликими грошовими преміями за хорошу роботу. Незначною є й різниця у заробітній платі найнижчого працівника установи та її директора — близько 20 %. Займаючись підвищенням своєї кваліфікації, працівники мають можливість поступово поліпшувати своє матеріальне становище.

У Швейцарії немає жодного спеціалізованого навчального закладу, який би готував працівників для системи виконання покарань. На роботу приймаються люди з будь-якою освітою, навіть на рівні середньої школи, проте з обов'язковим професійним досвідом не менше трьох років (незалежно від його сфери). Обов'язковою є професійна перепідготовка у спеціальному центрі м. Фрібург, яка триває 15 тижнів протягом двох років і поєднується з проходженням практики за місцем роботи. Навчання персоналу проводиться за рахунок коштів кантонів, які направляють особу на перепідготовку, на період занять стажисти забезпечуються безкоштовним проживанням й харчуванням; крім того, за ними зберігається у повному обсязі заробітна плата. Запроваджено підвищення професійної кваліфікації, яку проходять не лише рядові працівники, а й керівники підрозділів виконання покарань (його тривалість — 150 днів (або 50 днів) протягом двох років — близько 50 семінарів на теми, які обираються кантонами).

Один раз на два роки проводиться федеральний конгрес з питань виконання покарань, на якому розробляються нові прогресивні моделі діяльності тюрем та інших установ, вирішуються нагальні проблеми та започатковуються нові напрямки в цій сфері.

Персонал тюрем та інших закладів у системі виконання покарань не має засобів безпеки, які мають характер активного нападу. Зокрема, єдиний вид спеціальних засобів, що видається працівникам, — це наручники, а їх застосування має місце лише тоді, коли особа може спричинити шкоду собі; про кийки або вогнепальну чи газову зброю навіть не йдеться. Уся так звана «оперативна робота по виявленню, профілактиці та припиненню злочинів та інших правопорушень» покладається на поліцію, так само як і припинення конфліктів між засудженими або масових непокор. Тобто при якихось надзвичайних подіях адміністрація тюрми повідомляє про це поліцію, але сама не втручається у ситуацію, що склалася (мотивується це тим, що подібні функції не можуть бути властиві соціально орієнтованій системі виконання покарань). Але подібний підхід не тільки знімає зайву відповідальність з тюремної адміністрації, а сприяє встановленню довірливих й щирих відносин із засудженими, без чого неможлива ефективна робота з ними.

На рівні закону категорично заборонено проведення роботи з використанням агентури з числа засуджених. Немає жодних воєнізованих формувань або спеціальних підрозділів на кшталт українських «оперативних відділів». У приватних бесідах персонал пояснює, що тісний контакт із засудженими й нормальні робочі відносини і так дозволяють працівникам бути в курсі всього, що відбувається в установі. Але навіть при надходженні інформації про злочин, який готується, адміністрація не втручається, а повідомляє про це поліцейський підрозділ.

У випадку, якщо виникає необхідність у направленні засудженого до установи виконання покарань іншого кантону, з бюджету за місцем його засудження проводиться повна оплата вартості утримання особи в місцях позбавлення волі. Таке направлення можливо лише у виключних випадках, приміром, якщо інший кантон має можливість для максимального задоволення освітніх або професійних потреб засуджених; якщо засуджений має родинні та соціальні зв'язки не за місцем засудження, а в іншому кантоні; у разі направлення до відкритої або закритої установи іншого кантону через необхідність зміни умов відбування покарання; при переведенні засуджених у інших випадках, передбачених законом.

Законодавство Швейцарії надає право кантонам визначати особливі умови відбування покарання правопорушниками, які направ-

ляються в місця виконання покарань інших кантонів. Потреба в цьому може бути зумовлена як національними або іншими ментальними особливостями регіону походження засудженого (цікавий приклад — засудженим італійцям дозволяється вживати по дві склянки вина у вихідні та святкові дні), так і якимись об'єктивними обставинами — необхідність чи потреба у проведенні певних заходів, отриманні конкретної спеціальності або врахування специфіки сімейних відносин (посилений нагляд при відвідуванні релігійних закладів; заборона працювати за межами в'язниці; установа контакту з дітьми тощо).

Потрібно зауважити, що матеріальна складова питань переведення виключає таку звичну для України, хоча й вельми негативну практику, як періодична зміна колоній для осіб, які порушують вимоги режиму або виступають у ролі «квірулянтів», які постійно скаржаться на персонал системи виконання покарань або з так званих «оперативних міркувань» без ґрунтовних причин. І хоча у Швейцарії переведення з одного кантону до іншого також можливе (особливо з урахуванням, що при тривалих строках позбавлення волі вони визнаються необхідною умовою для зміни обстановки), кожного разу проводиться ґрунтовна оцінка його доцільності, а головною умовою для застосування визнається благополуччя засудженого, а не полегшення діяльності адміністрації в'язниці.

Процедура виконання покарань у Швейцарії базується на двох основних конституційних принципах: поваги до людської гідності та забезпечення прав правопорушників, оскільки вони можуть бути суттєво обмежені через необхідність перебування в тюремних установах. До цих основних принципів кримінальне законодавство додає загальні принципи виконання покарань: попередження вчинення повторних правопорушень після звільнення; організація по можливості нормальних умов для ув'язнених; підтримка осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, у подоланні наслідків тюремного ув'язнення; забезпечення адекватних умов тюремного ув'язнення; життя необхідних заходів з попередження вчинення злочинів під час перебування в місцях позбавлення волі. Зміст названих принципів розуміється таким чином.

Попередження вчинення повторних правопорушень після звільнення. Ризик вчинення повторних правопорушень може постійно

знижуватись за умови, якщо засуджені демонструють щире бажання та готовність до соціалізації після звільнення, що надає їм можливість почати вести законослухняний спосіб життя. Ще під час перебування в ув'язненні засуджений повинен проявляти бажання змінити свій спосіб життя на краще, тому йому мають максимально сприяти в організації «здорового» соціального середовища, в яке людина потрапить після звільнення (підтримання зв'язків із членами родини, розвиток соціальних контактів тощо).

Організація по можливості нормальних умов для ув'язнених. Цей принцип означає необхідність забезпечення нормальних умов для життя засуджених з тим, щоб вони були максимально наближені до життя на волі. Кожного дня перебування в ув'язненні засуджений повинен розвивати свої навички спілкування та соціальної поведінки, а адміністрація тюрми або слідчого ізолятора зобов'язана створювати для цього умови.

Камери тюрем та інших закладів являють собою звичайні житлові кімнати, оснащені санітарними вузлами, газовими та електричними плитами, меблями (в тому числі й одноярусними ліжками). Вікна оздоблюються завісами, схвалюється оздоблення кімнат фотокартками, полицями, предметами декору на власний розсуд. Засуджені мають право мати при собі (або купувати за власні кошти, або отримувати від адміністрації) комп'ютерну та телевізійну техніку, магнітофони, принтери тощо. Навіть у разі розміщення у камері декількох осіб кожен із них має свої власні речі, посуд тощо. Поряд із цим існують і спільні кімнати з комп'ютерною технікою для написання необхідних документів. У коридорах встановлені телефонні кабінки, загальні кухонні кутки, кошики для сміття й брудних речей, спортивне знаряддя, більярди та інші елементи для розваг, окремі приміщення з душовими кабінками.

Двері камер — це звичайні дерев'яні двері кімнатного типу. Кожна камера закривається на ключ самим засудженим, хоча адміністрація має універсальний ключ, яким можна відкривати всі камери.

Розпорядок дня складається за принципом доцільності. Підйом засуджених відбувається о 6-45 ранку, 15 хвилин відводиться на ранкові гігієнічні процедури, потім — 45 хвилин на сніданок, після чого засуджені йдуть на роботу. Робочий день триває з 8-00 до 12-00,

а потім — з 14-00 до 17-00. Після закінчення робочого дня засуджені можуть вільно пересуватись у межах відділення (коридору), заходити один до одного в камеру, спільно займатися будь-якими речами. О 22-00 всі камери закриваються і засуджені повинні перебувати в них, хоча лягати спати вони не зобов'язані. При наявності бажання людина має можливість дивитися телевізор, слухати музику, грати в комп'ютерні ігри, готувати, прати та т. ін. безпосередньо в камері без обмеження в часі. Єдина умова — не заважати іншим, тому практично всі особи мають власні навушники.

У камерах встановлені переговорочні пристрої, через які засуджений може зв'язатися з черговим працівником тюрми, повідомити про надзвичайну подію, поганий стан здоров'я або просто поспілкуватись.

Культурно-масові або соціальні заходи групового характеру зазвичай адміністрацією колонії не організовуються та не проводяться. Це практично завжди ініціатива громадських організацій або окремих соціальних інституцій, яка підтримується директором тюрми.

Загалом умови тримання засуджених у тюрмах є значно кращими, ніж у слідчих ізоляторах. Це привело до виникнення такої практики, як «*дострокове відбування покарання*». Суть цього процесу полягає в тому, що засуджений (навіть у разі невизнання вини у вчиненому злочині), який з великою імовірністю буде засуджений до позбавлення волі, може звернутися до директора слідчого ізолятора із заявою про дострокове відбування покарання. Якщо директор тюрми знайде такі побоювання обґрунтованими, він приймає рішення і переводить особу зі слідчого ізолятора в тюрму, де вона поміщається в умови та наділяється всіма права і можливостями, передбаченими для засуджених (праця, виходи за межі установи, побачення тощо). Питання щодо обмеження особи у спілкуванні з певними громадянами або у вільному виході за умови доброї поведінки розглядається лише у разі надходження від суду або іншого компетентного органу повідомлення про необхідність такого обмеження.

Підтримка осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, у подоланні наслідків тюремного ув'язнення — цей принцип враховує той негативний вплив, який здійснює тюремне ув'язнення на осо-

бистість людини, оскільки спосіб життя поза місцем позбавлення волі завжди буде відрізнятися від життя та умов у в'язниці, навіть при запровадженні та розвитку процесу нормалізації в місцях позбавлення волі. Мають бути вжиті всі необхідні заходи, щоб максимально розширити зв'язки засудженого із зовнішнім світом.

Забезпечення адекватних умов ув'язнення. Тюремна адміністрація повинна забезпечити засуджених еквівалентним набором послуг, які є в суспільстві. Він включає медичне, соціальне, релігійне, фінансове та правове консультування. Практично в період відбування покарання особа може отримати будь-яку послугу, яка є в суспільстві, але за додаткову плату. Це дозволяє здійснити максимальне стимулювання праці засуджених та заохочення до неї. Інколи проблема стимуляції вирішується доволі неочікувано: приміром, засудженим видається форма встановленого зразка, яка при забрудненні перетягається безкоштовно та централізовано у спеціальній пральні. Але вони мають право носити будь-який цивільний одяг, але прати його або самостійно, або оплачувати роботу пральні.

Вжиття необхідних заходів із попередження вчинення злочинів під час перебування в місцях позбавлення волі. Цей принцип стосується проблеми вчинення злочинів під час ув'язнення, що може негативно вплинути на внутрішню безпеку установи. Адміністрація має вжити всіх заходів, спрямованих на захист персоналу установ виконання покарань та інших засуджених.

Неписаним, але загальнозживаним у роботі із засудженими є принцип: *«засуджені не наші друзі, але й не наші вороги»*. Саме із цього починається як освіта персоналу, так і перші дні роботи в тюрмах та інших установах виконання покарань. Головне — ставитись до засуджених із повагою до їх людської гідності. Саме тому на роботу в місця позбавлення волі не приймаються особи, що негативно ставляться до злочинців, бажають влади над іншими, схильні до проявів гніву тощо (це визначається за допомогою відповідних спеціалістів та різних опитувань). У жодному разі не приймаються на роботу холерики, агресивні, конфліктні особи, наслідувачі різних догм, переконані виключно у власній правоті тощо. З цих же мотивів на роботу приймаються люди, що вже мають певний життєвий досвід (віком 28–30 років). Причому перевага надається тим, хто має родину і дітей.

Персонал підбирає сам директор тюрми, і він зацікавлений у міцному кадровому потенціалі. Разом із тим робота в системі виконання покарань не вважається престижною, що, за визначенням керівників швейцарської тюремної системи, створює додаткові проблеми й ускладнює роботу.

Порядок реалізації на практиці принципу лояльного ставлення до засуджених, на нашу думку, доволі яскраво ілюструє той факт, що перед нашим візитом в установах були розвішені об'яви про це (з часом, шляхом пересування), щоб засуджені, які не бажають зустрічатися з представниками іншої держави, мали можливість уникнути подібних зустрічей (або закрившись у камері, або перейшовши до іншої частини тюрми). Уразила й та обставина, що персонал місць позбавлення волі жодним чином не намагається прикрасити існуючий стан справ. Зокрема, у ході візиту нам були показані місця позбавлення волі, які не у повній мірі відповідають встановленим вимогам за нормою житлової площі та іншими умовами.

Практично в усіх установах встановлені автомати для видачі безкоштовних одноразових шприців. Працівники тюрем відкрито визнають, що, незважаючи на всі вжиті заходи безпеки, трапляються випадки надходження в тюрму наркотичних засобів (особливо враховуючи, що більшість засуджених щоденно залишає установу й повертається назад) і адміністрація не може забезпечити їх усунення. Саме тому вона намагається хоча б знизити ризик зараження засуджених через можливе використання одного шприца на декількох осіб. Для цього і встановлені зазначені автомати. На запитання «Чи здійснюється контроль за особами, які користуються цим автоматом?» була отримана негативна відповідь, оскільки (за визначенням керівництва тюрми) в такому разі автомати не мали б сенсу, бо ними ніхто б не користувався.

Узагалі основні методи впровадження в життя принципів виконання покарань включають у себе наступне.

Планування виконання вироку. Кантони зобов'язані забезпечити у своїх тюремних установах розробку плану виконання вироку для кожного засудженого індивідуально за обов'язковою участю самого засудженого. Цей план включає в себе деталі нагляду та контролю, описує наявні можливості для його роботи або навчання, пропонує кроки, спрямовані на його соціалізацію, включає етапи

спілкування із зовнішнім світом та підготовки до звільнення. Основна відмінність цього виду документів від існуючих в Україні індивідуальних програм роботи із засудженими полягає у максимальному наближенні до існуючих потреб, реальності, чіткості, виключенні формалізму та гнучкості в перегляді запланованих заходів. Саме це і показує доволі позитивний результат.

Правопорушник, якому призначена певна міра покарання, бере участь у розробці свого власного плану відбування покарання. Якщо він здатний працювати, його підтримають, після певного періоду в установі виконання покарань призначений захід може бути змінений у бік поліпшення становища засудженого.

У тюрмах Швейцарії існує практика видачі засудженим правил їх поведінки (з переліком прав, заборон та інших основних вимог і можливостей) у друкованому вигляді. На нашу думку, цю ініціативу слід упровадити і в Україні, оскільки шляхом отримання вичерпної інформації засуджений уникає безпідставного дисциплінарного покарання, а можливість самостійного необмеженого ознайомлення з власними правами та обов'язками убезпечує персонал від постійного повторення цих правил в усній формі.

Праця засуджених. Порядок організації трудової діяльності засуджених становив значний інтерес для нашої делегації, оскільки у Швейцарії праця засуджених є їх обов'язком. Підходи до неї базуються на тезі, що трудова діяльність має визначальне значення для успішної соціалізації особи після звільнення. Тому надання засудженим можливості працювати є однією з основних цілей тюрмної системи Швейцарії. Пропонована робота має по можливості відповідати наявним навичкам, здібностям, рівню освіти та інтересам засуджених. Установи мають майстерні різного профілю, де засуджені можуть отримувати основи спеціальності та вдосконалювати власні навички; тюрми мають власні присадибні ділянки та сади. Бажання засудженого щодо виду трудової діяльності є одним із ключових чинників при її обранні. Приміром, у випадку, якщо засуджений має освіту або проявляє здібності гуманітарного нахилу, йому буде надано відповідну розумову роботу — або в бібліотеці, або в адміністрації тюрми. Проходження навчання або підвищення своєї кваліфікації в іншій формі також вважається роботою та оплачується.

Усі види робіт (включаючи роботи з господарського обслуговування), які виконуються засудженими, оплачуються. І хоча розмір заробітної плати не відповідає оплаті праці вільних громадян, ніхто із засуджених не може отримувати менше 26 франків на день (близько 210 грн). Тривалість робочого дня засуджених на дві години менше, ніж робочий день вільних громадян.

Практично всі умови праці (за винятком права на щорічну відпустку) осіб в ув'язненні відповідають встановленим на волі, включаючи зарахування строку покарання до загального трудового стажу, системи страхування та соціального забезпечення. Прибуток від праці засуджених розглядується як «сторонній ефект» та не є метою діяльності тюрем. Більше того, вважається, що оскільки виробництва (майстерні) тюрем є державними підприємствами, то вони у жодному разі не можуть вступати в конкуренцію з приватними структурами, бо це визначально буде конкуренція нерівна. Тому нормальною вважається ситуація, коли дохід від реалізації продуктів праці засуджених не окупає навіть витрачених на її виготовлення матеріалів.

Засуджені зайняті переважно виготовленням різних видів продукції, що у більшості не є масовою: плетіння прикрас, створення «готелів для бджіл» (декоративних оздоблювальних виробів), витворів з глини, в'язання головних уборів та шарфів, пошив ковдр, тканин гобеленів, плетіння з лози тощо. Якщо засуджений взагалі не має хисту до творчої діяльності, він може займатися діяльністю, що не вимагає особливих здібностей, — виготовлення дерев'яної тари, пакувальних елементів тощо. Вид робіт підшукується самими керівниками майстерень із урахуванням побажань засуджених та можливостей кантонів і тюрем. Засуджені не оплачують вартість свого утримання. Проте вони не можуть вільно розпоряджатися заробленими в тюрмі коштами у повному обсязі — 40 % їх заробітку зараховується на особові рахунки з тим, щоб при звільненні особи мали власні кошти (це також зменшує ризик вчинення повторного злочину).

Не ставиться перед працею засуджених і мета забезпечення відшкодування спричиненої злочином шкоди. Це відбувається або за власної ініціативи засудженого, або за рахунок коштів страхових кампаній (у Швейцарії існують різноманітні види страхування,

у тому числі й професійного) чи в загальному цивільному порядку.

Освіта та тренінги. За кримінальним законодавством засуджені повинні мати можливість отримувати базову та професійну освіту відповідно до своїх потреб та здібностей. Але посадові особи відмічають, що у федерації ця діяльність перебуває на неналежному рівні, навіть незважаючи на те, що більшість установ пропонує засудженим доволі значний спектр можливостей для навчання.

Відносини із зовнішнім світом. Швейцарія має тверде переконання, що встановлення, розвиток та підтримання контактів із зовнішнім світом є надзвичайно важливими для ув'язнених. Ці контакти можуть здійснюватись шляхом читання газет, журналів, книг, перегляду телепередач, прослуховування радіо. Це можуть бути персональні контакти, листування, телефонні переговори та побачення.

Зазвичай засуджені мають право на один візит тривалістю 1 година кожний тиждень. На відміну від України, у Швейцарії засудженим не надаються тривалі побачення (причиною є відсутність приміщень та можливостей їх утворення в існуючих установах). Але у разі прибуття членів родини (навіть неофіційних) і тривалість побачення, і їх періодичність можуть бути збільшені. Знаходяться і можливості для усамітнення засуджених з їх подружжям (знову ж таки застосовується принцип доцільності: якщо побачення — це добре, то треба їм максимально сприяти).

Незважаючи на доволі прогресивну систему виконання покарань, Швейцарській Федерації властиві всі основні проблеми, з якими стикаються системи виконання покарань у всьому світі. Це висока чисельність іноземців у тюрмах, засуджених із психічними розладами та злочинців насильницького типу, збільшення числа підслідних, тривалі строки позбавлення волі. У зв'язку з цим в теперішній час розробляються спеціальні програми та заходи, спрямовані на подолання зазначених ускладнень. Які вони будуть мати практичні результати — стане відомо з часом.

Завершуючи загальний огляд системи виконання покарань Швейцарії, вважаємо за доцільне звернути увагу, що низьку позитивних моментів можливо запровадити в національну українську практику, оскільки їх апробація на практиці доводить позитивні

результати. До таких аспектів, на нашу думку, можна віднести: різноманітні форми та види позбавлення волі; орієнтація на соціальне партнерство між засудженими і персоналом; підбір кадрів та оптимізація штатної структури установ виконання покарань; орієнтація праці на забезпечення власних потреб засуджених; відкрите висвітлення існуючих проблем.

Статья посвящена обзору основных данных о системе исполнения уголовных наказаний Швейцарской Федерации.

The article is devoted to illumination of master data about the system of implementation of criminal punishments of Swiss Federation.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України (протокол № 15 від 11 листопада 2010 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

УДК 341.645.5

В. П. Кононенко, кандидат юридичних наук, доцент Київського Славістичного університету;
А. В. Федорченко, пошукувач кафедри міжнародного і конституційного права Харківського національного університету внутрішніх справ

ВИМОГИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО УМОВ УТРИМАННЯ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Розглядаються вимоги Європейського суду з прав людини, сформульовані в його прецедентній практиці, що є обов'язковою для українських правозастосувачів, до умов утримання осіб в установах виконання покарання, зауважується, що ці умови мають відповідати не тільки національним, а й міжнародним стандартам.

Ключові слова: європейські стандарти, джерело права, прецедентне право, практика Європейського суду.

Сьогодні досить актуальним є питання впливу практики Європейського суду з прав людини (далі — Суд, Європейський суд) на національне законодавство України. Проблеми інтерпретації й застосування Конвенції 1950 р. Європейським судом вивчалися українськими фахівцями В. М. Вагаманюком, В. Є. Мармазовим, С. В. Шевчуком та ін. Її аналізували й такі російські науковці, як А. Б. Венгеров, Є. Врублевський, Ю. Д. Ільїн, В. О. Туманов, азербайджанський вчений Л. Г. Гусейнов, західні фахівці Ж.-Л. Бержель, В. Бертам, Ф. Тетчер та ін. Але вплив практики Європейського суду з прав людини на кримінально-виконавче право наразі вивчено недостатньо, і це є однією з причин фіксування Європейським судом порушення прав людини в Україні саме з підстав умов утримання осіб в установах виконання покарання, оскільки такі умови мають відповідати не тільки національним, а й міжнародним стандартам. Останнє особливо є актуальним із урахуванням прийняття у 2006 р. Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», ч. 1 ст. 17 якого проголошує Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних

свобод 1950 р. і практику цього Суду джерелом права України¹. Таким чином, після приєднання України до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і визнання обов'язкової юрисдикції Європейського суду з прав людини в її правовій системі почало формуватися нове джерело права — практика цього Суду (що, на думку багатьох вчених, має прецедентний характер).

С. В. Шевчук стверджує, що обов'язковість європейського прецедентного права з прав людини для українських правозастосувачів пояснюється не тільки визнанням юрисдикції Європейського суду з прав людини в усіх питаннях застосування і тлумачення Конвенції 1950 р. Як додаткову аргументацію він наводить ч. 4 ст. 55 Конституції України: «Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна». При цьому Конституційний Суд України або український законодавець може встановити співвідношення європейського прецедентного права з Конституцією України, як це зробив, наприклад, в одному із своїх рішень Конституційний Суд ФРН: «При тлумаченні Основного Закону береться до уваги зміст і рівень розвитку Конвенції настільки, наскільки це не призводить до обмеження або відміни правових засобів захисту, встановлених Основним Законом. З цієї причини прецедентне право Європейського суду з прав людини служить допоміжним засобом при тлумаченні, а також визначенні змісту і обсягу основних прав людини і принципів Основного Закону»².

Г. Петцольд, голова Європейського суду з прав людини у відставці, розкриваючи співвідношення між принципами і стандартами, встановленими Конвенцією і національним законодавством, підкреслює першочерговість обов'язків держави ефективно захищати своїми внутрішніми правовими засобами й механізмами кон-

¹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3477-15>.

² Цит. за: Шевчук С. Конституційні аспекти висвітлення ЗМІ діяльності судової влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/fag/article/artikle/www.law.indiana.edu/law/v-lib/seminar14-4.htm>.

венційні права і свободи людини. Мета такого підходу — визнати існування європейських стандартів у тій чи іншій сфері суспільних відносин, які охоплює Конвенція й на дотримання яких Суд налаштовує держави Ради Європи¹.

Щодо безпосереднього використання практики Суду В. Лутковська з огляду на досвід інших країн прогнозує, що при доцільному використанні Конвенції в практиці правозастосовчих органів зменшиться і кількість звернень до Європейського суду з прав людини із скаргами про порушення в Україні тих прав, що гарантуються Конвенцією. Але таке використання не повинно бути формальним. З цієї точки зору цікаво проаналізувати два рішення Європейського суду з прав людини. По-перше, використання як норм Конвенції, так і рішень Європейського суду в практиці національних судових органів має бути розумним, тобто з розумінням не тільки «букви», але й «духу» Конвенції. По-друге, використання норм Конвенції має бути доцільним. У випадку, коли в національному законодавстві питання повністю врегульовано і це законодавство відповідає міжнародним стандартам у галузі прав людини².

Стосовно умов утримання в місцях позбавлення волі Суд виходить із принципу, що висловлений у багатьох рішеннях, зокрема: держава має передбачити, щоб особа була ув'язнена в умовах, які відповідають повазі до її людської гідності, щоб ні форма, ні спосіб виконання покарання не спричиняли їй душевних мук та інших страждань понад ту неминучу міру, що притаманна зазвичай триманню під вартою, і щоб, зважаючи на практичні вимоги ув'язнення, її здоров'я і загальний стан були належно забезпечені, крім іншого, і шляхом надання їй потрібної медичної допомоги (Справа Кудла проти Польщі, п. 94)³.

Європейський суд з прав людини встановлює позитивний обов'язок держави забезпечувати необхідні умови утримання ув'язненої особи, які не повинні завдавати їй значного психічного

¹ Шишкіна Е. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини // Право України. – 2005. – № 9. – С. 103.

² Лутковська В. Застосування судами України при здійсненні правосуддя ст. 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини // Право України. – 2004. – № 8. – С. 30–31.

³ Вибрані рішення Європейського суду з прав людини: В 2 т. Т. 2. – К.: Фе-нікс, 2006. – С. 26.

страждання і принижувати людську гідність. До речі, порушення вказаних вимог, що були встановлені рішеннями Суду «Полторацький проти України», «Кузнецов проти України», «Хохліч проти України», «Данкевич проти України» та ін., мали місце не тільки в Україні, Польщі та інших країнах Східної Європи. Так, заявник по справі «Дугоз проти Греції», зокрема, скаржився, що в слідчому ізоляторі м. Драпецони налічується 20 камер. Іноді там тримають під вартою до 100 осіб. Щоночі кількість осіб у камері заявника зростала вдесятеро залежно від загальної кількості осіб під вартою. Ліжок у камері не було, а матраци, простирадла чи ковдри затриманим не видавалися. Камери були брудні, санітарних засобів не вистачало, оскільки вони були розраховані на значно меншу кількість осіб. Був дефіцит гарячої води, тривалі періоди її взагалі не було. Бракувало свіжого повітря чи природного денного світла, також не було подвір'я для прогулянок. Єдиним простором, де затримані могли пройтися, був коридор, що вів до туалетів. Через переповненість камери заявник не міг навіть читати книжку. Досить поширеною практикою було жорстоке поводження з боку охоронців (пп. 20, 21)¹.

Зазначеною проблемою також безпосередньо опікується Комітет по запобіганню катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, який щороку підготовлює та опубліковує Загальну доповідь про свою діяльність. У цих доповідях знаходять відображення основні питання, розглядом яких Комітет займається під час здійснення візитів до місць позбавлення волі. Згідно з Другою Загальною доповіддю [СРТ/Inf (92)3], питання переповнення камер безпосередньо стосується компетенції Комітету. Усі служби і будь-яка діяльність усередині закладу зазнають негативного впливу в разі, якщо ув'язнених буде більше, ніж це передбачено. Від цього погіршується загальний рівень життя, можливо, навіть досить суттєво. Окрім цього, переповнення в'язниці або якоїсь її частини саме по собі вже може становити факт нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження.

Вирішальне значення для самопочуття в'язнів відіграє задовільна програма їхньої діяльності (робота, навчання, спорт і т. ін.). Це стосується як тих закладів, де тримають осіб, яким вже винес-

¹ Вибрані рішення Європейського суду з прав людини: В 2 т. Т. 2. – К.: Фенікс, 2006. – С. 118.

сено вирок, так і закладів, де перебувають особи, які ще очікують на рішення суду. Комітет відзначає, що можливості діяльності в багатьох закладах тимчасового тримання є надзвичайно обмеженими. Цілком зрозуміло, що мова не може йти про програми індивідуального підходу того типу, які можуть застосовуватись в установах по виконанню покарань.

Однак ув'язнені особи, незважаючи на створені для них досить пристойні умови, не можуть бути просто облишені наодинці із самими собою впродовж тривалого строку, будучи замкненими у своїх камерах. Комітет зазначив, що одним із завдань має стати забезпечення ув'язненим у закладах попереднього тримання можливості проводити значну частину дня (вісім годин або більше) поза межами камери, при цьому вони мають займатись різнобічною умотивованою діяльністю.

Персонал установи виконання покарань вимушений за певних обставин застосовувати силу для контролю за агресивними ув'язненими і в окремих випадках може використовувати зняряддя фізичного впливу. Подібні ситуації характеризуються високим ризиком можливого жорстокого поводження з ув'язненими і вимагають окремих гарантій дотримання прав. Особа, проти якої були вжиті засоби фізичного впливу, має право на негайне обстеження лікарем та, якщо це необхідно, на медичну допомогу. Це обстеження має бути здійснене у такий спосіб, щоб немедичний персонал не міг чути, а по можливості й спостерігати за ним, а наслідки обстеження (включаючи будь-які відповідні заяви з боку ув'язненого та висновок лікаря) мають бути належним чином запротокольовані і надані в розпорядження особи, що обстежувалась.

Основними гарантіями проти жорстокого поводження у в'язницях є процедура ефективного розгляду скарг та здійснення перевірок. Ув'язнені повинні мати можливість звертатися зі скаргами як усередині самої пенітенціарної системи, так і поза її межами¹. А оскільки практика Європейського суду визнана джерелом права України, правові позиції, висловлені судом щодо умов тримання в установах виконання покарання, мають нормативну силу.

¹ Проти катувань. Європейські механізми запобігання катуванням та поганому поводженню / Харк. правозах. гр. – Х.: Фоліо, 2005. – С. 103–105.

Рассматриваются требования Европейского суда по правам человека, сформулированные в его прецедентной практике, которая является обязательной для украинских правоприменителей, к условиям содержания лиц в учреждениях исполнения наказаний, обращается внимание, что такие условия должны соответствовать не только национальным, но и международным стандартам.

The requirements of the European court are examined on human rights, set forth in his precedent practice that is compulsory for Ukrainian lawapplier, to the terms of maintenance of persons in establishments of implementation of punishment, it is noticed that these terms must answer not only national but also international standards.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України (протокол № 14 від 11 листопада 2010 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

УДК 343.123

С. В. Давиденко, кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ПРОБЛЕМИ ВІДШКОДУВАННЯ ЗАПОДІЯНОЇ ЗЛОЧИНОМ ШКОДИ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу положень вітчизняного та зарубіжного законодавства, міжнародних документів щодо проблем відшкодування шкоди, завданої злочином, за рахунок держави; сформульовані пропозиції щодо вдосконалення норм даного правового інституту.

Ключові слова: відшкодування шкоди, завданої злочином, за рахунок держави; право потерпілої особи на таке відшкодування.

В умовах побудови демократичної, соціальної, правової держави та при проведенні сучасної судово-правової реформи в Україні надзвичайно актуальною для науки кримінального процесу та практики законотворення є проблема забезпечення та захисту прав, свобод і законних інтересів потерпілого в кримінальному судочинстві, у тому числі права на повне та своєчасне відшкодування шкоди, завданої злочином. У зв'язку з розробкою нового Кримінально-процесуального кодексу України особливого значення набувають питання створення системи гарантій прав людини з метою своєчасного забезпечення її права на судовий захист, розширення і зміцнення правового статусу постраждалої особи, вдосконалення процесуального механізму реалізації своїх прав потерпілим. На ефективне поновлення прав та законних інтересів осіб, постраждалих від злочинів, орієнтують і сучасні міжнародні документи. Це зумовлює необхідність реформування національного законодавства з метою приведення його у відповідність із світовими стандартами в галузі прав людини і громадянина.

Дослідженню проблеми вдосконалення процесуального статусу постраждалої від злочину особи, зокрема забезпечення права потерпілого на відшкодування шкоди, завданої злочином, присвячені роботи таких відомих вітчизняних і зарубіжних учених, як С. О. Алек-

сандров, С. А. Альперт, Ф. Н. Багаутдінов, В. П. Бож'єв, Т. П. Будякова, Б. Л. Ващук, Н. І. Газетдінов, М. І. Гошовський, П. П. Гурєєв, В. Г. Дасєв, О. М. Ердєлевський, З. З. Зінатулін, Я. О. Клименко, О. В. Крикунов, Е. Ф. Куцова, О. П. Кучинська, О. Г. Мазалов, Л. Л. Нескороджена, В. Т. Нор, В. П. Паліюк, В. Я. Понарін, П. М. Рабинович, В. М. Савицький, М. В. Сіроткіна, М. С. Строгович, Д. П. Чекулаєв, М. О. Чельцов, М. П. Шаламов, С. І. Шимон та ін. Однак предметом наукових досліджень стали окремі аспекти цієї багатогранної проблематики, що не дозволяє розробити і закріпити єдиний комплексний підхід до вирішення даного дискусійного питання, котре має теоретичне та практичне значення і залишається неврегульованим та суперечливим дотепер.

Аналіз чинного законодавства України, присвяченого правовій регламентації права потерпілої особи на відшкодування шкоди, завданої злочином, а також практики органів правозастосування у цій сфері дозволяє констатувати, що в кримінально-процесуальному законі права потерпілих мають здебільшого декларативний характер і фактично не реалізуються через відсутність спеціальних правових засобів для цього. Серед безпосередніх причин такого незадовільного стану С. І. Остапенко називає саме відсутність нормативно закріпленого: а) права потерпілого на відшкодування шкоди, завданої злочином; б) обов'язку держави по відшкодуванню збитків, заподіяних суспільно небезпечним діянням, а також невизначеність фінансового забезпечення відповідних заходів¹.

На нинішньому етапі розвитку кримінально-процесуального законодавства однією з найважливіших гарантій повноцінного захисту прав і законних інтересів потерпілих від злочинного діяння осіб може стати відшкодування чи компенсація заподіяної злочином шкоди за рахунок держави. Останнє, у свою чергу, розглядається як: а) самостійна форма відшкодування шкоди, завданої злочином; б) правовий спосіб ефективного відновлення порушених внаслідок вчинення суспільно небезпечного діяння майнових та особистих

¹ Див.: Остапенко С. І. Кримінально-процесуальні гарантії права потерпілого на відшкодування шкоди, завданої злочином : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / С. І. Остапенко ; Київ. нац. ун-т внутр. справ ; Акад. упр. М-ва внутр. справ України. – К., 2010. – С. 12.

немайнових прав постраждалих осіб. Проте практична реалізація свідчить про недосконалість чинної нормативної моделі цього інституту та необхідність внесення суттєвих змін і доповнень до законодавства в частині її правового регулювання¹.

У зв'язку з цим украї необхідним стає інший, якісно новий концептуальний підхід до завдань кримінального провадження, пов'язаний із докорінним переосмисленням становища людини у суспільстві, системи взаємовідносин держави з особою². Оскільки серед завдань кримінального судочинства, закріплених у ст. 2 чинного Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК), відсутнє відшкодування шкоди, заподіяної злочином, пропонуємо визначити його. Наприклад, за ст. 52 Конституції Російської Федерації права потерпілих від злочинів і зловживань владою охороняються законом. Держава забезпечує потерпілим доступ до правосуддя та компенсацію заподіяної шкоди. Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 6 КПК РФ призначенням кримінального судочинства є захист прав і законних інтересів осіб та організацій, потерпілих від злочинів. Відповідно до частин 3 та 4 ст. 42 КПК РФ на державні органи, що здійснюють провадження в кримінальній справі, покладено обов'язок забезпечити потерпілому відшкодування шкоди, завданої злочином. Цей обов'язок слід розглядати як складову частину загального та головного обов'язку держави перед людиною, окресленого в наведеній конституційній нормі. Тому логічно стверджувати, що діяльність осіб та органів, які здійснюють кримінальне провадження, повинна бути спрямована на успішне вирішення цих завдань³. У силу вимог, викладених у ст. 4, ч. 1 ст. 22 та п. 4 ст. 64 КПК України, суд, прокурор, слідчий і особа, яка провадить дізнання, зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин кримінальної справи, у тому числі тих, що стосуються характеру і розміру шкоди,

¹ Див.: Шило О. Г. Проблеми вдосконалення інституту звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням обвинуваченого (підсудного) з потерпілим / О. Г. Шило // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. — Вип. 93. — С. 131.

² Див.: Лазарева В. А. Теория и практика судебной защиты в уголовном процессе : монография / В. А. Лазарева. — Самара : Самар. ун-т, 2000. — С. 35, 42.

³ Див.: Шило О. Судовий захист як вид державного захисту прав і законних інтересів людини в правовій державі / О. Шило // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2006. — № 2 (45). — С. 207.

завданої злочином. Отже, з метою розширення змісту ст. 2 КПК самостійним завданням кримінального судочинства має стати забезпечення відшкодування заподіяної злочином або іншим суспільно небезпечним діянням шкоди, у тому числі за рахунок держави у випадках, передбачених законом. По суті, в цьому конкретизуються фундаментальні положення ст. 3 Конституції України стосовно кримінального процесу.

Аналізуючи положення Основного Закону України, можна дійти висновку про те, що відносини держави з особою, яка постраждала внаслідок вчинення злочину, не мають прямого закріплення в конституційних нормах, незважаючи на його загальну спрямованість на гарантування визнаних міжнародним правом основних прав і свобод людини¹. Реалізація права на відшкодування матеріальної чи компенсацію моральної шкоди, завданої злочином, здійснюється в межах загального права особи на судовий захист, що передбачене ч. 5 ст. 55 Конституції, яка гарантує кожному право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. З метою усунення наявних прогалин правового регулювання інституту відшкодування шкоди, завданої злочином, та забезпечення ефективності його функціонування доцільно закріпити на конституційному рівні право особи на відшкодування заподіяної вчиненим злочином або іншим суспільно небезпечним діянням шкоди у повному обсязі, у тому числі за рахунок держави у випадках, передбачених законом.

На розвиток конституційних положень статтями 1177 та 1207 Цивільного кодексу України (далі — ЦК) встановлено, що шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, а також майнова шкода, завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, відшкодовується потерпілому державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною. Умови і порядок відшкодування такої шкоди встановлюються законом. Особливо підкреслимо, що з точки зору юридичної техніки ці правові приписи не є нормами прямої дії, а тому без прийняття

¹ Див.: Остапенко С. І. Кримінально-процесуальні гарантії права потерпілого на відшкодування шкоди, завданої злочином : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / С. І. Остапенко ; Київ. нац. ун-т внутр. справ ; Акад. упр. М-ва внутр. справ України. – К., 2010. – С. 10.

спеціального закону посилання на них та їх реалізація є неможливими. На практиці через це було прийняте рішення про відмову в задоволенні заявлених цивільним позивачем вимог¹.

Згідно зі ст. 204 Модельного Кримінально-процесуального кодексу для держав-учасниць СНД від 17 лютого 1996 р. потерпілий має право на отримання за рахунок коштів державного бюджету компенсації шкоди, заподіяної йому забороненим кримінальним законом діянням, якщо факт скоєння щодо нього такого діяння встановлено: 1) вироком суду; 2) підсумковим рішенням органу кримінального переслідування; 3) рішенням суду чи органу кримінального переслідування про зупинення провадження в справі за наступними підставами, якщо: а) не встановлена особа, яка підлягає притягненню в якості обвинуваченого; б) не встановлено місцезнаходження обвинуваченого; в) обвинувачений або підсудний перебуває від слідства чи суду; г) участь обвинуваченого у справі тимчасово неможлива у зв'язку з тяжким захворюванням, перебуванням у далекому плаванні, на зимівлі або в експедиції². Отже, національна система компенсації заподіяної шкоди потребує невідкладного розроблення окремого закону, який комплексно врегулював би умови, порядок, обсяг та механізм здійснення компенсації особам, потерпілим від злочинів³, а до його прийняття дія зазначених статей ЦК має бути зупинена.

У частинах 3, 5 ст. 1 і ст. 3 Концепції забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, схваленої Указом Президента України від 28 грудня 2004 р. № 1560/2004 (далі — Концепція), вказується на: а) відсутність ефективного правового механізму відшкодування потерпілим майнової та моральної шкоди, заподіяної вчиненим злочином; б) необхідність активізації участі держави в забезпеченні реального відшкодування шкоди осо-

¹ Див.: Рішення Печерського районного суду м. Києва від 22 лютого 2005 р. по справі № 2-868 // Юрид. газ. – 2005. – 15 лип. (№ 13).

² Див.: Модельный Уголовно-процессуальный кодекс для государств-участников СНГ : Рекомендат. законодат. акт : принят на 7-м Пленар. заседании Межпарламент. Ассамблеи государств-участников СНГ 17 февр. 1996 г. – М., 1996. – 327 с.

³ Див.: Баранова Л. М. Компенсація шкоди жертвам насильницьких злочинів в Україні (фахові аспекти) / Л. М. Баранова, С. Є. Сиротенко, М. І. Сірий. – К. : Наш час, 2006. – С. 38–39.

бам, які постраждали від злочинів, а також визначення пріоритетних напрямів державної політики та стратегії в цій сфері; в) нагальну потребу запровадити основні принципи, що застосовуються в практиці світової спільноти, зокрема, щодо забезпечення відшкодування шкоди, завданої злочином. Тому основними напрямами діяльності є: а) розроблення дієвого механізму реалізації права потерпілого на відшкодування заподіяної злочином шкоди; б) встановлення обсягів відповідного бюджетного призначення в загальному фонді державного бюджету; в) законодавче закріплення умов і порядку компенсаційної підтримки потерпілих за рахунок різноманітних форм обов'язкового та добровільного страхування; г) сприяння створенню громадських організацій і благодійних фондів надання допомоги потерпілим (ст. 4 Концепції)¹. У Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженій Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008, також відзначається, що завданням реформування кримінального процесу має стати запровадження процедури відновлення прав потерпілого та гарантоване відшкодування завданої йому злочином матеріальної і моральної шкоди у повному обсязі через компенсаційні процедури, фонди².

У Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою (Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р.) рекомендуються заходи, що повинні бути прийняті на національному, регіональному та міжнародному рівнях для поліпшення доступу до механізмів правосуддя і справедливого поведіння, реституції, соціальної допомоги й якнайшвидшої компенсації шкоди жертвам злочинів через офіційні або неофіційні правові процедури — створення, зміцнення та розширення відповідних фондів. У тих випадках, коли компенсацію неможливо отримати у повному обсязі від правопорушника чи з інших джерел, державам необхідно вживати заходів до надання фінансової компенсації: а) жертвам, які внаслідок тяжких злочинів отримали значні тілесні ушкодження чи істотно підірвали своє фізичне або

¹ Див.: Концепція забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів : схвал. Указом Президента України від 28 груд. 2004 р. № 1560/2004 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 52. – Ст. 3435. – С. 184–186.

² Див.: Концепція реформування кримінальної юстиції України : затв. Указом Президента України від 8 квіт. 2008 р. № 311/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>.

психічне здоров'я; б) сім'ям, зокрема утриманцям осіб, які померли чи стали фізично або психічно недієздатними внаслідок такої віктимізації¹.

У розділі «А» Рекомендації R (85) 11 Комітету міністрів Ради Європи стосовно положення потерпілого в рамках кримінального права та кримінального процесу від 28 червня 1985 р. наголошується на тому, що компетентні органи і посадові особи повинні інформувати потерпілого про можливості отримання сприяння, практичної і правової допомоги, відшкодування чи компенсації з боку правопорушника та держави². У зв'язку з цим Н. І. Карпачова вважає, що потрібно змінити ч. 1 ст. 9 Конституції України, встановивши норму про те, що «загальновизнані принципи і норми міжнародного права та чинні міжнародні договори України є складовою частиною правової системи України і в разі колізії міжнародно-правових зобов'язань України і норм закону застосовуються правила загальновизнаних принципів і норм міжнародного права»³.

Як елемент правового статусу особистості право постраждалої особи на відшкодування завданої злочином шкоди за рахунок держави на законодавчому рівні закріплено в багатьох країнах світу, таких як Австралія, Австрія, Великобританія, Іспанія, Канада, Нідерланди, Нова Зеландія, Португалія, США, ФРН, Франція, Чехія, Швейцарія, Шотландія, Японія та інших, де передбачено виплату компенсації із спеціальних державних або суспільних фондів⁴.

Нормативні положення ст. 2 Європейської Конвенції «Про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів» від 24 листопада 1983 р. про те, якщо відшкодування збитків не може бути забезпечено з інших джерел, держава повинна взяти це на себе навіть у тому випадку, коли особа, яка вчинила злочин, не може бути

¹ Див.: Сырод Т. Л. Права жертв преступлений: Международные стандарты и национальное законодательство / Т. Л. Сырод. – Харьков : Эспада, 2002. – С. 152–158.

² Там само. – С. 222–224.

³ Див.: Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : Перша щоріч. доп. Уповноваж. Верхов. Ради України з прав людини / Н. І. Карпачова. – К. : ВАТ «Книжкова друкарня Наукової книги», 2000. – С. 37.

⁴ Див.: Строков І. В. Організаційні та правові заходи забезпечення прав потерпілого від злочину / І. В. Строков // Бюл. М-ва юстиції України. – 2008. – № 11–12 (85–86). – С. 282.

переслідувана в судовому порядку або покарана¹, знайшли безпосереднє відображення в законах Республіки Кіпр «Про надання відшкодування жертвам насильницьких злочинів» та Швеції «Питання жертв насильницьких злочинів у Швеції». Окрім цього, статті 4 та 8 названої Конвенції містять перелік: а) видів збитків, що підлягають компенсації; б) підстав і випадків, за наявності яких розмір відшкодування збитків може бути зменшено або відмовлено в ньому. Наприклад, якщо потерпілий спровокував злочин або став жертвою внаслідок власних злочинних дій, державна компенсація не сплачується² (п. 2а ч. 4 вказаного Закону Республіки Кіпр).

Закон Норвегії «Про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів» від 20 квітня 2001 р. і Закон Данії «Про державне відшкодування збитків жертвам злочинів» від 1 листопада 1985 р. передбачають право жертв злочинів не тільки на державне відшкодування матеріального збитку, а й компенсацію особистої шкоди. Відшкодування збитків охоплює завдану шкоду та витрати, які потерпіла сторона може понести в майбутньому (розділ 4 Закону Норвегії). За розділом 3 цього Закону відшкодування надається лише, якщо: а) про злочинне діяння поліцію було повідомлено без затримки з вимогою покарання; б) вимогу згодом не було відхилено. Відповідно до ст. 4 названого Закону Данії державне відшкодування вимагає, щоб: а) про кримінальний злочин поліцію повідомили протягом 24 годин; б) жертва заявляла вимогу про відшкодування в ході кримінального провадження.

За системою державного відшкодування збитків Люксембургу в разі потреби до закінчення розслідування в кримінальній справі міністр юстиції вправі призначити потерпілому авансову виплату. Для забезпечення відшкодування збитків постраждалому від насильницького злочину міністр юстиції має право отримувати необхідну інформацію від податкових органів та банківських установ про власність і ресурси правопорушника. Компенсацію особі, яка стала жертвою злочину, може бути виплачено за рішенням міністра юстиції до прийняття судового рішення по справі. У випадку, коли

¹ Див.: Сыроед Т. Л. Права жертв преступлений: Международные стандарты и национальное законодательство / Т. Л. Сыроед. – Харьков : Эспада, 2002. – С. 218–222.

² Див.: Чекулаев Д. П. Потерпевший: доступ к правосудию и компенсация причиненного ущерба / Д. П. Чекулаев. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 191.

потерпілий після одержання авансу або компенсації отримає на тій чи іншій підставі відшкодування збитків, міністр юстиції заявляє вимогу про повне або часткове повернення компенсації чи авансу¹.

Згідно з «Порядком відшкодування збитків жертвам злочинів у французькому праві» особа має право звернутися з клопотанням до Комісії з відшкодування збитків жертвам злочинів, навіть якщо: а) по факту вчинення злочину кримінальну справу не порушено; б) особа, яка скоїла злочин, невідома; в) розгляд кримінальної справи не закінчено. Таке відшкодування охоплює всі збитки, завдані злочином. Окрім цього, жертва злочину, її правонаступники мають право в апеляційному порядку оскаржити рішення Комісії незалежно від суми позову.

Відповідно до Закону Фінляндії «Про відшкодування збитків жертвам кримінальних злочинів» від 1 березня 1974 р. відшкодування за особисту шкоду та матеріальні збитки залежить від потерпілої сторони. Згідно зі ст. 5а названого Закону відшкодування не сплачується, якщо: а) особиста шкода завдана внаслідок вчинення злочину, судове переслідування за який вимагає заходів з боку жертви; б) жертва не повідомила про злочин у поліцію, вимагаючи висунення обвинувачень або висуваючи обвинувачення самостійно. За ч. 1 ст. 12 відшкодування сплачується лише за наявності особливої причини у випадках, якщо: а) особа, яка зазнала тілесного ушкодження або збитків, не повідомила про злочин у поліцію; б) поліція в інший спосіб не дізналася про злочин. Цей документ містить норму про те, якщо злочинцю не висунуто обвинувачення або рішення щодо переслідування в судовому порядку не прийнято протягом шести місяців з моменту, коли поліції стало відомо про злочин, казначейство може, незважаючи на це, вирішити справу щодо відшкодування. Коли винесення рішення в такій справі відкладається, заявнику авансом сплачується відшкодування, якщо він/вона дійсно має на це право (частини 2–3 ст. 17 Закону).

Викладене обумовлює необхідність посилення ролі держави в надійному захисті жертв злочинів, відшкодуванні заподіяної шкоди, розробки нових і подальше вдосконалення діючих нормативних

¹ Див.: Баранова Л. М. Компенсація шкоди жертвам насильницьких злочинів в Україні (фахові аспекти) / Л. М. Баранова, С. Є. Сиротенко, М. І. Сірий. – К. : Наш час, 2006. – С. 20.

актів щодо створення системи гарантій реалізації конституційного статусу людини і громадянина у сфері кримінального судочинства¹. З метою підвищення ефективності інституту відшкодування заподіяної злочином шкоди за рахунок держави у вітчизняному кримінальному процесі, враховуючи досвід зарубіжних країн, пропонуємо на законодавчому рівні:

1. Закріпити необхідність створення в Україні спеціального Державного фонду допомоги потерпілим від злочинів, який може фінансуватися за рахунок різноманітних надходжень до Державного бюджету України, спонсорських фінансових засобів, благодійних внесків осіб тощо.

2. Окреслити підстави, умови та порядок відшкодування шкоди, завданої злочином, державними коштами.

3. Визначити: а) категорії злочинів, а також види заподіяних від них збитків, що підлягають відшкодуванню державою²; б) коло постраждалих осіб, які вправі отримувати таку компенсацію (зокрема, безпосередні потерпілі від злочинів, їх близькі родичі, в разі смерті потерпілого — особи, які перебували на утриманні померлого, та ін.).

4. Передбачити підстави для: а) зменшення розміру компенсаційних виплат (залежно від ступеня вини потерпілого, якщо поведінка потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, та інших обставин); б) відмови у наданні матеріальної допомоги потерпілому з боку держави (наприклад, шкода, заподіяна потерпілому внаслідок його умислу, не відшкодовується; укладення договору страхування та одержання за ним страховки тощо).

5. Установити мінімальні та максимальні розміри компенсаційних виплат, а також строк, протягом якого за потерпілим зберігається право на отримання матеріальної допомоги³.

6. Визначити форми державних компенсацій (одноразові виплати чи періодичні платежі тощо). При цьому компенсаційні схеми

¹ Див.: Капліна О. Удосконалення процесуального статусу потерпілого в кримінальному судочинстві України / О. Капліна, О. Шило // Право України. – 2004. – № 4 (34). – С. 44.

² Див.: Козацкая В. Э. Правовые формы возмещения преступного вреда / В. Э. Козацкая // Адвокат. практика. – 2009. – № 1. – С. 20.

³ Див.: Карпов Н. Государственная компенсация ущерба, причиненного потерпевшему вследствие совершения преступления / Н. Карпов, Т. Цвигун // Закон и жизнь. – 2008. – № 2 (195). – С. 23.

мають передбачати можливість надання у виключних і невідкладних випадках тимчасових виплат (Резолюція (77) 27 Комітету міністрів Ради Європи «Про компенсацію потерпілим від злочинів» від 28 вересня 1977 р.).

Таким чином, посилення захисту прав, свобод і законних інтересів осіб, потерпілих від злочинів, відповідно до вимог міжнародних нормативно-правових актів і зобов'язань нашої держави перед європейським та світовим співтовариством, а також створення належних умов, вироблення чітких юридичних механізмів і процедур для повної та безперешкодної реалізації кожною особою своїх прав виступають основними засадами державної політики в галузі прав людини і громадянина.

Статья посвящена анализу положений отечественного и зарубежного законодательства, международных документов, раскрывающих проблемы возмещения вреда, причиненного преступлением, за счет государства; сформулированы предложения по усовершенствованию норм данного правового института.

The article is devoted to the analysis of positions of home and foreign legislation, international documents in relation to the problems of compensation of the harm inflicted by a crime, due to the state; the set forth suggestions are in relation to perfection of norms of this legal institute.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 3 від 17 листопада 2011 р.).
Рецензент — кандидат юридичних наук **Н. В. Глинська**.*

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

УДК 347.962

Л. М. Москвич, кандидат юридичних наук, доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», провідний науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ДОСТУПНІСТЬ СУДУ ЯК СТАНДАРТ ЕФЕКТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУДОУСТРОЮ

У статті проаналізовані складові доступності суду та визначені показники, що можуть бути використані для оцінки ефективності організації функціонування судової системи.

Ключові слова: доступність суду, показники доступності суду, критерії ефективної організації судустрою.

Питання доступності суду, маючи свої теоретичні засади в концепції основних прав і свобод людини, впливає з права на справедливий судовий розгляд і генетично пов'язане з моделлю судочинства. В юридичній літературі існують різні підходи до розуміння сутності цього явища. Зокрема, В. Ф. Яковлев до складників доступності відносить безвідмовне прийняття позовних заяв, своєчасне порушення справ і якість рішень, що виносяться (тобто їх законність та обґрунтованість), і належне виконання судових рішень¹. На думку В. В. Яркова, цей інститут включає порядок порушення справи, забезпечення фактичної змагальності в умовах реальної рівності правових можливостей сторін, організацію право-

¹ Див.: Яковлев В. Ф. Вступительное слово // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства / Ред. И. А. Приходько. – М.: Лиджист, 2001. – С. 10.

суддя й можливість використання процесуальних засобів захисту заінтересованими особами та ін.¹ Недоліком зазначених підходів є брак систематизації елементів, які вчені відносять до структури інституту доступності суду. З цієї точки зору заслуговує схвалення позиція тих учених, які намагаються визначити його зміст на підставі систематизації його складових. Наприклад, О. Б. Абросимова у цій структурі виокремлює такі елементи: а) суб'єктний — свобода й рівність доступу до суду всіх суб'єктів права; б) компетенційний — універсальність компетенції суду в предметному, територіальному і темпоральному аспектах; в) інституційний — правило ординарного суду і належного судді, включаючи заборону на існування надзвичайних судів; г) процесуальний — змагальність судових процедур². Більшість правників до змісту доступності суду включають три групи елементів — правові, економічні й організаційно-правові. До *правових* вони відносять аспекти: а) судоустрійні (територіальну наближеність судів до населення) і б) судочинні (порядок порушення й розгляду справи в суді, розумні строки судового розгляду, можливість вільного оскарження судових актів і реальне виконання судових рішень). До *економічних*: а) розумність судових витрат і створення процесуального механізму для їх відстрочки, розстрочки або повне звільнення від сплати судових витрат на користь держави; б) надання кваліфікованої допомоги на пільгових умовах малозабезпеченим особам; в) належне фінансування судової системи та ін. *Організаційно-правовими* елементами є: а) створення умов для зайняття суддівських посад висококваліфікованими юристами; б) належне оснащення судів сучасною оргтехнікою й усім необхідним для нормального відправлення правосуддя; в) раціональна організація роботи судового апарату тощо³. Доступність суду, як бачимо, є необхідною умовою ефективного функціонування судової системи.

¹ Див.: Ярков В. В. Современные проблемы доступа к правосудию в Российской Федерации // Рос. юрид. журн. – 2001. – № 1. – С. 16.

² Див.: Абросимова Е. Б. Свободный доступ к правосудию // Судебная власть / Под ред. И. Л. Петрухина. – М.: ТК Велби, 2003. – С. 242.

³ Див.: Марочкін І. Є. Доступність правосуддя // Проблеми законності. – Х.: НЮАУ, 2003. – Вип. 58. – С. 127–131; Битяк Ю. П. Становлення та шляхи забезпечення доступності правосуддя в адміністративному судочинстві // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 1 (32). – С. 57–58; Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 56–74.

Як критерій ефективності судової системи доступність охоплює стандарти реального забезпечення можливості громадян безперешкодно звертатися до суду за захистом своїх прав. Однак при використанні його для оцінки ефективності судової системи, на наше переконання, треба робити наголос не на аналізі наявності обставин, що свідчать про доступність суду, а на відсутності при цьому невинуватих правових і фактичних ускладнень. Чинники, що можуть становити перешкоди доступу до суду, саме і мають бути індикаторами доступності суду.

М. Каппеллетті й Б. Гарт виокремили перешкоди, подолання яких наближує сторони до ефективного доступу до суду: а) розмір судових витрат; б) можливості сторін (фінансові ресурси, досвід, комунікативність, психологічна готовність до судового розгляду та ін.); в) розрізненість інтересів учасників процесу¹. До факторів, що ускладнюють доступ до суду, В. В. Ярков відніс: а) тривалість судових процесів, б) подорожчання всієї юридичної інфраструктури (включаючи сферу представництва), в) зміну економічних умов діяльності органів адвокатури й нотаріату, г) складність організації судової системи і правил судового процесу, д) нерозвиненість громадських інститутів, що забезпечують юридичний захист різних верств населення². В. М. Жуйков зазначає, що на забезпечення доступу до правосуддя найбільше впливають: а) побудова судової системи, б) розподіл повноважень між судами в цій системі (тобто визначення їх компетенції), в) процедури розгляду справ у судах, г) процедури оскарження судових постанов і д) виконання судових постанов³.

Критичний аналіз існуючих підходів до визначення переліку факторів, що можуть стати перешкодою вільного доступу до суду, дозволяє виокремити систему індикаторів, що можуть бути використані при комплексній оцінці доступності суду, а саме — інсти-

¹ Див.: Cappelletti M., Garth B. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report // Access to Justice. – Milan. – 1979. – Vol. 1. – P. 10–20.

² Див.: Ярков В. В. Доступно ли гражданам наше правосудие // Рос. юстиция. – 1999. – № 2. – С. 25–26.

³ Див.: Судебная реформа в прошлом и настоящем / И. В. Гессен, В. М. Жуйков. – М.: Статут: РАП, 2007. – С. 22.

туціональні, фінансові, процесуальні й суб'єктні. Розглянемо їх докладніше.

Інституціональна доступність передбачає створення умов, які гарантували б доступ до правосуддя всім суб'єктам, які мають законні підстави звернутися до суду. До них належать:

а) *зручне розташування судів, достатня їх кількість*. В юридичній літературі доступність суду традиційно пов'язується з територіальною його близькістю до суб'єктів. При утворенні судів мають бути враховані транспортні комунікації, зв'язок з населеними пунктами, житловими кварталами, можливість зручного, вільного й легкого доступу заінтересованих осіб і просто бажаючих бути присутніми на судовому засіданні у приміщенні суду¹. Як зауважив свого часу О. Д. Градовський, правосуддя має знаходитися, так би мовити, «біля дверей» кожного громадянина². Наприклад, за реформою 1864 р. відстань до повітового суду мала бути подоланою верхи на коня не більш ніж за день, а в провінції Альберта (Канада) й зараз існує правило: на дорогу до суду суб'єкт не повинен витратити більше 2-х годин³. В Україні територіальна доступність забезпечується шляхом створення судів відповідно до адміністративно-територіального устрою, передбаченого в ст. 133 Конституції України. З нашої точки зору, доцільно розглянути питання про розміщення судів поряд з органами місцевого самоврядування, органами виконавчої влади для створення відповідного адміністративно-владного осередку.

Важливим у даному аспекті є не лише створення системи судів відповідно до інфраструктури держави — зв'язку, транспорту, шляхів сполучення тощо, а утворення *достатньої* кількості судів. Як показують емпіричні дані, більшість європейських країн дотримуються правила — 1–2 суди першої інстанції загальної юрисдикції на 100 тис. населення, але це не є загальновизнаною нормою. На-

¹ Див.: Назаров І. В. Принципи побудови судової системи: Монографія. – Х.: ФІНН, 2009. – С. 98–99.

² Див.: Градовский А. Д. Собрание сочинений: В 9 т. Т. 2. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – С. 19.

³ Див.: Колоколов Н. А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве / Н. А. Колоколов, С. Г. Павликов. – М.: Юрлитинформ, 2007. – С. 116.

приклад, Росія, Туреччина і Монако мають показник більш ніж 5 таких судів на 100 тис. населення¹.

Заслуговує окремої уваги питання щодо реалізації Конвенції ООН про права інвалідів. Необхідно зазначити, що із 764 українських судів жоден не має повної доступності для інвалідів, а 304 суди мають лише часткову доступність (пандуси, кнопка виклику) для маломобільних груп населення, у тому числі інвалідів усіх категорій, оскільки у зв'язку з вкрай обмеженим останнім часом обсягом капітальних видатків державного бюджету на забезпечення потреб судів у будівництві, реконструкції та капремонті облаштування приміщень судів під потреби цих груп населення відбувається дуже повільно. У 2011 р. Державним бюджетом України на реалізацію цих питань капітальних видатків взагалі не передбачалося. Вважаємо, ця складова є також важливим аспектом інституціональної доступності суду, якій має бути приділена належна увага;

б) універсальність юрисдикції судів означає, що ці установи вправі розглядати всі правові конфлікти, що виникають у суспільстві. Вона існує поряд із засадою розподілу повноважень, якими наділена судова влада в цілому в межах її структурних одиниць, що входять до визначеної законом судової системи². Судова юрисдикція є комплексним поняттям і визначає компетенцію судів у різних вимірах: предмета судового розгляду і судової діяльності, інстанційної побудови судової системи та її територіальності. Однак універсальність судової юрисдикції не виключає потреби в чіткому розподілі повноважень між різними судами з метою уникнення між ними конфлікту.

Разом з тим універсальність юрисдикції судів призводить до значного збільшення навантаження на суди і, як результат, — затягування у часі вирішення правової суперечки. Удосконалити судову процедуру в частині підвищення її оперативності можна комплексними заходами за декількома напрямками, як-от: а) організаційне вдосконалення роботи судового механізму; б) розвиток інститутів

¹ Див.: Evaluation report of European judicial systems / European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) – Edition 2010 (2008 data): Efficiency and quality of justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ\(2010\)Evaluation&Language](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ(2010)Evaluation&Language). – Заголовок з екрана.

² Див.: Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 92.

несудового й досудового вирішення конфліктів; в) подальший розвиток інститутів третейських судів та аналогічних інститутів з інших категорій справ (так званих органів альтернативної юстиції); г) встановлення «фільтрів» перегляду судових справ з метою виключення зловживання правом і навмисного затягування виконання судового рішення; д) розробка механізмів наукової організації праці судді, процедури підвищення їх кваліфікації; е) запровадження єдиної форми подання заяви до суду та ін.;

в) *оптимальність побудови судової системи*. Вважаємо, що основним показником доступності права на оскарження судового рішення є оптимальність побудови судової системи, що спрямована на простоту, необтяжливості і доцільності останньої. Міжнародні документи неодноразово підкреслюють важливість створення ієрархії судових органів для забезпечення можливості перегляду вищим судом рішення того суду, який розглядав справу по суті¹. Виникає справедливе запитання: скільки ієрархічних рівнів повинна мати судова система? Світову практику щодо цієї проблеми не можна назвати одноманітною. Судова система може бути дворівневою — місцеві суди й верховний суд; трирівневою — місцеві суди, апеляційні й вищий суд; чотирирівнева — притаманна державам з федеративним державним устроєм. На наше переконання, у даному випадку важлива не кількість судових інстанцій, а їх *доцільність*. Тому при оцінці цього критерію ефективності судової системи треба брати до уваги територію держави, її державний устрій, щільність населення, а ще те, чи передбачено національним законодавством процесуальні фільтри, що перешкоджають поданню необгрунтованих апеляцій з метою відстрочення виконання законного й обгрунтованого судового рішення;

г) *доступність інформації про суд*. Як зазначають експерти Європейської комісії з ефективності правосуддя, інформація є сут-

¹ Див.: п. 5 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. // Международные документы по правам человека. – Харьков: РИФ «Арсин, ЛТД», 2000. – С. 64–85; ч. 2 ст. 2 Протоколу № 7 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270–302; ст. 1 Рекомендації R (95) 5 Комітету міністрів державам-членам щодо введення в дію і вдосконалення функціонування систем і процедур оскарження у цивільних і торговельних справах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_153.

тевим індикатором ефективності доступу до суду. За наведеними експертами даними, усі країни Ради Європи (окрім Сербії) використовують для забезпечення доступності інформації про суд мережу Інтернет, де на створених веб-сайтах надається загальнодоступна інформація щодо нормативно-правової бази, форм документів, місцезнаходження, компетенції та режиму роботи судів, розкладу судових слухань тощо. Найвищі суди країн (окрім Греції і Сан-Марино) на власних веб-сайтах публікують свою практику. Також створюються окремі офіційні веб-сайти, на яких викладається інформація щодо прав учасників судового провадження та ін., спрямованих на підвищення правової обізнаності громадян і підвищення їх правової культури¹.

Обсяг інформації про суд визначено в Рекомендації № (81) 7 Комітету міністрів РЄ «Про шляхи полегшення доступу до правосуддя» від 14 травня 1981 р., де зазначено, що загальні відомості про знаходження й компетенцію судів, про порядок звернення до них за захистом своїх інтересів у судовому порядку мають бути одержані або в самих судах, або в іншій компетентній службі чи органі й обов'язково повинні містити: а) зміст процесуальних норм за умови, що вони не містять юридичних порад по суті справи; б) опис процедури звернення до суду, строки й перелік необхідних документів; в) порядок виконання рішення суду, обсяг витрат, пов'язаних із цим (пп. 1, 2 розд. А)².

При оцінці цього індикатора належить з'ясувати, чи існують у державі загальнодоступні інформаційні системи з надання потрібних відомостей особі, яка має намір звернутися до суду. В Україні перший крок у цьому напрямку було зроблено у спільній постанові Президії Верховного Суду й Ради суддів України від 16 березня 2007 р.: «Рекомендувати головам апеляційних і місцевих судів та їх заступникам забезпечити прозорість роботи судів шляхом інформування громадськості щодо захисту прав громадян через засоби масової інформації». Крім цього, звичайна загальна і мето-

¹ Див.: п. 4.1 Evaluation report of European judicial systems/European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) – Edition 2010 (2008 data): Efficiency and quality of justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ\(2010\)Evaluation&Language](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ(2010)Evaluation&Language). – Заголовок з екрана.

² Див.: Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 241–243.

дична інформація щодо процедури звернення до суду має бути присутня у загальнодоступному вигляді в приміщеннях самих судів, ресурсах мережі Інтернет, в адвокатських та інших правозахисних об'єднаннях.

Фінансова доступність. Як зазначено у вищезгаданій Рекомендації № (81) 7, судочинство не повинно бути недоступним через те, що сторона не в змозі сплатити державі грошової суми, розмір якої є нерозумним стосовно справи, що розглядається. Якщо ж судові витрати є явною перешкодою для доступу до правосуддя, їх слід по можливості зменшити або ж анулювати¹. Як показують висновки експертів Європейської комісії з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ), в абсолютній більшості країн — членів Ради Європи для ініціювання судового процесу із цивільного, господарського чи адміністративного судочинства необхідно сплатити держмитю за судові послуги. Лише у 5-ти країнах цього не передбачено — у Франції, Люксембурзі, Іспанії, Монако, Ісландії. У більшості держав за ініціювання процедури кримінального судочинства плати теж не передбачено. Лише в 10-ти країнах існує така практика, але вона має переважно винятковий характер. Наприклад, у Монако сторона повинна сплатити судові послуги за розгляд кримінальної справи, якщо вона вимагає матеріальної компенсації від підсудного, у Німеччині — якщо вимагає судового розгляду за незначними кримінальними деліктами.

Відповідно до даних, наведених Світовим банком у рамках дослідження *Doing Business 2010* р., Україна дійсно має досить високі показники сплати офіційних платежів за надання судових послуг. Зокрема, експерти зробили замір судових витрат відносно суми позову, цей показник склав 41,5 %², при тому що середній показник для країн Східної Європи і Центральної Азії становить 26,7 %. Однак у кошторис судових витрат експерти включили: 1) плату за адвокатські послуги (22,7 % від загальної суми витрат); 2) власне судові витрати (7,4 %); 3) витрати, пов'язані із виконанням судових

¹ Див.: Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – С. 241–243.

² Для порівняння: в Ісландії показник вартості витрат на судові послуги відносно ціни позову становить 8,2 %, Люксембурзі – 9,7 %, Норвегії – 9,9 %, Китаї – 11,1 %, Польщі – 12 %, Португалії – 13 %, Хорватії – 13,8 %, Греції – 14,4 %. Найвищі витрати на судові послуги, за висновками експертів Світового банку 2010 р., що навіть перевищують ціну позову, існують в Конго (151,8 %), Сьєрра-Леоне (149,5 %), Мозамбіку (142 %), Індонезії (122,7 %) та Камбоджі (102,7 %).

рішень (11,4 %). Як бачимо, значна частина коштів витрачається на послуги професійної юридичної допомоги (адвокатів) та витрати, пов'язані із виконанням судових рішень (загалом за цими напрямками спрямовуються 82,2 % від загальної суми витрат). Вочевидь, пошук шляхів зменшення судових витрат має відбуватися в напрямку здешевлення саме цих складових.

Цікавою вважаємо практику європейських країн щодо запровадження інституту судового страхування, який, окрім послуг професійного адвоката, може передбачати і компенсацію судових витрат, а також механізми надання пільг зі сплати судових витрат, залежно від суб'єкта звернення до суду чи категорії справи (сфери порушених питань). Якщо останній має певне впровадження в Україні, то інститут судового страхування зовсім не розвинутий.

Вважаємо, що показником економічної доступності суду має бути наявність у державі інституту судових витрат, який передбачає можливість та умови звільнення особи від їх сплати, надання відстрочки або розстрочки в їх сплаті.

Процесуальна доступність суду. Основною ідеєю доступності суду є забезпечення сприятливої процедури розв'язання соціальних конфліктів у суспільстві. Тому зазначену складову можна визначити як додержання процедурних правил, спрямованих на забезпечення справедливості результату судової діяльності. Її стандарти були закладені ще в ХХ ст. у Загальній декларації прав людини 1948 р., Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі — Конвенція), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. Проаналізувавши зміст ч. 1 ст. 6 Конвенції, можемо дійти висновку, що показниками процедурної доступності суду є: *по-перше*, публічність судової процедури. До змісту поняття «публічність» включаються: а) проведення судових засідань у відкритому режимі; б) можливість усного розгляду хоча б на рівні першої інстанції; в) публічне проголошення судового рішення.

По-друге, розумний строк судового розгляду справи. Як свідчить практика Європейського суду з прав людини, при визначенні розумності строку підлягають оцінці такі обставини: а) загальна тривалість розгляду справи в суді; б) її складність; в) особиста поведінка обвинуваченого; г) оперативність роботи правоохоронних органів. Згідно з ч. 1 ст. 6 Конвенції важливим є тільки те зволікання, яке так чи інакше залежить від державного органу (наприклад, при

отриманні доказів). Якщо затримки відбуваються з вини приватної сторони, держава не несе за це прямої відповідальності. Проте можуть виникнути запитання: чи вжито судом належних заходів стосовно забезпечення швидкості розгляду, чи, приміром, він затягував строки без належних на те підстав і сприяв у такий спосіб перевищенню розумного строку. Більшість західних країн передбачили системи оцінки перевищення розумності строків судового розгляду з різних категорій справ — кримінальних, цивільних, адміністративних. Деякі країни (Греція, Словенія, Росія) навіть законодавчо закріпили строки судового провадження.

По-третє, відповідним чином налагоджена судова процедура, а саме: а) належне сповіщення про слухання; б) ґрунтування рішення суду лише на доказах, отриманих згідно із законом; в) обґрунтованість винесеного рішення; г) забезпечення змагальності та рівності сторін у судовому процесі; д) заборона законодавчого втручання в процес відправлення правосуддя; е) належне виконання судового рішення. Невиконання або суттєве затягування виконання рішень судів є найбільш проблематичним етапом реалізації справедливості судової системи. Підкреслимо, що невиконання рішень суду позбавляє будь-якого сенсу існування судової влади в цілому. Обов'язковість судового рішення, постановленого іменем держави, підкреслює авторитет суду в ній.

Суб'єктна доступність характеризує властивості суб'єкта, який відчуває потребу в судовому захисті. М. Каппеллетті й Б. Гарт до факторів суб'єктної доступності суду віднесли а) фінансові ресурси; б) наявність спеціальних знань і психологічна готовність звернутися до суду; в) наявність досвіду участі в судовому розгляді¹. Отже, неможливість особистого звернення особи до суду, тобто недоступність правосуддя, у деяких випадках може бути пов'язана з існуванням певних перешкод — психологічних або правових, які зводяться до того, що особа внаслідок правової неграмотності, недосвідченості, стану здоров'я або інших причин не в змозі самотійно звернутися до суду. У сучасній практиці подібні бар'єри зазвичай усуваються за допомогою функціонування механізмів правової допомоги особам, які її потребують.

¹ Cappelletti M., Garth B. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report // Access to Justice. – Milan. – 1979. – Vol. 1. – P. 10–20.

Професійна юридична допомога є однією із фундаментальних засад, що забезпечують стандарт рівності перед законом і судом, доступності правосуддя. Юридична допомога може здійснюватись на досудових стадіях (консультування, надання роз'яснень, складання позовної заяви та інших документів, послуги з примирення сторін і т. п.) і в судовому процесі (представництво інтересів перед судом). Особливе значення має питання опрацювання заходів звільнення від сплати послуг з професійної допомоги (або застосування пільгового режиму) щодо осіб, які належать до категорії малозабезпечених.

На важливість інституту правової допомоги неодноразово зверталась увага Європейським судом з прав людини, який у своїх рішеннях зауважував, що неможливість надання стороні допомоги адвоката може завадити реалізації права на доступ до правосуддя, якщо така допомога є обов'язковою для ефективного доступу до суду, або у зв'язку з тим, що юридичне представництво вважається обов'язковим (як це прийнято у певних державах щодо різних типів судових розглядів), або з причин складності процедури чи типу справи. Оскільки головним принципом судового процесу є справедливість, кожна сторона повинна мати можливість *ефективно* представляти свої інтереси в суді, що передбачає наявність певного досвіду і професійних знань¹. Серед європейських країн лише Україна і Азербайджан гарантують правову допомогу виключно з кримінальних справ і лише обвинуваченим (підсудним). У більшості держав — членів Ради Європи правова допомога здійснюється через представництво інтересів, юридичну консультацію або інші форми юридичної допомоги. Відповідно Україну експерти віднесли до держав із найнижчим рівнем правової допомоги — лише з кримінальних справ². Фахівці вбачають вихід із цієї ситуації у створенні

¹ Див.: Извлечения из важнейших решений Европейского суда по правам человека в области доступа к правосудию // Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы. – Будапешт, 2003. – С. 587–589.

² Див.: п. 3.1 Evaluation report of European judicial systems / European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) – Edition 2010 (2008 data): Efficiency and quality of justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ\(2010\)Evaluation&Language](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ(2010)Evaluation&Language). – Заголовок з екрана.

інституту державної адвокатури, представники якої, наділені правовим статусом адвокатів, підпорядковувалися б відповідним правилам етики й мали аналогічний процесуальний статус, але фінансувалися б із Держбюджету. На наше переконання, ця пропозиція є слушною, оскільки, *по-перше*, зміцнить гарантії доступності суду, сприятиме реалізації права на судовий захист, *по-друге*, нарешті стане передумовою позбавлення прокуратури непритаманної їй функції представництва інтересів громадян або держави в суді.

Як убачається, показником суб'єктної доступності суду може вважатися наявний у державі механізм надання юридичної допомоги у підготовці до взяття участі та самої участі в судовому розгляді справи. При цьому особливого значення слід надати запровадженню інституту надання правової допомоги на пільгових умовах (безоплатно або за зниженими тарифами).

В статье проанализированы структурные элементы доступности суда как стандарта эффективной организации судебной системы. Определены показатели доступности суда, которые могут быть использованы для оценки эффективности организации функционирования судебной системы.

In the articles analyzed constituents of availability of court and certain indexes that can be used for the estimation of efficiency of organization of functioning of the judicial system.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем судової, слідчої та прокурорської діяльності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 3 від 12 травня 2011 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент

Н. В. Сібілова.

УДК 343.35

Г. Б. Перепелиця, аспірантка кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ СЛУЖБОВОЇ ОСОБИ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Стаття присвячена визначенню поняття «службова особа» в різні періоди часу. Проаналізовано джерела права, які містять визначення службової особи.

Ключові слова: службова особа, посадова особа, службове становище.

Поняття «службова особа» зустрічається в нормативно-правових актах Київської Русі з X ст. Проте його зміст було визначено лише на початку XX ст. у Кримінальному уложенні 1903 р. Простежити законодавчі та наукові підходи до визначення цього поняття можливо при застосуванні історичного методу пізнання. Цей метод дає змогу осягнути норми й інститути кримінального права через призму власного історичного розвитку кримінального права та кримінально-правової науки. Останнє, у свою чергу, сприяє отриманню більш повних, глибоких наукових знань питання, що розглядається. Історичний метод є методом пізнання сутності предмета, закономірностей його розвитку і саме тому дає можливість пізнати також тенденції подальшого зростання, перспективи його розвитку в майбутньому. Зокрема, перспективи розвитку науки немислимі без вивчення її історії, аналізу її досягнень і недоліків, без урахування накопиченого нею досвіду. Вивчення науки кримінального права є недоцільним, якщо залишити осторонь історію його розвитку.

Прихильником використання історичного методу в кримінальному праві був видатний учений О. Ф. Кістяківський. «Тільки історія може дати пояснення причин як сучасного стану кримінального права, так і стану його в попередні періоди», — стверджував науковець¹.

Повертаючись до розглядуваного в статті питання про визначення поняття «службової особи», слід зазначити, що, тільки про-

¹ Антология мировой правовой мысли: В 5 т. Т. 4. Россия XI–XIX вв. / Рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин; Отв. ред. Е. А. Скрипилев. – М.: Мысль, 1999. – С. 709.

аналізувавши розвиток цього поняття, можна зрозуміти, яких працівників у різні часи визнавали службовими, за якими критеріями її було віднесено до службових. Адже теоретичне дослідження будь-якого правового явища неможливе без історичного методу пізнання. Знання, здобуті за допомогою цього методу, необхідні для того, щоб уникнути суперечностей в теорії кримінального права та на практиці при кваліфікації злочинів.

Питання кримінальної відповідальності службових осіб, поняття службової особи неодноразово були предметом дослідження багатьох науковців. Значний внесок у вивчення окреслених проблем зробили П. П. Андрушко, В. Д. Вознюк, Б. В. Волженкін, Н. О. Гуророва, О. О. Дудоров, А. А. Жижиленко, Б. В. Здравомислов, В. Ф. Кириченко, М. Й. Коржанський, О. Я. Светлов, Б. С. Утевський та ін.

Опрацювання кримінального законодавства, що стосується самого поняття такого суб'єкта злочину та відповідальності службових осіб, формує потребу зупинитися на виявлених закономірностях його розвитку.

Перша з цих закономірностей полягає в тому, що правова регламентація відповідних положень пройшла певні етапи становлення та розвитку. Законодавство неухильно йде шляхом від простої згадки про осіб, які виконують певні функції, до детальної регламентації поняття службової особи та диференціації відповідальності з урахуванням «службового статусу відповідного суб'єкта».

Проілюструвати сказане можна, зокрема, згадавши, що одна з найдавніших пам'яток вітчизняного права — Руська Правда — не містила окремих норм про зловживання службових осіб. Проте був припис щодо осіб, які виконували певні публічні функції, — вірників, мічників, смців, містників¹.

Згодом до таких суб'єктів законодавець став відносити осіб, які здійснюють правосуддя (Судебник 1497 р.), казначеїв, дворецьких, піддячих (Судебник 1550 р.)², ратних людей (Соборне Уложення 1649 р.)³.

¹ Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. Т. 1. Законодательство Древней Руси. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 63, 118.

² Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 54, 97.

³ Тихомиров М. Н., Елифанов П. П. Соборное Уложение 1649 года: Учеб. пособие для высш. шк. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – С. 399.

Чи не вперше поняття, адекватне сучасному «службова особа», з'явилося в Уложенні про покарання кримінальні і виправні 1845 р. Не викликало сумнівів ні в теорії кримінального права, ні в практиці його застосування те, що суб'єктом злочинів і проступків, передбачених у розд. V, який називався «О преступлениях и проступках по службе государственной и общественной», є саме службова особа. Однак дефініції, яка б уточнювала, кого слід розуміти під цим спеціальним суб'єктом злочину, не було. Це поняття не позначалося навіть певним терміном, і законодавство «користувалося різними найменуваннями для визначення винуватців службових злочинів; число цих найменувань досягає декількох десятків»¹. Поряд з терміном «посадова особа» (статті 384, 390, 392, 408, 418, 448, 454, 517) послуговувались ще й такими, як «чиновник» (статті 415, 416, 443, 445, 459, 460, 475, 479, 481, 483, 489–491, 520), «особа, яка є на державній чи громадській службі» (статті 375, 401), та ін.

Першим нормативно-правовим актом, який містив не просто вказівку на відповідного суб'єкта, а також його нормативне визначення, було Кримінальне уложення 1903 р. Так, зокрема, у ст. 636 цього акта суб'єктом злочинів, передбачених главою тридцять сьомою «О преступных деяниях по службе государственной и общественной», було названо службовця. Там також було зазначено, що службовцем є будь-яка особа, яка виконує обов'язки чи здійснює тимчасове доручення на службі державній чи громадській як посадова особа, або поліцейський, або інший страж, або служитель, або особа сільського чи міщанського управління². Уложення не виділяло основних критеріїв відмежування суб'єктів службових злочинів від інших службовців — визначення суб'єкта робило акцент лише на деяких видах посади³.

До 1917 р. кримінальне законодавство визнавало суб'єктом службових злочинів усіх службовців, які, відповідно до своєї по-

¹ Ширяев В. Н. Взятничество и лиходеительство в связи с общим учением о должностных преступлениях: Уголовно-юридическое исследование. – Ярославль, 1916. – С. 211.

² Уголовное уложение 1903 г. // Приложение к Собранию (Сборнику) узаконений и распоряжений правительства за 1903 г. № 38. Отд. I, ст. 416.

³ Тарасова Е. В. Квалификация преступлений, совершаемых должностными лицами путем использования своего служебного положения: Дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 1999. – С. 42.

сади, вступали у державно-управлінські відносини. Згідно з такою позицією, єдиною визначальною ознакою службової особи було заміщення посади у державному органі, що виступало підставою виникнення державно-управлінських відносин. Це не давало змоги розкрити зміст поняття «службова особа» і провести розмежування з іншими службовцями¹.

Питання про суб'єкта злочинів, які вчиняються у зв'язку із займаною посадою (службою), законодавство радянського періоду розкриває більш детально. У кримінально-правовій літературі виділяють три етапи розвитку законодавства з цього питання у радянський період і відповідно різні підходи щодо визначення поняття службової особи: 1) 1917–1922 рр., включаючи прийняття перших КК, що закріпили гранично широке поняття службової особи; 2) 1922 — початок 1960-х рр. — період протидії поширювальній й обмежувальній тенденції у розвитку цього поняття, який завершився прийняттям нових КК; 3) з початку 1960-х рр. триває етап пошуку оптимальної дефініції аналізованого поняття².

У декреті Ради Народних Комісарів УСРР «О взяточничестве и незаконных поборах» від 30 квітня 1919 р. та постанові Ради Народних Комісарів УСРР «О мерах борьбы с должностными преступлениями» від 22 червня 1921 р. було відсутнє визначення поняття «службова особа». Згодом в іншому декреті Ради Народних Комісарів УСРР «О борьбе со взяточничеством» від 1 листопада 1921 р., який скасував згаданий вище нормативний акт, суб'єктами одержання хабара названо осіб, які перебували на державній чи громадській службі, а при вказівці на обставини, що посилювали міру покарання за одержання хабара, йдеться про посадових осіб та службовців³.

Першою спробою докладно визначити поняття службової особи на законодавчому рівні у радянський період можна вважати примітку до ст. 105 КК УСРР 1922 р., у якій було вжито термін «поса-

¹ Янюк Н. Поняття «посадова особа»: основні етапи дослідження в адміністративно-правовій науці і законодавстві // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юрид. – 2003. – Вип 38. – С. 225.

² Петухов Г. Е., Васильев А. С. Понятие должностного лица в советском законодательстве и правовой науке // Правоведение. – 1980. – № 3. – С. 41.

³ Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР. Т. 1, 1917–1925 гг. – Киев: Мин. Охраны обществ. порядка УССР, Высш. шк., 1966. – С. 158, 291–293, 337, 338.

дова особа». Зокрема, у цій статті було передбачено таке визначення: «Під посадовими особами розуміють осіб, які займають постійні чи тимчасові посади в будь-якій державній (радянській) установі чи на підприємстві, а також в організації чи об'єднанні, що має за законом певні права, обов'язки і повноваження здійснювати господарські, адміністративні, просвітницькі та інші загальнодержавні завдання»¹. Як бачимо, у цьому законодавчому визначенні вже було подано перелік необхідних ознак: особа повинна займати яку-небудь посаду постійно чи тимчасово, за винагороду чи безоплатно, за призначенням чи внаслідок виборів, у будь-якій державній (судовій, слідчій, адміністративній, господарській і т. ін.) установі, на підприємстві, в організації чи об'єднанні. Звідси впливало також і те, що службовці організацій іншого роду (наприклад, релігійних общин), які за законодавством не здійснювали загальнодержавних завдань, не вважались службовими особами². Ці організації не входять у систему тих державних і громадських організацій, які у своїй сукупності складають державний апарат³.

Наступна закономірність, яка впливає з аналізу законодавства та літературних джерел, — розширене тлумачення поняття службової особи в теорії кримінального права та правозастосовній практиці. Так, у період дії КК УСРР 1922 р. службовими особами вважались не тільки службовці державних і громадських установ, підприємств і організацій, а й будь-які інші працівники, серед яких і прості робітники.

Згодом прийняли КК УСРР 1927 р., у примітці до ст. 97 якого подане більш розлоге визначення поняття службової особи: «Службовими особами вважаються особи, що займають постійні чи тимчасові посади або виконують постійно чи тимчасово ті чи інші обов'язки в будь-якій державній установі, державному підприємстві або товаристві з виключною або переважною участю державного капіталу, в кооперативній організації, в господарській організації громадського характеру, а також в організації чи об'єднанні, що за

¹ Уголовный кодекс УССР: Утвержденный в У.Ц.К. 23 августа 1922 г. с алфавитным указателем. — Харьков, 1922. — 50 с.

² Трайнин А. Н. Общее учение о должностных преступлениях // Соц. законность. — 1938. — № 4. — С. 16.

³ Кучерявый Н. П. Ответственность за взяточничество по советскому уголовному праву. — М.: Госюриздат, 1957. — С. 121.

законом має певні права, обов'язки чи повноваження для здійснення господарських, адміністративних, судових (по суду, слідству, нагляду, обороні тощо), освітніх та інших завдань публічно-правового характеру, а також окремі члени таких організацій, якщо їм надано прав, обов'язків чи повноважень для здійснення зазначених завдань публічно-правового характеру»¹. Цікаво, що в початковій редакції цієї статті використовували термін не «службова особа», а «урядова особа»².

Незважаючи на те, що цей закон більш чітко визначив поняття службової особи, упродовж тривалого часу воно тлумачилося досить широко. Зокрема, недоліком зацитованого визначення, як видається, є те, що в ньому названо осіб, які виконують постійно чи тимчасово «ті чи інші обов'язки». Невизначена й абстрактна вказівка на характер обов'язків — одна з причин, через які поширювально тлумачилося поняття службової особи.

Наприкінці 20-х — у першій половині 30-х рр. всіх службовців продовжували вважати службовими особами. Як особи, що займають відповідальні посади з певними владними повноваженнями, так і особи, які виконують лише технічні чи вузькогосподарські функції без будь-яких владних повноважень, — усі однаковою мірою визнавалися суб'єктами службових злочинів³. У другій половині 30-х рр. у теорії кримінального права науковці почали повертатися до більш обмеженого (по суті, більш наближеного до закону) визначення службової особи⁴. У той час окремі автори вже вилучили з категорії службових осіб рядових робітників і колгоспників, проте всіх службовців державних і громадських організацій, як і раніше, розглядали як службових осіб.

Деякі автори вважали за можливе визнати службовими особами рядових працівників, які тимчасово уповноважені виконувати спеціальні доручення тієї чи іншої установи або підприємства одно-

¹ Кримінальний кодекс Української РСР. Офіційний текст із змінами на 1 вересня 1958 р. та з додатками постатейно систематизованих матеріалів. — К.: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1958. — 162 с.

² Кримінальний кодекс УСРР. В ред. 1927 р. — 3-тє офіц. вид. — Х.: Юрид. вид-во Наркомюсту УСРР, 1927. — 109 с.

³ Гюнтер А. Должностные преступления. — Харьков: Юрид. изд-во НАРКОМЮСТА УССР, 1928. — С. 4.

⁴ Светлов А. Я. Ответственность за должностные преступления. — Киев: Наук. думка, 1978. — С. 94.

часно із здійсненням функцій з виконання покладених на них обов'язків¹.

Наприкінці 40-х рр. і особливо в 50-х рр. багато вчених почали висловлювати думку, що суб'єктами службових злочинів можуть бути далеко не всі службовці, а лише ті, які володіють більш чи менш значними правами і повноваженнями². Характер виконуваних обов'язків, зміст прав і повноважень — не формальна ознака, а змістовна, яка має лежати в основі поняття службової особи³. Таку позицію займав тоді і Пленум Верховного Суду Радянського Союзу, який вказував, що до службових належать особи, які виконують які-небудь адміністративні, господарські чи оперативно-розпорядчі функції⁴.

Водночас окремі науковці продовжували більш широко тлумачити поняття службової особи. Так, Б. С. Утевський стверджував, що службове становище за своєю суттю адекватне трудовим відносинам, тому всі працівники незалежно від займаної посади можуть вчинити службовий злочин. При цьому, на його думку, вирішувати питання про визнання тієї чи іншої особи суб'єктом службового злочину потрібно, опираючись на принцип доцільності⁵. Безперечно, ця думка Б. С. Утевського могла призвести щонайменше до масового свавілля у діяльності працівників правоохоронних і судових органів та порушення принципу законності під час вирішення конкретних кримінальних справ про службові злочини, що є абсолютно неприпустимим.

Після набрання чинності КК 1960 р. загальновизнаною у теорії кримінального права стала позиція, згідно з якою з переліку службових осіб вилучено рядових працівників, які за своєю посадою

¹ Утевський Б. С. Общее учение о должностных преступлениях. — М.: Юрид. изд-во, 1948. — С. 386.

² Светлов А. Я. Ответственность за должностные преступления. — Киев: Наук. думка, 1978. — С. 95.

³ Лейкина Н. С. Субъект должностных преступлений в практике Верховного Суда СССР // Учен. зап. Ленингр. гос. ун-та им. А. А. Жданова. Вопросы уголовного права и процесса. — 1956. — № 202. — Вып. 8. — Серия юрид. наук. — С. 94; Николаева Л. А. Судебный надзор за законностью в советском государственном управлении. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. — С. 50.

⁴ Лейкина Н. С. Субъект должностных преступлений в практике Верховного Суда СССР // Учен. зап. Ленингр. гос. ун-та им. А. А. Жданова. Вопросы уголовного права и процесса. — 1956. — № 202. — Вып. 8. — Серия юрид. наук. — С. 95.

⁵ Утевський Б. С. Общее учение о должностных преступлениях. — М.: Юрид. изд-во, 1948. — С. 381–394.

виконують суто виробничі і матеріально-технічні операції. Такої позиції притримувались В. Ф. Кириченко, Ю. П. Касаткін, Б. В. Здравомислов, Л. Б. Ільковець, О. О. Дудоров, М. І. Мельник, М. І. Хавронюк, В. В. Максимов, О. М. Охотнікова¹.

Указівка на види обов'язків відповідних працівників та їх зв'язок із діяльністю юридичних осіб може розглядатися як третя закономірність розвитку поняття «службова особа» при формулюванні його визначення. Доречно зазначити, що український законодавець пішов шляхом формулювання широкого поняття службової особи, що включає як осіб, що здійснюють публічні функції, так і відповідних працівників приватних підприємств, громадських організацій тощо. Не було обмежень, що стосувались би форм власності тих підприємств, на яких особа виконувала свої службові обов'язки. Однак форми власності змінювались із розвитком суспільних відносин. Спочатку виокремлювали державну (загальнодержавна та комунальна), колективну (кооперативна, кооперативна акціонерна, громадських організацій) та приватну (індивідуальна, особиста). Закон України «Про власність» № 697-ХІІ від 7 лютого 1991 р. закріплював положення з якого випливало, що власність в Україні виступає в таких формах: приватна, колективна, державна². Проте 19.06.2003 р. було прийнято Цивільний кодекс України³. Ця подія

¹ Курс советского уголовного права. Преступления против государственного аппарата и общественного аппарата. Воинские преступления / Под ред. А. А. Пионтковского, П. С. Ромашкина, В. М. Чиквадзе. – М.: Наука, 1971. – Т. 6. – С. 16; Кириченко В. Ответственность за должностные преступления // Сов. юстиция. – 1961. – № 6. – С. 2; Касаткин Ю. П. Должностные преступления. Вопросы квалификации: Учеб. пособие. – М., 1979. – С. 15; Здравомыслов Б. В. Должностные преступления. Понятие и квалификация. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 30; Здравомыслов Б. В. Некоторые общие вопросы уголовной ответственности за должностные преступления // Вопросы уголовного права. – М., 1966. – С. 228; Ільковець Л., Крючкова О. Спеціальний суб'єкт злочину у сфері службової діяльності // Вісн. прокуратури. – 2003. – № 7. – С. 65; Дудоров О. О., Мельник М. І., Хавронюк М. І. Злочини у сфері підприємництва: Навч. посіб. / За ред. М. І. Хавронюка. – К.: Атіка, 2001. – С. 333; Максимов В. Ответственность за злоупотребление властью или служебным положением // Сов. юстиция. – 1963. – № 15. – С. 21; Охотнікова О. М. Посилення кримінальної відповідальності за посадові злочини // Вісн. Запоріз. юрид. ін-ту. – 1998. – № 3. – С. 147.

² Про власність: Закон України від 7 лют. 1991 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 20. – Ст. 249.

³ Цивільний кодекс України від 19.06.2003 // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

стала причиною втрати чинності Законом України «Про власність». На сьогодні за діючим законодавством існують такі форми власності, як приватна, державна, комунальна. До затвердження ЦК України всі види власності недержавних юридичних осіб належали до колективної власності. На підставі сказаного можна дійти висновку, що законодавець при формулюванні поняття «службова особа» брав до уваги положення різних нормативних актів, перш за все щоб не допустити свавілля з боку осіб, які виконують публічні функції.

Закон України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності посадових осіб» № 282/95-ВР від 11 липня 1995 р. виклав гл. VII КК 1960 р. у новій редакції, змінивши термін «службова особа» на «посадова особа»¹. У ст. 164 КК України 1960 р. у редакції від 11 липня 1995 р. було закріплено таке визначення поняття посадової особи: «Під посадовими особами розуміються особи, які постійно чи тимчасово здійснюють функції представників влади, а також займають постійно чи тимчасово на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним повноваженням»².

Це можна пояснити тим, що в період розвитку так званих ринкових відносин і, як наслідок, під час глобальних соціально-економічних та політичних змін в нашій державі, пов'язаних з розпадом СРСР, з'явилися можливості займатися підприємницькою діяльністю, не обтяженою державним плануванням. Становлення та розвиток кооперативного руху, поява підприємств різних організаційно-правових форм та деякі інші моменти призвели до появи керівних за своєю сутністю посад, але таких, що не підпадали під законодавче визначення «службової особи».

Зрозуміло, що різниця між визначенням терміна «службова особа» в КК 1960 р. у першій редакції та визначенням «посадова особа» у КК 1960 р. зі змінами від 11 липня 1995 р. полягала тільки в тому,

¹ Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності посадових осіб: Закон України від 11 лип. 1995 р. № 282/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 29. – Ст. 216.

² Кримінальний кодекс України: Текст із змінами і доповненнями, опублікованими станом на 1 вересня 1999 року. – Львів, 1999. – 194 с.

що остання дефініція містила вказівку на посадових осіб юридичних осіб «всіх форм власності» (оскільки відповідно до ст. 2 Закону України «Про власність» від 7 лютого 1991 р. всі форми власності є рівноправними), не містила згадки про службовців громадських організацій як відповідних суб'єктів.

Прийняття чинного КК України є послідовним продовженням правової реформи у державі. Кримінально-правові норми, які передбачають відповідальність за злочини у сфері службової діяльності, розташовані у розд. XVII Особливої частини КК України. Згідно з п. 1 примітки до ст. 364 цього Кодексу, службовими особами є особи, які постійно чи тимчасово здійснюють функції представників влади, а також обіймають постійно чи тимчасово на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним повноваженням. Відповідно до ч. 2 примітки, службовими особами також визнаються іноземці або особи без громадянства, які виконують обов'язки, зазначені в п. 1 примітки. Так само, але без ч. 2 примітки, визначалося поняття посадової особи і раніше.

Розкриваючи зміст дефініції, можна дійти висновку, що закон розрізняє два види службових осіб: представники влади та особи, що виконують організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські обов'язки, перебуваючи при цьому на відповідній посаді або за спеціальним повноваженням. У законодавстві України відсутні легальні визначення понять «представник влади», «організаційно-розпорядчі» та «адміністративно-господарські» обов'язки. Вони наводяться у роз'ясненнях постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5 «Про судову практику у справах про хабарництво»¹.

Так, до *представників влади* належать працівники державних органів та їх апарату, які наділені правом у межах своєї компетенції ставити вимоги, а також приймати рішення, обов'язкові для виконання юридичними і фізичними особами незалежно від їх відомчої належності чи підлеглисті.

¹ Про судову практику у справах про хабарництво: Постанова ПВСУ від 26 квіт. 2002 р. № 5 // ВВСУ. – 2002. – № 3. – С. 9–16.

Організаційно-розпорядчі обов'язки — це обов'язки по здійсненню керівництва галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форм власності. Такі функції виконують, зокрема, керівники міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних, колективних чи приватних підприємств, установ і організацій, їх заступники, керівники структурних підрозділів (начальники цехів, завідувачі відділами, лабораторіями, кафедрами), їх заступники, особи, які керують ділянками робіт (майстри, виконроби, бригадири тощо).

Адміністративно-господарські обов'язки — це обов'язки по управлінню або розпорядженню державним, колективним чи приватним майном (установлення порядку його зберігання, переробки, реалізації, забезпечення контролю за цими операціями тощо). Такі повноваження в тому чи іншому обсязі є у начальників планово-господарських, постачальних, фінансових відділів і служб, завідуючих складами, магазинами, майстернями, ательє, їх заступників, керівників відділів підприємств, відомчих ревізорів та контролерів тощо.

Таким чином, постанова ПВСУ не тільки дає роз'яснення понять «організаційно-розпорядчі» та «адміністративно-господарські» обов'язки, а також виокремлює, хоча і не вичерпним чином, групу осіб, для яких є властивим виконання цих функцій.

Хоча в чинному КК термін «службова особа» був визначений в традиційному місці, у примітці до ст. 364 більше не йдеться лише про «цей злочин». Відтепер ці визначення мають наскрізний характер. Указівка на спеціального суб'єкта — службову особу — міститься не тільки в межах розділу, статтями якого передбачено відповідальність службових осіб, а майже в усіх розділах Особливої частини КК України. На зазначеного спеціального суб'єкта вказують такі слова у диспозиціях статей Особливої частини: «вчинені службовою особою» (статті 132, 159, 176, 220, 340), «у зв'язку з виконанням службових обов'язків» (статті 328, 330), «з використанням службового становища» (статті 169, 234, 344, 376), «шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем» (статті 262, 312, 357), «службова особа, яка займає відповідальне становище» (статті 368, 382), «службова особа правоохоронного органу» (ст. 370).

Але, щоб всебічно проаналізувати поняття «службова особа», необхідно звернутися і до інших законодавчих актів України. Насамперед треба звернути увагу на Закон України «Про державну службу» № 3723-ХІІ від 16 грудня 1993 р.¹ Відповідно до ч. 2 ст. 2 згаданого Закону посадовими особами вважаються керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій. Поняття «службова особа», що вживається у КК, і «посадова особа», яке передбачено у вищезазначеному Законі України, знаходяться у відношенні часткового співпадання. На відміну від посадових до службових осіб відносяться також і особи, що здійснюють функції представника влади, а також обіймають посади, пов'язані з виконанням адміністративно-господарських обов'язків. З другого боку, до службових осіб не належать особи, на яких покладено лише здійснення консультативно-дорадчих функцій, які є в той же час посадовими особами.

Існування в законодавстві України двох вищезазначених термінів призводить до виникнення проблем у застосуванні кримінального закону в частині відповідальності за злочини у сфері службової діяльності.

Однак порівняння змістовного наповнення цих термінів є недоречним, адже Закон України «Про державну службу» визначає посадову особу як суб'єкта управління лише державних органів та їх апарату, КК України визначає службову особу як таку, що обіймає посади на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форм власності. У теорії права є класичний підхід, відповідно до якого службова особа — це узагальнююче поняття, яким охоплюються такі категорії, як «посадова особа» і «службова особа»².

Слід зазначити, що при розробці антикорупційного законодавства знову виникло питання про визначення поняття «службової особи». Зокрема, було доповнено Особливу частину чинного КК

¹ Про державну службу: Закон України від 16 груд. 1993 р. № 323-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.

² Вознюк В. Посадова і службова особа: конституційно-правовий та кримінально-правовий аспект // Вісн. Конституц. Суду України. – 2005. – № 2. – С. 38.

України розд. VII-А, а ст. 18 Загальної частини КК — визначенням поняття «службова особа». Ці доповнення були введені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» № 1508-VI від 11.06.2009 р.¹ Саме в частинах 3 та 4 ст. 18 КК України йшлося про загальне визначення одного з таких видів спеціального суб'єкта злочину, як службова особа. В Особливій частині КК України поняття службової особи конкретизується. Так, у примітці до ст. 364 КК, положення якої мали вступити в дію з 1 січня 2011 р., було зазначено, що службовою особою у статтях 364, 365, 368, 368-1, 369 є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, місцевого самоврядування, на державних чи комунальних унітарних підприємствах, установах чи організаціях посади, пов'язані із виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом. Однак, незважаючи на те, що положення закону були розроблені, прийняті, але в дію вони так і не вступили, їх було скасовано Законом України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України щодо запобігання та протидії корупції» № 2806-VI від 21.12.2010 р.² З цього випливає, що аналізоване питання є не до кінця вивченим.

Доречно розглянути положення нормативних актів іншої галузевої приналежності з метою повного визначення поняття «службова особа». Аналіз норм Основного Закону України дає підстави для висновку, що в Конституції існують два терміни, про які йшлося вище. Так, у статтях 4, 19, 40, 124 йдеться про посадових осіб,

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України від 11.06.2009 р. № 1508-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2009. – № 46. – Ст. 699.

² Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України щодо запобігання та протидії корупції: Закон України від 21.12.2010 р. // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 1. – С. 33.

а у статтях 42, 55, 56 — термін «службових». Аналогічна ситуація спостерігається і в КЗпП від 10 грудня 1971 р.¹ та КУпАП від 7 грудня 1987 р.²

Отже, питання про уніфікацію поняття «службова особа» є актуальним і в наш час, хоча перші пропозиції з цього приводу з'явилися ще після прийняття КК УСРР 1922 р. Поняття службової особи і раніше використовувалося багатьма галузями права, в тому числі адміністративним і трудовим. І в кожній галузі існувало своє визначення і використання цього терміна. З цього випливає, що окремі поняття, які є загальними для різних галузей права, мають бути єдиними, отримувати загально визначену трактовку. Це не виключає того, що різні галузі права досліджують різноманітні сторони цього поняття відповідно до цілей та завдань, що поставлені перед ними. Однак є безсумнівним, що в праві має бути уніфіковане поняття службової особи.

Статья посвящена определению понятия «должностное лицо» в разные временные периоды. Проанализированы источники права, содержащие понятие должностного лица.

The article is devoted to determination of concept official person in different periods of time. The sources of right, that contain determination of official person, are analyzed.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 9 від 15 червня 20011 р.). Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент Л. В. Дорош.

¹ Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року // Відом. Верхов. Ради Української РСР. — 1971. — Дод. до № 50. — Ст. 375.

² Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року // Відом. Верхов. Ради Української РСР. — 1984. — Дод. до № 51. — Ст. 1122.

УДК 343.713

Д. М. Федоренко, стажист-дослідник кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ПРОБЛЕМИ НАСТУПНОСТІ НОРМ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВИМАГАННЯ

Стаття присвячена дослідженню питання наступності норм про кримінальну відповідальність за вимагання. Розглядаються проблеми визначення факторів, які впливають на процес закріплення і вдосконалення цих норм через призму їх історичного розвитку.

Ключові слова: склад злочину, вимагання, соціальна обумовленість, кримінальна відповідальність, історія.

Наступність у кримінальному праві, як і в праві взагалі, є проблемою багатогранною. Традиційно кримінальне право розглядається у чотирьох аспектах: 1) як галузь права; 2) як галузь законодавства; 3) як наука; 4) як навчальна дисципліна. Визначенню кримінального права в будь-якому з цих аспектів властива інформаційна навантаженість, котра перебуває у постійному русі та розвитку. Одні положення з часом втрачають свою актуальність або життєздатність, інші ж проходять перевірку часом і залишаються жити в майбутньому, змінюючи інколи свою форму. Такий перехід правового досвіду від минулого до теперішнього і далі у майбутнє і є відображенням наступності у праві. Цей процес постійно знаходить свій вияв у кожному з названих основних підходів до поняття кримінального права, і у кожного з них є свої особливості.

Свого часу з приводу наступності в кримінальному праві видатний вчений М. І. Бажанов писав таке: «кожна система права, кожна галузь права, в тому числі і кримінальне право, зазнають на собі вплив минулого. Як раніше існуючим, так і нині чинним законам тією чи іншою мірою притаманна наступність. Своїм корінням вона сягає у минуле, в глибину віків. Наступність у праві з'єднує в єдиний процес минуле, теперішнє і майбутнє. Хоча право у своєму розвитку, реагуючи на реалії життя шляхом закріплення нових положень, виходить за межі наступності, новації, проте, не відмі-

няють її цілком. Колись ці новації стануть минулим і в силу наступності будуть тією чи іншою мірою прийняті на наступному етапі розвитку. Тут явно прослідковується діалектичний зв'язок послідовних стадій (станів) розвитку права. Тому наступність як закономірність розвитку права не може бути відмінена волюнтаристським рішенням, а відмова від неї завжди пов'язана із серйозними негативними наслідками»¹. Останній умовивід, висловлений М. І. Бажановим, вважаємо справедливим, але не позбавленим певного правового ідеалізму. Справді, порушення принципу наступності і послідовності у законотворчій і правозастосовчій діяльності може призвести до негативних наслідків, але це не є закономірним його наслідком. Звертаючись до досвіду минулого, необхідно виважено ставитися до досягнень попередників, особливо якщо це стосується інститутів суспільного регулювання, одним з яких є право. Беручи за основу тезу про те, що суспільство й усі його інститути перебувають у лінійному діалектичному розвитку, слід наголосити на тому, що цей розвиток не завжди відбувається по висхідній лінії та іноді зазнає штучного впливу і, порушуючи генетичні зв'язки, встановлює певний дисбаланс серед окремих його елементів. Так відбувається й із законодавством, коли, наприклад, воно випереджає або, навпаки, не встигає за розвитком суспільних відносин. Законодавець і науковці, котрі вивчають ці елементи і розробляють наукові категорії, певною мірою залежать від інформаційного простору, в якому вони перебувають. Цей простір формується під впливом різних факторів, першочергове значення серед яких має економічний. Про це, як відомо, писав ще К. Маркс, який у передмові «До критики політичної економії» зазначав, що дійшов наступного висновку: «в суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні необхідні та незалежні від їх волі відносини — виробничі відносини, котрі відповідають певній сходинці розвитку їх матеріальних виробничих сил. Сукупність цих виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична і політична надбудова і якому відповідає

¹ Бажанов М. И. Проблема преемственности в уголовном праве // Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези допов. та наук. повідомл. республік. наук.-практ. конф., 9–11 листоп. 1995 р. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 1995. – С. 245.

ють певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість»¹. Таким чином, перебуваючи під впливом певного типу економічних відносин, право як інститут регулювання суспільних відносин стає інструментом їх закріплення і підтримки. Водночас економічний базис є відносно стабільною основою, на якій формуються всі інші суспільні відносини (політичні, правові тощо), які, у свою чергу, є відносно динамічними і неоднорідними, а тому процеси, які відбуваються у правовому полі, треба оцінювати під кутом впливу на них багатьох факторів у сукупності. Метою даної роботи є висвітлення деяких з цих факторів (за основу беремо проблему правової наступності) на прикладі розвитку норм про кримінальну відповідальність за вимагання, адже ці норми і їх розуміння, незважаючи на давню історію, постійно розвиваються в залежності від об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Відомий російський дореволюційний криміналіст М. С. Таганцев ще у 1902 р. у своїх «Лекціях» писав: «Стійкість правових норм перевіряється переважно умовами їх історичного розвитку. Право створюється народним життям, живе і видозмінюється разом з ним; тому зрозуміло, що міцними можуть виявитися тільки ті положення закону, в яких отримали вираз саме ці історично сформовані народні погляди: для закону, що не має коренів в історичних умовах народного життя, завжди існує загроза стати ефемерним, зробитися мертвою буквою. Історична оцінка будь-якого нового закону є одним з перших прийомів критичного аналізу права»². Беручи це до уваги, вважаємо за необхідне досліджувати соціальну обумовленість кримінально-правової заборони вимагання в її історичному розвитку. Практика переконливо довела, що багато законів, котрі не мають достатнього соціального обґрунтування, ведуть до надмірності законодавчого матеріалу, законодавчої «інфляції» і, як наслідок, зовсім

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: В 39 т. Т. 13. – Изд. 2-е. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1959. – С. 6–7.

² Харитонов О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень : монографія / О. В. Харитонов. – Х. : Право, 2010. – С. 41; Таганцев Н. С. Русское уголовное право. – Т. 1. – Тула: Автограф, 2001. – С. 28.

девальвують, обезцінюють сам законодавчий акт. Чимало законів були приречені на бездіяльність уже в момент їх прийняття. Відразу було зрозуміло, що практика не буде їх застосовувати. Досить назвати серед них ст. 155⁴ КК 1960 р. (незаконний відпуск бензину), ст. 224¹ (незаконне навчання карате), відповідальність за які була скасована лише у середині 1992 р.¹ Такі заборони не мають і не можуть мати історію, бо породжені штучно політичною волею без достатньої правової підстави. Під правовою підставою розуміємо певний стан соціально-економічних відносин, котрі об'єктивно існують у суспільстві і потребують їх правового регулювання та охорони. Кримінальне право, як ніяка інша галузь, покликане охороняти суспільні відносини від суспільно небезпечних посягань, але саме ті, що реально потребують такої охорони внаслідок достатніх соціально-економічних підстав як бази для підстав правових.

Будь-який закон породжується реальними потребами суспільства², а якщо точніше, то існуючими виробничими відносинами, які формують ці потреби. Тому своєю появою правова норма зобов'язана прагненням законодавця більш або менш адекватно відобразити і закріпити ці відносини у відповідному правовому інституті. Однак треба мати на увазі, що формування інституту права — досить складний пізнавальний і творчий процес, який не може бути здійсненим і завершеним миттєво, оскільки через призму правових норм він стикається з достатньо суперечливою соціально-правовою дійсністю. Остання постійно розвивається, деталізується і змінюється, а разом з нею розвивається і цей інститут або навіть утворюється новий шляхом диференціації або інтеграції³. Більшість злочинів проти власності справедливо можна вважати загальнокримінальними, тобто такими, що відомі кримінальному праву з давніх часів, змінювались форми їх законодавчого закріплення, але кожний із них

¹ Детальніше див.: Сташис В. В., Бажанов М. І. Шляхи оновлення кримінального законодавства України // Вісн. Акад. прав. наук України. — 1993. — № 1. — С. 112–121.

² Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика. — Владивосток, 1987. — С. 52.

³ Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства / М. І. Панов ; передм. В. П. Тихого. — К. : Ін Юре, 2010. — С. 524; Панов М. І., Гуторова Н. О. О методологии научного исследования проблем Особенной части уголовного права // Правоведение: Изв. высш. учеб. заведений. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 2010. — № 1. — С. 86–97.

залишався таким, що тягне кримінальну відповідальність. Закріплення цих діянь як злочинних зумовлено багатьма факторами, котрі у своїй сукупності складають їх соціальну обумовленість. І якщо соціально-економічні фактори об'єктивно не підконтрольні досліднику, вони існують у певний час і в певному місці як базис, то решта факторів суб'єктивно доступні досліднику не тільки для сприйняття, а й для втручання в їх розвиток та розробку практичних рекомендацій по їх використанню.

Що стосується загальнокримінальних злочинів, то найхарактернішим для них є вплив історичних факторів, адже вони відомі кримінальному праву багато років.

Незважаючи на те, що злочин «вимагання» закріплений у ст. 189 розд. VI «Злочини проти власності» Особливої частини КК, його правову природу слід шукати в історії розвитку кримінального законодавства, яка свідчить про те, що даний злочин не завжди асоціювався з групою злочинів проти власності, хоча й мав необхідні для цього передумови. У кримінальному законодавстві, яке діяло на території сучасної України, вимагання вперше згадується в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. У ст. 406 цього Уложення сказано, що вищим ступенем хабарництва вважається вимагання, під яким розуміються: 1) будь-який прибуток або інша вигода, отримана за справами, пов'язаними зі службою, і одержана шляхом утиску чи погрози, або навіть погрози утиском; 2) усілякі вимоги подарунків або не встановленої законом плати, або позики, або яких-небудь послуг, прибутків або інших вигод зі справ, що відносяться до служби чи посади винуватої у цій справі особи, під будь-яким приводом або підставою; 3) усіляке невстановлене законом або у надмірній кількості здирництво грошей, речей або чого-небудь іншого; 4) усілякі незаконні наряди на роботу громадян на свою або чию-небудь користь¹. Проте в подальших редакціях Уложення 1857, 1866, 1885 рр. йшов процес розширення застосування поняття вимагання, в т. ч. за рахунок використання його при конструюванні злочинів проти власності. Пояснювалося це передусім поширеністю вимагання як способу вчинення корисливих злочинів та самою природою протиправної вимоги.

¹ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – СПб., 1845. – С. 177.

Після Жовтневої революції при створенні законодавства, безумовно, був урахований дореволюційний досвід у визначенні поняття вимагання. Хоча перші декрети радянської влади, які визначали злочинні діяння, не вирізняли окремим злочином проти власності вимагання, уже перший Кримінальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі — КК УСРР) містив дві такі статті (ст. 194 і ст. 195). Стаття 194 визначала вимагання як вимогу передачі будь-яких майнових вигод, або права на майно, або вчинення будь-яких дій під погрозою вчинення насильства над особою чи знищення її майна. У ст. 195 йшлося про вимагання, поєднане з погрозою розголошення відомостей, що ганьблять потерпілого, або повідомлення влади про його незаконні діяння (шантаж). За обидва злочини передбачалось покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років.

КК УСРР 1927 р. об'єднав зміст двох статей про вимагання, що містилися у попередньому кодексі, і закріпив цей злочин у ст. 188, де було сказано: «вимагання, тобто вимога передачі будь-якого майна або майнових вигод, або права на майно, або вчинення будь-яких дій майнового характеру під погрозою насильства над особою потерпілого, розголошення відомостей, що ганьблять потерпілого, чи знищення його майна, карається позбавленням волі на строк до трьох років». Як видно з тексту, ця стаття охопила всі ознаки, закріплені у попередніх диспозиціях, проте збільшилась міра покарання, передбаченого за цей злочин. Забігаючи наперед, можемо констатувати, що така тенденція (посилення санкції) збережеться і надалі.

КК України (далі — КК) 1960 р. містив у Особливій частині дві статті, присвячені вимаганню, а саме ст. 86² «Вимагання державного або колективного майна» та ст. 144 «Вимагання». У першій вимагання визначалось як вимога передачі державного або колективного майна чи права на майно під погрозою насильства над особою, у віданні або під охороною якої перебуває це майно, насильства над близькими їй особами, розголошення відомостей, що ганьблять її або близьких їй осіб, пошкодження або знищення їх особистого або державного або колективного майна, що перебуває в їх віданні чи під охороною. Цей текст майже повністю відтворює зміст ст. 144, де сказано, що вимагання — це вимога передачі індивідуального майна громадян чи права на майно або вчинення будь-яких дій

майнового характеру під погрозою насильства над потерпілим або близькими йому особами, розголошення відомостей, що ганьблять його або близьких йому осіб, пошкодження чи знищення їх майна. Основна різниця у змісті диспозицій названих статей полягає у предметі цих видів злочинів. У першому випадку це *державне або колективне* майно чи право на майно, у другому — *індивідуальне майно* громадян чи право на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру. По-перше, розмежування цих двох статей можна здійснити залежно від форми власності майна, на яке посягає злочинець. Слід звернути увагу на те, що різними статтями захищались державна та колективна власність (пріоритетні форми власності для того періоду) і індивідуальна власність громадян як основа існуючих виробничих відносин. Це взагалі характерно для КК 1960 р., у якому гл. II Особливої частини закріплювала злочини проти державної і колективної власності, а гл. V — злочини проти індивідуальної власності громадян. По-друге, у ст. 144 предметом злочину визнавалось і вчинення будь-яких дій майнового характеру. Це, наприклад, вимога підвищити в посаді, видати безкоштовну путівку на курорт тощо, тобто такі дії, які не пов'язані безпосередньо з майном, але їх майновий характер є безсумнівним. Адже на прикладі вимоги підвищення в посаді, очевидно, що особа і не вимагає, і не отримує ні майно, ні право на майно, проте завдяки такому підвищенню вона може розраховувати на вищу заробітну плату, певні матеріальні пільги тощо.

КК 2001 р. певним чином об'єднав зміст цих двох диспозицій та закріпив єдину ст. 189, присвячену вимаганню, яка знаходиться у розд. VI «Злочини проти власності». Пояснюється це тим, що з прийняттям Конституції України 1996 р. держава взяла на себе обов'язок забезпечити захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, проголосивши при цьому їх рівність перед законом (ст. 13). Унаслідок цього відбулось об'єднання родових об'єктів кримінально-правової охорони, які до цього різнилися за своєю соціальною і економічною сутністю. Проте законодавець дещо змінив зміст цієї статті, доповнивши таким способом спосіб вимагання, як погроза обмеженням прав, свобод або законних інтересів потерпілого або його близьких родичів. До того ж погрозу розголошення відомостей, що ганьблять потерпілого або близьких

йому осіб, було замінено на погрозу розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці. Це положення істотно розширило інформаційну навантаженість змісту погрози розголошення відомостей, так як вони можуть бути як ганебними, так і такими, що не ганьблять потерпілого чи його близьких родичів, дійсними або вигаданими, важливо лише, щоб ці особи бажали зберегти їх у таємниці. Дещо звузилося, у порівнянні з КК 1960 р. коло осіб, які можуть бути потерпілими від цього виду злочинів. Якщо останній до цих осіб відносив окрім власне потерпілого ще й близьких йому осіб, якими можуть бути і особи, що не є родичами потерпілого, але в долі яких він заінтересований, наприклад наречена, колега по роботі, батьки одного з подружжя та ін., то чинний КК використовує поняття саме близьких родичів потерпілого, до яких відносяться батьки, діти, бабуся, дідусь, сестри, брати (п. 11 ст. 32 Кримінально-процесуального кодексу України).

Порівняно з КК 1960 р. змінилась і санкція статті за вимагання. Якщо за ч. 1 ст. 86² попереднього КК вимагання каралося позбавленням волі на строк до п'яти років з конфіскацією майна чи без такої або виправними роботами на строк від одного до двох років (за ч. 1 ст. 144 — до двох років) з конфіскацією майна чи без такої, то КК 2001 р. передбачає покарання у виді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк. Уже при поверховому порівнянні санкцій попереднього і нового КК бачимо різницю у видах покарань за цей злочин. Зокрема, привертає увагу можливість застосування за КК 1960 р. додаткового покарання у виді конфіскації майна. КК 2001 р. передбачає такий вид додаткового покарання лише у частинах 3 та 4 ст. 189.

Зважаючи на те, що обидва кодекси містили альтернативні санкції за вимагання, слід проаналізувати те, яким чином змінились види основного покарання у КК 2001 р. у порівнянні з КК 1960 р. Адже встановлюючи або скасовуючи покарання за той чи інший злочин, держава, таким чином, визначає ті чи інші діяння як суспільно небезпечні. Водночас, зменшуючи чи збільшуючи розмір покарання, показує, наскільки той чи інший злочин є суспільно небезпечним і яке покарання відповідає його небезпеці.

Якщо з позбавленням волі все зрозуміло, законодавець передбачив цей вид покарання в такому ж розмірі і в чинному КК, то альтернативні йому покарання відрізняються за видовою ознакою.

Стаття 51 КК 2001 р. закріпила види покарань, які можуть бути застосовані до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину. При цьому законодавець розмістив види покарань таким чином, що вони розташовані в порядку від найбільш м'якого до найсуворішого. Усі види покарань, які містяться в санкціях як чинного, так і попереднього КК за вимагання, знаходяться і в наведеній статті. Однак, як бачимо, ступінь їх суворості є різним. Так, виправні роботи, що передбачались як альтернативне покарання за КК 1960 р., є більш м'яким покаранням порівняно з обмеженням волі — у КК 2001 р. Отже, бачимо, що законодавець при розробці санкції до ст. 189 (вимагання) у чинному КК не передбачив додаткове покарання за цей вид злочину і не включив виправні роботи, натомість він увів обмеження волі як альтернативне позбавленню волі основне покарання.

Які ж причини посилення санкції за вимагання? Відповідь на це запитання можна знайти, досліджуючи соціальну обумовленість цього виду злочину, передумови та напрями кримінально-правової політики. Різко окреслених, застиглих меж правової політики не існує. Маючи відносну стабільність, вона разом з тим схильна до змін під впливом як об'єктивних (економічна ситуація в країні, коригуючий вплив політико-правових стандартів світового товариства, наявність чи відсутність в країні політичних конфліктів, стан соціального структурування суспільства та ін.), так і суб'єктивних чинників (здебільшого зростають на ґрунті суспільної та групової свідомості)¹. Основними ж напрямками кримінально-правової політики держави є: встановлення кола суспільно небезпечних діянь (криміналізація), виключення тих чи інших діянь з числа злочинних (декриміналізація) і встановлення виду та розміру покарання за суспільно небезпечні діяння (пеналізація).

Говорячи про поняття «криміналізація», яким так часто користуються в юридичній літературі, слід сказати, що законодавче визначення цього терміна відсутнє, а в теорії кримінального права існує багато варіантів його інтерпретації. Розглядаючи криміналізацію такого діяння як вимагання, через призму його соціальної

¹ Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства / М. І. Панов ; передм. В. П. Тихого. – К. : Ін Юре, 2010. – С. 77; Панов М. І., Герасіна Л. М. Правова політика як універсальний феномен соціального буття // Право України. – 2001. – № 8. – С. 36–40.

обумовленості, слід послуговуватись і відповідним її визначенням. Так, О. М. Яковлев розглядає криміналізацію як «соціальний і правовий процес встановлення тих видів індивідуальних актів поведінки, які становлять небезпеку для існуючих відносин, і віднесення їх у законі до числа злочинних, кримінально караних, протиправних»¹ тим обґрунтованіше, коли таке діяння визнавалося кримінально караним протягом багатьох років. Таким чином, досліджуючи процес трансформації такого злочину, як вимагання, необхідно передусім урахувувати соціальну обумовленість його визначення і закріплення у кримінальному законі. Цікаво, що поняття соціальної обумовленості окремого злочину і кримінального закону взагалі також тлумачиться в юридичній літературі по-різному, але у зв'язку з обмеженим обсягом даної статті зупинитися на них немає можливості. При цьому причини визнання того чи іншого діяння злочином і причини посилення відповідальності за той чи інший злочин не завжди збігаються. Посилення покарання завжди лежить у площині сучасності, тоді як закріплення діяння як злочинного взагалі може мати і певні історичні передумови, хоча й з огляду на сьогоднішній день.

Відповідаючи на запитання, який саме фактор вплинув на встановлення більш суворої санкції за вимагання, на наш погляд, слід звернутися до статистичних даних (кількості зареєстрованих злочинів). Так, у 1996 р. було зареєстровано 2786 вимагань (статті 86² і 144 КК 1960 р.), у 1997 р. — 2829, у 1998 р. — 3283, у 1999 р. — 3228, у 2000 р. — 2681. Отже, прослідковується значне зростання чисельності вимагань з 1996 по 1999 р. і її зниження у 2000 р. Можемо допустити, що саме тенденція до зростання кількості вимагань в 90-х рр. і призвела до встановлення більш жорсткої санкції за вимагання в КК 2001 р. і зміни відповідної диспозиції порівняно з КК 1960 р., а це пов'язано із соціально-економічними, політико-правовими та кримінологічними факторами, котрі ми сприймаємо через призму їх історичного розвитку.

Аналіз чинного КК свідчить, що в його Особливій частині, крім ст. 189, яка передбачає відповідальність за вимагання, існує низка інших статей, в яких використовується термін «вимагання». Одні

¹ Яковлев А. М. Социальные функции процесса криминализации // Сов. государство и право. — 1980. — № 2. — С. 95.

з них безпосередньо в диспозиції називають вимагання як альтернативну дію об'єктивної сторони основного складу злочину (наприклад, статті 262, 308, 357 КК та ін.); другі при окресленні кваліфікованого або особливо кваліфікованого складу містять вказівку на вимагання як на спосіб вчинення злочинного діяння (наприклад, частини четверті статей 235⁴, 235⁵, частина друга ст. 368 КК); нарешті, треті — як негативну ознаку при окресленні основного складу злочину, тобто диспозиції таких статей містять спеціальну вказівку «за відсутності ознак вимагання» (наприклад, статті 206, 355 КК).

З урахуванням зазначеного досить актуальною є проблема встановлення співвідношення та розмежування названих складів злочинів зі складом вимагання, передбаченим ст. 189 КК. Як пише В. О. Навроцький, «далеко не завжди питання кваліфікації вирішуються просто й однозначно, частіше в ході кваліфікації дізнавачам, слідчим, прокурорам, суддям доводиться стикатися з проблемами розмежування суміжних злочинів, відмежування їх від інших правопорушень, конкуренцією та сукупністю кримінально-правових норм, визначенням правових наслідків кваліфікації і т. п.»¹.

Зважаючи на вищевикладене, можна зробити наступні висновки: по-перше, кожній кримінально-правовій забороні притаманний індивідуальний набір певних факторів її соціальної обумовленості; по-друге, першочергове значення мають соціально-економічні фактори, під впливом яких формується правова підстава кримінальної заборони; по-третє, кожний кримінальний закон повинен мати не тільки достатню кримінально-правову підставу, а й бути соціально доцільним; по-четверте, наступність норм Особливої частини перебуває у зв'язку з нормами Загальної частини КК; по-п'яте, кожну кримінально-правову норму необхідно розглядати як систему мікрорівня, котра є елементом систем більш високого порядку, для дослідження співвідношення яких необхідно встановити зв'язки, що існують між елементом системи і системою та між елементами в самій системі.

¹ Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. – К.: Атіка, 1999. – С. 29.

Статья посвящена исследованию вопроса преемственности норм об уголовной ответственности за вымогательство. Рассматриваются проблемы определения факторов, которые влияют на процесс закрепления и усовершенствования этих норм через призму их исторического развития.

The article is devoted to research of question of the following of norms about criminal responsibility for blackmail. Problems are examined determinations of factors that influence on the process of fixing and perfection of these norms through a prism their historical development.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 7 від 5 квітня 2011 р.).
Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
Л. В. Дорош.*

УДК 341.1/8

Д. О. Князева, аспірантка кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, м. Одеса

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УКРАЇНО-ІСПАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Стаття присвячена аналізу правового забезпечення україно-іспанських правовідносин у сфері боротьби зі злочинністю як одного з пріоритетних напрямів двостороннього партнерства України та Іспанії.

Ключові слова: Україна, Іспанія, боротьба, злочинність.

Останнім часом активно розширюється та поглиблюється міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю. Пояснюється це швидким розвитком інтеграційних процесів і суттєво спрощеним порядком в'їзду і виїзду в країни¹. Але посилення інтеграції з країн супроводжується зростанням і поширенням злочинності, а саме злочинності мігрантів. На жаль, зростанням такого виду злочинної діяльності характеризуються й інтеграційні процеси між Україною та Іспанією. У цій площині важливе значення має наукове осмислення поняття міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю, його особливостей і форм. Окремі аспекти цієї проблеми розглянуто Є. Зозулею², О. Виноградовою³, Т. Серватко⁴, М. Буроменським⁵, Н. Зелінською⁶,

¹ Зозуля Є. Міжнародне співробітництво в боротьбі зі злочинністю як історико-правове явище [Електронний ресурс] / Є. Зозуля. – Режим доступу: <http://www.experts.in.ua>.

² Там само.

³ Виноградова О. Міжнародне співробітництво України у галузі боротьби зі злочинністю (кримінально-процесуальний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. Виноградова ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2000. – 230 с.

⁴ Серватко Т. Проблемы борьбы с организованной преступностью в Польше и в Украине : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Тадеуш Серватко ; НАН Украины ; Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого. – Киев, 2002. – 207 с.

⁵ Міжнародне право : навч. посіб. / за ред. М. В. Буроменського. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.

⁶ Зелінська Н. А. Міжнародно-правова концепція міжнародного злочину : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11 / Н. А. Зелінська ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2006. – 486 с.

О. Шостко¹, М. Хавронюком². Але незважаючи на багатоманітність наукових праць, присвячених правовим аспектам міжнародної боротьби зі злочинністю, бракує робіт із правового регулювання саме україно-іспанської боротьби зі злочинністю.

Окрім того, для успішної боротьби зі злочинністю необхідна й міцна нормативно-правова база. Наразі склалася така ситуація, що необхідна база або відсутня, або просто не відповідає реаліям сьогодення. Однак загалом співробітництво держав у цій сфері розвивається на двосторонньому рівні. Так, до двосторонніх угод у сфері боротьби зі злочинністю належить Угода між Україною та Королівством Іспанія про співробітництво у галузі боротьби зі злочинністю. Сьогодні це — один із пріоритетних напрямів україно-іспанських відносин, адже саме український фактор у криміногенній ситуації Іспанії є дуже високим. Так, існують російські та українські кримінальні угруповання в Іспанії, які, за твердженням місцевої поліції, мають найбільш сувору дисципліну й ієрархічну структуру. Вони діють з чітким і ефективним розподілом обов'язків. У порівнянні з іншими іноземними угрупованнями російські та українські складаються з членів з найвищим рівнем освіти. Діють малопомітно, інвестуючи відмиті капітали в легальний бізнес. Вчинювані ними злочини — фінансові. У меншій кількості — рекет і сексуальна експлуатація.

Наприклад, аналітик служби розслідувань пояснює, як прибув і влаштувався в Іспанії криворізький клан, група українців, які проживають у провінції Таррагона³. Вони звинувачуються у відмиванні понад ста мільйонів євро. Guardia Civil (цивільна поліція) назвала операцію, яка призвела до в'язниці шістьох осіб за звинуваченням у відмиванні грошей, Червоний Мармур. Ця операція є доказом того, як упродовж декількох років і з допомогою деяких місцевих підприємців кримінальні угруповання знайшли для себе спокійне місце для відмивання грошей, одержаних злочинним шляхом, на іспанському узбережжі.

Криворізьке кримінальне угруповання в Іспанії займалося тим, що добувало гроші в Україні шляхом вимагання, шантажу, рекету

¹ Шостко О. Європейський досвід запобігання організованій злочинності: теоретичні питання / О. Шостко // Право України. – 2010. – № 2. – С. 198–204.

² Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / М. І. Хавронюк ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – К., 2007. – 557 с.

³ Как украинская мафия завоевывала Таррагону [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spain.com.ua>.

(«кришування» підприємців). Крім того, за даними прокуратури України, на його рахунок знаходиться щонайменше сім вбивств. Угрупування шукало шляхи для своїх грошей в Іспанії. Мафіозі вийшли на Антоніо Алонсо Гарсія — скромного місцевого підприємця-будівельника, який до того займався розробками мармуру. 14 квітня 1999 р. місцеві газети сповістили про те, що може з'явитися інвестиція в L' Ametilla, місцевості на узбережжі Таррагони, де українці мають намір інвестувати в нерухомість у Таррагоні, вести будівництво в зеленій зоні, але стикаються з протестами. Хуан Фонт, мер міста від Народної Партії, дає добро на будівництво 80 розкішних особняків з виходом до моря в районі Tres Calas. На прес-конференції поряд із цим спікером від українських інвесторів виступає Антоніо Алонсо.

Група відмила від 100 до 120 мільйонів євро, побудувала щонайменше три готелі, два з яких були продані голландському підприємству, яке також пов'язує із кримінальною групою. Третій готель Apart Hotel Reina на 400 номерів у Vera (Almeria) був арештований поліцією⁴.

У зв'язку з розвитком «українського криміналу» на території Іспанії Україна і Королівство Іспанія уклали Угоду про боротьбу зі злочинністю, метою якої є «співпраця у сфері боротьби зі злочинністю, особливо в її організованих формах»⁵.

Отже, сторони співпрацюватимуть у боротьбі зі злочинами, зокрема, у таких галузях, як:

- a) тероризм;
- b) злочини проти життя та здоров'я людини;
- c) незаконні обіг, виробництво та торгівля наркотичними засобами та психотропними речовинами, а також сировиною для їх виробництва та прекурсорами;
- d) нелегальна імміграція і торгівля людьми;
- e) нелегальне утримання і викрадення людей;
- f) фальсифікація (виготовлення, підробка) і незаконне використання особистих документів (паспорти, візи і документи на транспортні засоби);

⁴ Как украинская мафия завоевывала Таррагону [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spain.com.ua>.

⁵ Угода між Україною та Королівством Іспанія про співробітництво у галузі боротьби зі злочинністю від 16.01.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com>.

- g) контрабанда;
- h) відмивання грошей, отриманих від злочинної діяльності;
- і) фальсифікація (виготовлення, підробка) і незаконне розповсюдження грошей, засобів платежу, чеків і цінних паперів;
- j) крадіжка транспортних засобів, їх нелегальний перепродаж та інша злочинна діяльність, пов'язана з цим;
- к) нелегальна торгівля зброєю, боєприпасами, вибухівкою, стратегічною сировиною (ядерними, радіоактивними, хімічними та біологічними матеріалами), а також іншими предметами, що становлять загальну небезпеку, товарами і технологіями подвійного використання;
- l) незаконне переміщення культурних цінностей, предметів, що становлять історичну цінність, та витворів мистецтва;
- m) економічні злочини, включаючи податкові злочини;
- n) організовані форми злочинності проти сексуальної свободи, особливо стосовно неповнолітніх, а також виготовлення, розповсюдження продукції порнографічного змісту за участю неповнолітніх та сприяння цьому;
- o) злочини, вчинені із задіянням інформаційних технологій;
- p) злочини проти природних ресурсів і довкілля.

Сторони співпрацюватимуть також у боротьбі проти будь-яких інших злочинів, попередження, виявлення і розслідування яких вимагатимуть взаємодії компетентних органів обох держав¹.

На основі аналізу Угоди можна дійти висновку, що співробітництво Сторін у сфері боротьби зі злочинністю реалізуватиметься шляхом:

– **обміну інформацією.** Сторони зацікавлені отримувати одна від одної інформацію стосовно різних форм організованої злочинності, включаючи: тероризм, його зв'язки, структуру, функціонування та методи; методів та нових форм прояву міжнародної злочинності; методів дослідження та засобів боротьби зі злочинністю; загальної ситуації та тенденцій злочинності у відповідних державах; питань, які належать до компетенції правоохоронних органів та інших органів, які відповідають за захист національної безпеки, громадського порядку та боротьбу зі злочинністю². Але Угодою встановлено низку умов, при дотриманні яких такий обмін має здійснюватись. По-перше, інформа-

¹ Угода між Україною та Королівством Іспанія про співробітництво у галузі боротьби зі злочинністю від 16.01.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com>.

² Там само.

ція має використовуватись з обумовленою метою та в обумовлені терміни, після закінчення яких вона має бути знищена. По-друге, якщо з'ясується, що надані дані є неповними або неточними, компетентні органи запитованої Сторони мають негайно повідомити компетентні органи запитуючої Сторони. По-третє, кожен із компетентних органів Сторін буде вести облік інформації щодо наданих даних та її знищення. По-четверте, Сторони мають дотримуватись принципу конфіденційності наданої інформації, тобто не передавати її третій стороні;

– **надання допомоги.** Надання взаємної допомоги здійснюватиметься в галузі ідентифікації та розшуку осіб, які вчинили або підозрюються у вчиненні злочинів на території будь-якої із Сторін, у розслідуванні яких вони є компетентними, а також їх співучасників; ідентифікації трупів та осіб, які становлять інтерес для правоохоронних органів; пошуку на території однієї зі Сторін, на прохання іншої Сторони, об'єктів, майна та предметів, які отримані в результаті вчинення злочину або використовувалися під час його вчинення; забезпечення супроводження засуджених згідно з Конвенцією про передачу засуджених осіб, укладеною у Страсбурзі 21 березня 1983 р.; транспортування радіоактивних, вибухових та токсичних речовин і зброї; забезпечення здійснення контрольованих поставок наркотичних і психотропних речовин; транзиту депортованих та репатрійованих осіб; технічної та наукової допомоги, експертних оцінок та спеціалізованого технічного обладнання¹;

– **обміну досвідом.** Для здійснення продуктивного співробітництва у сфері протидії міжнародній злочинності може бути корисним обмін досвідом при використанні криміналістичних технологій, а також щодо методів та засобів розслідування кримінальних справ, обміну брошурами, публікаціями та результатами наукових досліджень у галузях, що є предметом цієї Угоди;

– **проведення робочих зустрічей.** У разі необхідності можуть бути проведені робочі зустрічі для підготовки та взаємної допомоги при проведенні узгоджених заходів й надання взаємних консультацій. При проведенні робочої зустрічі можливий візит експертів.

Компетентними органами, відповідальними за виконання положень Угоди, з боку України виступають: Міністерство внутрішніх

¹ Угода між Україною та Королівством Іспанія про співробітництво у галузі боротьби зі злочинністю від 16.01.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com>.

справ України, Служба безпеки України, Державна митна служба України, Державний комітет у справах охорони державного кордону України, Державна податкова адміністрація України; з боку Королівства Іспанія: Міністерство внутрішніх справ Іспанії, Державний секретаріат у справах безпеки Іспанії, Головне управління поліції Іспанії та Головне управління цивільної гвардії Іспанії.

Окрім того, має бути створена спеціальна комісія для розвитку й оцінювання стану співробітництва, засідання якої будуть проходити один раз на два роки на прохання однієї зі Сторін почергово в Україні та Королівстві Іспанія.

Положення Угоди про співробітництво країн у сфері відмивання грошей, отриманих від злочинної діяльності, конкретизує Меморандум про взаєморозуміння між Державним департаментом фінансового моніторингу, що діє у складі Міністерства фінансів України, та Виконавчою службою Комісії з попередження відмивання капіталів та грошових порушень (SEPBLAC) Іспанії щодо співробітництва у сфері обміну фінансовою інформацією, пов'язаною з відмиванням грошей. Ним встановлено, що Україна в особі Державного департаменту фінансового моніторингу та Іспанія в особі Виконавчої служби Комісії з попередження відмивання капіталів та грошових порушень співпрацюватимуть щодо збору, обробки та аналізу інформації, що є у їх розпорядженні та стосується фінансових операцій, відносно яких є підозри, що вони пов'язані з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, або кримінальною діяльністю, пов'язаною з відмиванням грошей. З цією метою Органи будуть обмінюватись за власною ініціативою або на запит будь-якою наявною інформацією, що може бути корисною для вивчення Органами фінансових операцій, що мають відношення до відмивання грошей, та осіб чи компаній, що задіяні в таких операціях. Будь-який запит на отримання інформації супроводжується стислим обґрунтуванням та переліком основних фактів. Така інформація не підлягає використанню або поширенню, є конфіденційною, на неї поширюється режим захисту, аналогічний передбаченому законодавством держави отри-

муючого Органу для подібної інформації, отриманої з національних джерел¹.

Угода та Меморандум є досить важливими кроками держав у запобіганні розвитку злочинності. Але, на жаль, на сьогоднішній день це єдині нормативно-правові акти у цій сфері. Тому вважаємо за необхідне для України підписати Угоду з Іспанією ще про надання правової допомоги у кримінальних справах, а також укласти Угоду з Іспанією про екстрадицію, враховуючи досвід Росії, яка вже має аналогічну Угоду із Іспанією², адже ст. 5 Угоди вказує, що «ця Угода не зачіпає питань, пов'язаних з наданням правової допомоги в кримінальних справах та екстрадицією»³.

Окрім того, ще однією негативною обставиною україно-іспанського партнерства є відсутність практичної реалізації даної Угоди, тобто її положення залишаються на декларативному рівні. Вони мають набути практичного значення задля встановлення тривалих, перспективних та міцних відносин між цими двома державами взагалі та у сфері боротьби зі злочинністю зокрема.

Стаття посвячена аналізу правового забезпечення україно-іспанських правоотношений в сфері боротьби с преступностью как одного из приоритетных направлений двустороннего партнерства Украины и Испании.

The article is devoted to the analysys of the legal base of the Ukrainian-Spanish relations in the area of the fight against crime as one of the important areas of bilateral partnership between Ukraine and Spain.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права (протокол № 8 від 16 травня 2011 р.).

Рецензент — кандидат філософських наук, доцент А. С. Зикін; доктор юридичних наук, доцент — О. Ю. Шостко.

¹ Меморандум про взаєморозуміння між Державним департаментом фінансового моніторингу, що діє у складі Міністерства фінансів України, та Виконавчою службою Комісії з попередження відмивання капіталів та грошових порушень (SERVLAC) Іспанії щодо співробітництва у сфері обміну фінансовою інформацією, пов'язаною з відмиванням грошей, від 21.10.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.nau.ua>.

² Договор между Российской Федерацией и Королевством Испания о передаче для отбывания наказания лиц, осужденных к лишению свободы (подписан в г. Москве 16.01.1998) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bestpravo.ru.

³ Угода між Україною та Королівством Іспанія про співробітництво у галузі боротьби зі злочинністю від 16.01.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com>.

УДК 343.985:343.76

М. С. Масалов, аспірант кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПОЖЕЖИ ТА ЇХ КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

У статті визначені етимологічна сутність поняття «пожежа» та основні її ознаки. Досліджено впровадження в криміналістику поняття «кримінальна пожежа» та його відмінність від поняття «пожежа».

Ключові слова: пожежа, ознаки пожежі, кримінальна пожежа.

Пожежі є одним із найбільш небезпечних явищ у природі, адже їх наслідками завжди є пошкодження або знищення матеріальних цінностей, спричинення шкоди здоров'ю людей або їх загибелі. Серед злочинів, які скоюють за допомогою пожеж, більшість таких, які віднесені до категорії тяжких та особливо тяжких злочинів. На високий рівень складності в розслідуванні цієї категорії злочинів впливає те, що вогонь, завдаючи матеріальну шкоду, знищує більшість доказів вчинюваного злочину.

Дослідження категорії «пожежа» потребує визначення її етимологічного значення. Зокрема, «пожежа» походить від праслов'янського слова «пожар», яке утворене словами «по» та «жар»¹. В етимологічному розумінні пожежа — це полум'я, яке охоплює і знищує все, що може горіти, а також саме місце горіння, знищення чого-небудь вогнем². У словнику В. Даля під поняттям «пожежа» розуміється місце охоплення та знищення вогнем будівлі або взагалі будь-чого, що може горіти, але в таких розмірах, що вогонь бере гору над зусиллями людини³. Під терміном «пожежа» С. І. Ожегов розуміє «полум'я, що широко охопило та знищує що-небудь»⁴.

¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — 2-е изд., стер. — Т. 3: Муза — Сят. — М. : Прогресс, 1987. — С 302.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — С. 364.

³ Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль ; Изд. О. М. Вольфа. — СПб. ; М., 1882. — Т. 3. — 576 с.

⁴ Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. — М. : Рус. яз., 1987. — С. 472.

Слід зазначити, що на даний момент і в чинному законодавстві України немає єдиного визначення поняття пожежі. Так, Закон України «Про пожежну безпеку» від 17.12.1993 р. не містить даного визначення, а інші нормативно-правові акти у своїх визначеннях виділяють різні ознаки пожежі. Зокрема, категорія «пожежа» визначається як: 1) «неконтрольоване горіння поза спеціальним вогнищем, що розповсюджується в часі та просторі»¹; 2) «неконтрольоване горіння поза спеціальним вогнищем»²; 3) «неконтрольоване горіння, що супроводжується знищенням матеріальних цінностей та (або) створює загрозу життю і здоров'ю людей»³. Визначення пожежі, яким користуються більшість державних органів, міститься в Держстандарті України: «пожежа — це комплекс фізико-хімічних явищ, в основі яких лежать нестационарні процеси тепло-і масообміну, а саме неконтрольоване горіння поза спеціальним осередком, що розвивається в часі та просторі»⁴.

Велику кількість думок щодо визначення поняття пожежі виражено вченими кримінально-правового циклу. Так, О. М. Залівін та І. В. Слепцов указують, що пожежею слід вважати не будь-яке горіння поза спеціально визначеним для цього місцем, а лише таке, яке виникає в результаті суспільно небезпечного діяння особи та призводить до травмування або загибелі людей або знищення, пошкодження майна або до інших тяжких наслідків⁵. С. О. Лобов вважає, що пожежею слід вважати неконтрольоване горіння поза

¹ Правила безпеки та порядку ліквідації наслідків аварійних ситуацій з небезпечними вантажами при перевезенні їх залізничним транспортом : затв. наказом Мінтрансу України від 16.10.2000 р. № 567 // Офіц. вісн. України. — 2000. — Т. 1. — № 49. — С. 196, 214.

² Правила пожежної безпеки в галузі зв'язку : затв. наказом Держкомзв'язку та інформатизації від 26.10.2000 р. № 156 // Офіц. вісн. України. — 2001. — № 5. — С. 97.

³ Правила обліку пожеж та їх наслідків : затв. постановою КМУ від 26.07.1994 р. № 508 (у ред. постанови КМУ від 21.10.99 р. № 1943) // Офіц. вісн. України. — 1999. — № 42. — С. 161.

⁴ Національна стандартизація. Пожежна безпека. Терміни та визначення основних понять: ДСТУ 2272-2006. — На заміну ДСТУ 2271-93; чинний від 2007-07-01. — К. : Держспоживстандарт України, 2007. — 28 с. — (Національний стандарт України).

⁵ Заливин А. Н. Пожары и нарушения правил пожарной безопасности (Уголовно-правовой и криминологический аспект) : учеб.-практ. пособие / А. Н. Заливин, И. В. Слепцов. — М. : МССШМ МВД РФ, 1994. — С. 7.

спеціальним осередком, що виникло в результаті суспільно небезпечного, протиправного, умисного або необережного діяння особи, що призвело до травмування чи загибелі людей, знищення або пошкодження майна, спричинення шкоди господарським, природоохоронним та іншим інтересам суспільства та держави або створило реальну загрозу спричинення таких наслідків¹. С. О. Никольська визначає пожежу як неконтрольоване горіння поза спеціальним осередком, яке виникло в результаті суспільно небезпечного, протиправного, винного діяння особи, що призвело до спричинення шкоди здоров'ю людей або їх загибелі, знищення або пошкодження майна, спричинення шкоди економічним, екологічним або соціальним інтересам суспільства та держави або створило реальну загрозу спричинення таких наслідків². У праці І. Г. Куц під поняттям «пожежа» розуміється (в юридичному значенні) будь-яке горіння поза спеціально призначеним для цього місцем, яке виникає в результаті суспільно небезпечного діяння особи і призводить до травмування або загибелі людей, знищення або пошкодження майна чи до інших тяжких наслідків³. Усі ці визначення об'єднують кримінально-правова спрямованість, прив'язка пожежі до події злочину та особи злочинця, так би мовити, вони характеризують пожежу у вузькому сенсі.

У криміналістиці цьому питанню також приділялась певна увага. Так, І. А. Бірюков під поняттям «пожежа» розуміє неконтрольоване горіння поза спеціальним осередком, у результаті якого завдається шкода майну, яке належить державі, державним, колгоспно-кооперативним та іншим суспільним організаціям, а також шкода особі або майну громадян⁴. В. П. Тихий зазначає, що пожежа — це

¹ Лобов С. А. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с поджогами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. А. Лобов ; Акад. упр. МВД России. – М., 2000. – 23 с.

² Никольская С. А. Преступления, посягающие на пожарную безопасность : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. А. Никольская ; Тамбов. гос. ун-т им. Г. Р. Державина. – Тамбов, 2005. – 28 с.

³ Куц І. Г. Боротьба з пожежами в житловому секторі (кримінально-правовий та криминологічний аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І. Г. Куц ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – С. 8.

⁴ Бірюков И. А. Договор на обеспечение пожарной безопасности объектов народного хозяйства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / И. А. Бирюков ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1983. – С. 12.

неконтрольоване горіння предметів поза спеціальним вогнищем, що створює небезпеку для життя людей¹. Ряд вчених дають таке визначення пожежі — це горіння, унаслідок якого марно винищуються й пошкоджуються матеріальні цінності, створюється небезпека для життя та здоров'я людей². На думку М. В. Удода, пожежу можна визначити як неконтрольоване горіння, що отримало розповсюдження у часі і просторі і завдало шкоду інтересам суспільства, державі або окремій особі³. Окремі вчені-криміналісти розглядають пожежу як процес горіння, який виник мимовільно (або умисно), який розвиватиметься та продовжуватиметься до тих пір, поки або не вигорять усі горючі речовини та матеріали, або не виникнуть умови, що приводять до самогасіння (випадок досить рідкісний, але можливий), або поки не будуть вжиті спеціальні активні заходи з його ліквідації та погашення⁴. Представники іншої точки зору зазначають, що основною рисою пожежі є неконтрольоване горіння поза спеціальним осередком. Таку позицію підтримують А. Г. Безверхов та І. Г. Шевченко. Так, на їх думку, пожежу можна визначити як неконтрольоване розповсюдження вогню на інші об'єкти, яке призводить до небезпеки спричинення шкоди життю та здоров'ю людей, власності, іншим охоронюваним правом благам⁵. Заслужують на увагу визначення пожежі В. Д. Безвесільного, О. Ф. Дьяченко, які вважають, що пожежа — це неконтрольоване у часі та просторі горіння поза спеціальним осередком, яке призводить до пошкодження або знищення матеріальних об'єктів, а також (або) до травмування чи загибелі людей, тварин тощо, тобто завдає матері-

¹ Тихий В. П. Відповідальність за злочини проти громадської безпеки: науково-практичний коментар / В. П. Тихий. — К. : НКЦ СБ України, 2007. — С. 86.

² Пожарная тактика : в 2 ч. / под ред. Н. С. Герасимова. — М. : Стройиздат, 1969. — Ч. 1. — 271 с.

³ Удод М. В. Адміністративно-правове регулювання забезпечення пожежної безпеки в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / М. В. Удод. — Ірпінь, 2004. — С. 8.

⁴ Абдурагимов И. М. Физико-химические основы развития и тушения пожаров / И. М. Абдурагимов, В. Ю. Говоров, В. Е. Макаров. — М. : Стройиздат, 1980. — С. 3.

⁵ Безверхов А. Умышленное уничтожение и повреждение имущества путем поджога, взрыва и иным общеопасным способом / А. Безверхов, И. Шевченко // Уголов. право. — 2008. — № 1. — С. 11.

альної та моральної шкоди¹. Певний науковий інтерес у визначенні пожежі викликає позиція М. Л. Цимбала, який зазначає, що пожежа — це складний процес повного чи часткового пошкодження, знищення матеріального об'єкта (об'єктів), що відбувається внаслідок неконтрольованого горіння за межами спеціального осередку, під впливом вогню, високих температур та інших чинників, що мають складну фізико-хімічну, теплофізичну, аеродинамічну та тепло- і масообмінну природу². Запропоновані визначення безперечно мають наукове та практичне значення. Проте вони є однотиповими за своїм характером, хоча їх специфіка полягає в тому, що в окремих з них акцентується увага на загальному уявленні про пожежу, не охоплюючи її істотних ознак. Вони містять у собі певні додаткові включення, які переходять в описання, що суперечить логічним вимогам, встановленим для визначень.

Аналіз висловлених поглядів з цієї проблеми дозволяє нам виокремити такі ознаки пожежі.

1. *Це процес.* Термін «процес» означає послідовну зміну станів або явищ, яка відбувається закономірним порядком, хід розвитку чого-небудь³; він дає можливість зрозуміти, що це явище має властивість змінювати властивості об'єктів матеріального світу, залежить від багатьох фізико-хімічних особливостей.

2. *Це завжди неконтрольоване горіння матеріального об'єкта поза спеціальним осередком.* Горіння — це екзотермічна реакція окислення речовин, яка супроводжується виділенням диму та (або) виникненням полум'я і (або) свічення⁴. Термін «неконтрольований» визначається наступним чином — якого не контролює або яким не керує хто-, що-небудь; що не знаходиться під контролем; не піддається контролю⁵. Наступна складова цієї ознаки встановлює, що

¹ Безвесільний В. Д. Дослідження пожеж з ознаками підпалу : монографія / В. Д. Безвесільний, О. Ф. Дьяченко. – Х. : ТОВ «Компанія СМІТ», 2007. – 72 с.

² Цимбал М. Л. Розслідування пожеж (огляд місця події та проблеми застосування спеціальних знань) : монографія / М. Л. Цимбал ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Гриф, 2004. – С. 8.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 1179.

⁴ Мала гірнича енциклопедія : в 3 т. / за ред. В. С. Білецького. — Донецьк : Донбас, 2004.

⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 765.

горіти може будь-що, що має матеріальну природу. В. Ю. Шепітько визначає перелік речей матеріального світу, які здатні горіти: майно (будинки, споруди, склади, майстерні, зерносховища, гаражі, автомобілі, речі побутового призначення та ін.), природні ресурси (лісові масиви, злакові масиви, нафта, газ, торф тощо) та ін.¹ Остання складова даної ознаки визначає межі протікання даного явища та встановлює, що пожежа завжди проходить поза спеціальним осередком, тобто протікання процесу горіння в непризначеному для цього місці².

3. *Пожежа виникає внаслідок непереборних або непередбачуваних сил природи чи дій або бездіяльності людини.* Науковий прогрес ще не досяг тієї стадії розвитку, коли людина могла б управляти силами природи. Тому досить часто причиною пожежі стають такі явища, як блискавки, посухи, землетруси, а також самозаймання рідин та матеріалів. Проте частіше пожежі виникають із вини людини. Основними причинами пожежі, зазначає М. Л. Цимбал, є грубі порушення правил пожежної безпеки, необережне поводження з вогнем, самозаймання речовин та матеріалів, вибухи, підпали³. Причини пожеж, як правило, пов'язані з необережними або умисними діями людей чи зі стихійними явищами.

4. *Пожежа розвивається в часі та просторі.* Ця ознака вказує на те, що пожежа є не миттєвим явищем, а має триваючий характер, розвивається до тих пір, поки не вигорять усі можливі матеріали або поки не вплинуть інші чинники, які унеможливають процес горіння. У даному випадку можна погодитися з твердженням російських вчених, що пожежа розвиватиметься та продовжуватиметься до тих пір, поки або не вигорять усі горючі речовини та матеріали, або не виникнуть умови, що призводять до самогасіння (випадок

¹ Шепітько В. Ю. Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2010. – С. 406.

² Коротких Н. И. Методическое пособие по вопросам установления причин возникновения пожаров и подготовке материалов для проведения пожарно-технических экспертиз / Н. И. Коротких, В. И. Мартынюк. – Черновцы : ИПЛ ОПО УВД Черновиц. обл.сполкома, 1982. – С. 19–20.

³ Цимбал М. Л. Розслідування пожеж (огляд місця події та проблеми застосування спеціальних знань) : монографія / М. Л. Цимбал ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Гриф, 2004. – С. 8.

досить рідкісний, але можливий), або поки не будуть вжиті спеціальні активні заходи з його ліквідації та погашення¹.

5. *Наслідками пожежі є пошкодження або знищення матеріальних цінностей, спричинення шкоди здоров'ю людей або їх загибель, заподіяння шкоди інтересам суспільства і держави або міжнародній спільноті чи порядку.* Вогонь завжди знищує предмети матеріального світу, а тому невинуваті наслідки завжди супроводжують пожежі. На тяжкість наслідків впливають масштаби пожежі. Під час пожеж у житловому секторі завдається шкода майну людей, а інколи і їхньому життю; набагато більші збитки завдають пожежі на промислових об'єктах; дуже небезпечними та виснажливими для економіки країни є пожежі лісових масивів та інших природних ресурсів. Прикладом небезпечності пожеж у світовому масштабі є пожежа 26 квітня 1986 року на Чорнобильській АЕС, катастрофічні наслідки якої дотепер впливають на здоров'я людей як на Україні, так і за її межами, а також виснажують економіку нашої держави. Ще одним прикладом небезпечності пожеж є нещодавні аварії та пожежа на японській АЕС Фукусіма 1.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє нам сформулювати наступне визначення пожежі. Пожежа — це процес неконтрольованого горіння (предметів, речовин, рідин, газів, природних ресурсів або інших матерії) матеріального об'єкта поза спеціальним осередком, яке виникло внаслідок непереборних або непередбачуваних сил природи чи дій або бездіяльності людини та розвивається в часі і просторі, наслідками якого є пошкодження або знищення матеріальних цінностей, спричинення шкоди здоров'ю людей або їх загибелі, заподіяння шкоди інтересам суспільства і держави або міжнародній спільноті чи порядку.

У криміналістичній літературі останнім часом усе частіше вживається поняття «кримінальні пожежі». У цьому сенсі науковий інтерес представляє позиція С. І. Соболевської. Вона визначає кримінальні пожежі як групу злочинів, які включають суспільно небезпечні діяння, передбачені кримінальним законом, здійснені шляхом підпалу, необережного поводження з вогнем, електрообладнанням, горючими рідинами та іншими речовинами чи предметами, що

¹ Абдурагимов И. М. Физико-химические основы развития и тушения пожаров / И. М. Абдурагимов, В. Ю. Говоров, В. Е. Макаров. – М., 1980. – С. 3.

являють підвищену пожежну небезпеку, а також порушення правил пожежної безпеки та інших правил, що спричинило виникнення та розвиток пожежі, загибель людей або інші тяжкі наслідки¹. Це визначення характеризує кримінальні пожежі в їх сукупності, але не дає визначення цьому явищу. Проте важливим є розроблення в юридичній літературі терміна «кримінальна пожежа», яким також охоплюватиметься поняття пожежі в кримінально-правовому розумінні.

О. Б. Серова з цього приводу зазначає, що значна частина пожеж є результатом злочинних дій винних осіб, інакше кажучи, вони є наслідком підпалу або проявом злочинної необережності в будь-якій формі (самовпевненості або недбалості). Такі пожежі називаються кримінальними².

Звертає увагу на можливість уживання такого терміна й В. Ю. Шепітько³. Він зазначає, що пожежі охоплюють як умисні дії певних осіб, спрямовані на знищення або пошкодження майна та іншу шкоду за допомогою вогню (підпал), так і прояв злочинної необережності (порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки та інші дії чи бездіяльність).

На нашу думку, визначення кримінальної пожежі має тісно бути пов'язаним із поняттям пожежі. Суттєва відмінність цих категорій полягає в тому, що кримінальні пожежі завжди вчинюються внаслідок дій або бездіяльності людини, а також передбачені в чинному кримінальному законодавстві. Тому поняття «кримінальна пожежа» слід розглядати у вузькому сенсі, а поняття «пожежа» в даному контексті необхідно розуміти в широкому розумінні.

Вивчення даної проблеми дає можливість зробити висновок про важливе значення формування поняття пожежі як наукової категорії. Тому її розробка, виділення суттєвих ознак сприяє встановленню підстав для подальшої класифікації пожеж, розробленню криміна-

¹ Соболевская С. И. Криминальные пожары: отдельные вопросы квалификации деяний / С. И. Соболевская // Материалы научно-практической конференции. – Красноярск : СибЮИ МВД России, 2002. – С. 27.

² Курс криминалистики : в 3 т. / Учебники и учебные пособия / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – Т. 2 : Криминалистическая методика: Методика расследования преступлений против личности, общественной безопасности и общественного порядка. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 501.

³ Шепітько В. Ю. Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2010. – С. 406.

лістичної характеристики даної категорії злочинів. Формулювання поняття «пожежа» буде сприяти розумінню сутності цього явища.

Определены этимологическая сущность понятия «пожар» и существенные его признаки. Исследовано внедрение в криминалистику понятия «криминальный пожар» и его отличие от понятия «пожар».

In the articles certain etymologic essence of concept «fire» and its basic signs. Introduction is investigational in criminalistics of concept «criminal fire» and its difference from a concept «fire».

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 1 від 6 вересня 2011 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. Ю. Шепітько.*

УДК 343.985

О. О. Хань, аспірант лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ПЛАНУВАННЯ ТА ПРОГРАМУВАННЯ СЛІДЧИХ ДІЙ: ПОНЯТТЯ, ПРИРОДА ТА ПРИЗНАЧЕННЯ

Розглянуто визначення, природу походження та функціональне призначення планування та програмування слідчих дій як найбільш оптимальних засобів підвищення ефективності слідчої діяльності.

Ключові слова: удосконалення якості розслідування, слідчі дії, планування та програмування.

Розслідування злочину — складний, системний пізнавальний процес, який вимагає постійного вдосконалення на основі досягнень науки і передового досвіду. Ускладненість цього процесу в першу чергу зумовлюється об'єктом пізнання, яким є злочин як подія минулого, що має ретроспективну спрямованість. З іншого боку, Кримінально-процесуальний кодекс вимагає від слідчого вживати всіх заходів для всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи, виявляти як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність¹. Зрозумілим є той факт, що додержання цих вимог можливо лише за умови належної організації діяльності слідчого², в першу чергу чіткої організації та тактики проведення кожної слідчої дії як центральних елементів процесу досудового розслідування злочину. У зв'язку з цим нагальною постає проблема оптимізації провадження окремих слідчих дій, підвищення їх ефективності, у тому числі за рахунок активізації їх планування та програмування.

¹ Кримінально-процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 28.12.1960 р. № 1001-05 станом на березень 2011 р. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1001-05>.

² Див.: Коновалова В. О. Планування як принцип наукової організації слідчої діяльності / В. О. Коновалова // Рад. право. – 1970. – № 4. – С. 53–57.

У криміналістичній літературі проблематиці пошуку, розробці та впровадженню у практику боротьби зі злочинністю рекомендацій, спрямованих на вдосконалення та підвищення якості розслідування, присвячена низка наукових праць¹. Вагоме місце серед таких займають рекомендації стосовно організації планування розслідування злочинів у цілому. Разом із тим плануванню, а особливо програмуванню проведення окремих слідчих дій, як складовим частинам (етапів)² організації розслідування, на нашу думку, приділялося недостатньо уваги. Тому за мету цієї роботи ставиться визначення природи походження цих криміналістичних категорій та з'ясування їх функціонального призначення.

З точки зору етимології термін «планування» розуміється як визначення за планом терміну виконання, здійснення чого-небудь³. У психології праці планування розуміють як розумовий процес, що включає порядок, послідовність та очікувані результати майбутніх дій. Людина уявно намічає шляхи, способи, заходи і строки виконання певних дій, які вирішують окремі завдання і приводять зрештою до досягнення поставленої мети⁴. Таке розуміння цієї категорії є загальноприйнятим, але воно є дещо іншим щодо окремих наук і перш за все з огляду на специфіку їх предмета та методів. У криміналістичній літературі спостерігається наявність різноманітних визначень планування розслідування. Відповідно до однієї з позицій

¹ Див.: Васильев А. Н. Планирование следствия и разработка следственных версий / А. Н. Васильев // Вопросы советской криминалистики (Рефераты всесоюзного научного совещания по криминалистике). – Алма-Ата : Казах. гос. ун-т, 1959. – С. 17–26; Колесниченко А. Н. Планирование расследования. (Глава XV) / А. Н. Колесниченко // Советская криминалистика. Ч. 1. – М. : ВЮЗИ, 1962. – С. 383–399; Сергеев Л. А. Планирование расследования / Л. А. Сергеев, Л. А. Соля Серко, Н. А. Якубович. – М. : Всесоюз. Ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1975. – 115 с.; та ін.

² Деякі криміналісти, зокрема С. В. Кузьмін, вважають планування окремих слідчих дій етапом процесу планування розслідування взагалі (докладніше див.: Кузьмин С. В. Содержание планирования расследования преступлений / С. В. Кузьмин // Изв. высш. учеб. заведения. Правоведение. – 2000. – № 5. – С. 174).

³ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додатками і доповненнями) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 979.

⁴ Див.: Юридична психологія : підручник / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2008. – С. 71.

планування розслідування розглядається як визначення шляхів і способів розслідування, обставин, що підлягають встановленню за кримінальною справою, визначення системи слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, їх змісту, послідовності проведення, термінів виконання¹. У свою чергу, В. О. Коновалова визначає планування розслідування злочинів як розумову діяльність слідчого, яка полягає у побудові системи процесуально і науково обґрунтованих слідчих завдань, що визначають порядок, строки й послідовність виконання процесуальних та інших дій і заходів з метою забезпечення високої оптимальності й організації розкриття, розслідування злочинів і запобігання ним². Дещо схожим до попереднього є визначення, запропоноване В. А. Журавлем, який вважає, що цю категорію слід розглядати як сукупність складних розумових операцій, що спрямовані на формулювання завдань розслідування та визначення найбільш раціональних і ефективних шляхів їх розв'язання, котрі забезпечують всебічне і повне доказування по кримінальній справі³.

Спіраючись на висловлене, планування у криміналістиці — це перш за все розумова діяльність слідчого, судді, експерта, що лежить у площині пізнавальних процесів при доказуванні по кримінальній справі. Функціональна спрямованість планування розслідування полягає у формулюванні завдань та визначенні найбільш раціональних, ефективних шляхів їх вирішення. Ґрунтуючись на такому розумінні планування розслідування в цілому, вбачається правильним визначити планування окремих слідчих дій як розумову діяльність слідчого, спрямовану на формулювання завдань проведення слідчої дії, визначення найбільш раціональних, ефективних шляхів і засобів розв'язання цих завдань.

У криміналістичній літературі висловлені різні підходи і до з'ясування ролі планування. Так, Г. А. Хань визначає планування

¹ Див.: Шепітько В. Ю. Криміналістичний словник : [дод. 1] / В. Ю. Шепітько // Настільна книга слідчого. – 2007. – С. 168.

² Див.: Коновалова В. О. Співвідношення планування й організації розслідування злочинів: До обговорення / В. О. Коновалова, В. Сущенко // Рад. право. – 1981. – № 1. – С. 63.

³ Див.: Журавель В. А. Планування та прогнозування організаційно-тактичних засобів розслідування злочинів / В. А. Журавель // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Кроссрууд, 2008. – Вип. 15. – С. 266.

методом розслідування і загальним методом криміналістики¹. В. О. Коновалова відносить планування до принципів наукової організації слідчої діяльності², тобто визначає планування як принцип. Аналізуючи наведені судження, необхідно звернути увагу на те, що планування навряд чи можна визнати методом пізнання події злочину безпосередньо, оскільки ним є ті слідчі дії, що плануються до провадження. Планування ж безпосередньо доцільніше розглядати як засіб організації розслідування та вирішення завдань, що стоять перед слідчим. Щодо поглядів на планування як принцип наукової організації слідчої діяльності, то їх можна пояснити з позиції важливості цієї категорії, яка настільки укорінилась у слідчу практику, що стала саме тим загальним положенням, основою організації слідчої діяльності, без якої не обходиться жодний процес розслідування. Таке ставлення до планування слідчої діяльності знайшло своє втілення у відомчих нормативно-правових актах, зокрема у п. 4.1 наказу Генерального прокурора України № 4 гн від 19 вересня 2005 р. «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які проводять дізнання та досудове слідство», що встановив обов'язок слідчих органів прокуратури затверджувати детальний план по кожній кримінальній справі та контролювати його виконання. Щодо слідчих органів внутрішніх справ, то п. 3.1.13 Типового положення про слідчий відділ, відділення міського, районного, міськрайонного, лінійного управління, відділу ГУМВС, УМВС, відділу спеціальної міліції, затвердженого наказом МВС України «Про організацію діяльності органів досудового слідства Міністерства внутрішніх справ України» від 31 березня 2008 р. № 160, встановлює обов'язковість планування розслідування по кожній кримінальній справі, а також поточне і календарне планування роботи кожним слідчим. Такий підхід дозволяє стверджувати про віднесення планування розслідування в цілому та планування провадження окремих слідчих дій до принципів наукової організації слідчої діяльності.

¹ Див.: Хань Г. А. Планування розслідування як основа оптимізації слідчої діяльності / Г. А. Хань // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України : наук.-теорет. журн. – 2000. – Луганськ : Ін-т внутр. справ МВС України, 2000. – Вип. 4. – С. 111.

² Див.: Коновалова В. О. Планування як принцип наукової організації слідчої діяльності / В. О. Коновалова // Рад. право. – 1970. – № 4. – С. 54.

Щодо «програмування» слідчих дій, то введення цієї категорії в понятійний апарат криміналістики передусім пов'язане з активним пошуком нових наукових форм надання організаційно-тактичних та методичних порад слідчому. А саме таких, які за своєю сутністю є більш лаконічними, детерміновані ситуаціями, що виникають, і мають пряму рекомендаційну форму до реалізації. Усім цим вимогам відповідає саме категорія «програмування».

У сучасних тлумачних словниках етимологія терміна «програмування» визначається як складання послідовності дій при виконанні робіт, пов'язаних з обробкою інформації, а сам термін «програма» тлумачиться як наперед продуманий план якої-небудь діяльності, роботи¹. У криміналістичній науці ця категорія інтерпретується дещо по-іншому. Так, О. С. Шаталов визначає програмування розслідування як систематизацію криміналістичних алгоритмів і необхідної типової криміналістичної інформації у процесі розробки й запису програм розслідування для ефективного управління слідчою ситуацією². На думку В. А. Журавля, програмування — це процес створення програм розслідування як жорстко детермінованих систем дій, а також правил рекомендаційного характеру, призначених для ефективного управління слідчою ситуацією під час розслідування злочинів окремих груп, видів і підвидів³. При цьому розробниками програм, як здійснення розслідування в цілому, так і провадження окремих слідчих дій зокрема, виступають учені-криміналісти, а їх реалізаторами — слідчі, оскільки саме програми мають зробити діяльність слідчого більш ефективною, швидкою, не знижуючи при цьому її якості. У даному разі йдеться про те, що в науці розробляються типові програми, які в практичній діяльності виступають своєрідними орієнтирами, до яких звертається слідчий. Так, формулюючи завдання проведення окремої слідчої дії,

¹ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додатками і доповненнями) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — С. 1148.

² Див.: Шаталов А. С. Понятие криминалистической алгоритмизации и программирования расследования преступлений / А. С. Шаталов // Государство и право. — 2000. — № 8. — С. 38.

³ Див.: Журавель В. А. Програмування як засіб підвищення якості розслідування / В. А. Журавель // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні: матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. — Х. : Право, 2009. — С. 257.

слідчий керується розробленими вченими-криміналістами програмами, в яких відповідно до типових версій та слідчих ситуацій надані варіанти найбільш оптимального вирішення такого роду завдань. Виходячи із слідчої ситуації, що склалася, з огляду на свої можливості та положення типової програми він визначає найбільш ефективні та раціональні шляхи вирішення завдань конкретного акту розслідування.

Ураховуючи висловлене, можна дійти висновку, що програмування, на відміну від планування, відноситься не до пізнавальної, а до організаційно-управлінської сфери діяльності слідчого. Самі програми провадження слідчих дій слід розглядати як найбільш раціональні та ефективні засоби реалізації планування, оптимальні шляхи досягнення максимального результату при мінімальній витраті зусиль. При цьому в жодному разі не зменшується творчий потенціал слідчого, його евристичні здібності, оскільки вміле використання типових програм до конкретного випадку можливе лише за наявності майстерності останнього.

Отже, програмування слідчих дій — це побудова системи дій, а також надання правил рекомендаційного характеру залежно від типових ситуацій, що визначають оптимальну процедуру провадження окремої слідчої дії з метою досягнення найбільш ефективного результату.

За змістом програми провадження окремих слідчих дій мають включати в себе два складових елементи: 1) правила рекомендаційного характеру, що передбачають можливість багатоваріантного підходу до вирішення певних завдань; 2) жорстко детерміновані алгоритми, що мають вигляд чітко визначеного переліку дій (кроки алгоритму). Правила рекомендаційного характеру забезпечують можливість варіантного підходу до визначення шляхів і засобів розв'язання завдань залежно від ситуації, що склалася. Алгоритмічна складова програм провадження окремих слідчих дій більш упределена і має обмежену сферу реалізації. Зокрема, алгоритми можуть бути побудовані відносно дій з підготовки до провадження окремих слідчих дій, застосування комплексу тактичних прийомів, спрямованих на вирішення певного завдання, наприклад алгоритм тактичних прийомів викриття неправдивих показань неповнолітнього підозрюваного тощо.

Таким чином, попри відмінності визначення поняття і природи походження планування та програмування слідчих дій вони єдині у своєму призначенні, яке полягає в удосконаленні основ організації слідчої діяльності та підвищенні ефективності розкриття та розслідування злочинів.

Рассмотрены определение, природа происхождения и функциональное предназначение планирования и программирования следственных действий как наиболее оптимальных средств повышения эффективности следственной деятельности.

Definition, origin and functional assignment planning and programming of investigation activities as most optimal means crime investigation quality improvement are considered.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 6 від 1 червня 2011 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. А. Журавель.*

УДК 343.98

Я. Ю. Бандуріна, аспірантка кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ КОНТРАБАНДИ АВТОТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ: КРИМІНАЛІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

Розглянуто поняття способів вчинення злочину в теорії кримінального права та криміналістичної науки. Проаналізовані способи вчинення контрабанди автотранспортних засобів та надана їх характеристика.

Ключові слова: криміналістика, спосіб вчинення злочину, класифікація способів, способи контрабанди автотранспортних засобів.

Спосіб вчинення злочину — важливий вихідний елемент криміналістичної характеристики контрабанди автотранспортних засобів, виступає певним ключем до розкриття цього виду злочину. Він надає можливості розмежувати один вид контрабанди від іншого, є основною ланкою криміналістичної характеристики, виявляє характерні риси особи, яка вчинила контрабанду автотранспортних засобів, а також ставить перед криміналістикою нові завдання по розробці окремої методики розслідування злочинного діяння.

У теорії кримінального права поняття «спосіб вчинення» розглядається як певний порядок, метод, послідовність рухів і прийомів, що застосовуються особою при вчиненні умисних або необережних злочинів, сполучених з вибірковим використанням засобів їх учинення¹. Він є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину, коли це прямо передбачено диспозицією статті Кримінального кодексу України².

Проблеми способу вчинення злочину привертають увагу криміналістів. Так, Г. Г. Зуйков зазначає, що спосіб учинення останнього — це завжди більш або менш складний акт свідомої поведінки

¹ Див.: Панов Н. И. Понятие способа совершения преступления в уголовном праве / Н. И. Панов // Проблемы социалистической законности : респ. межвед. науч. сб. — Харьков : Вища шк., 1980. — Вып. 5. — С. 50.

² Див.: Кримінальне право України: загальна частина : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 4-те вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2010. — С. 110.

особи, який спрямовується її волею. Він є необхідним елементом кожного злочинного діяння, оскільки будь-яке з них здійснюється шляхом відповідної поведінки суб'єкта, наміри якого не можуть бути реалізовані інакше¹. Іншими словами, спосіб вчинення злочину — це система взаємообумовлених рухливо детермінованих дій, спрямованих на їх підготовку, вчинення і приховування, які пов'язані з використанням відповідних знарядь і засобів, а також залежать від часу, місця та інших сприятливих обставин об'єктивної обстановки скоєння².

Варто зазначити, що В. Ф. Ермолович під цим поняттям розуміє систему умисних дій по підготовці, вчиненню і прихованню злочину, яка охоплюється єдиним злочинним наміром, детермінована психофізичними якостями особистості злочинця (його співучасників) і вибіркоким використанням ним (ними) відповідних умов, місця, часу, а також урахуванням можливих дій (бездіяльності) з боку потерпілого чи інших осіб. У широкому сенсі можна виокремити наступні види способів: а) підготовка до вчинення злочину, б) безпосереднє його вчинення і в) приховування, які входять до змісту способу вчинення злочину³.

Як підкреслює Г. Г. Зуйков, способи формують низку детермінованих чинників, які перш за все поділяються на зовнішні, що знаходяться в навколишньому середовищі злочинця (предмети, явища, події), і внутрішні, що свідчать про саму особу злочинця (риси характеру, його психічний стан, якості, внутрішні процеси тощо)⁴.

До об'єктивних чинників способу вчинення злочину О. Н. Колесніченко і В. О. Коновалова відносять умови зовнішнього середовища, в якому це відбувається, суб'єктивні ж стосуються лише злочинця. До перших належать: а) особливості й умови місця й обстановки; б) час скоєння злочину; в) засоби його вчинення;

¹ Див.: Зуйков Г. Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступлений : учеб. пособие / Г. Г. Зуйков. – М. : НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1970. – С. 16.

² Див.: Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления : автореф. дис. ... д-ра юрид наук / Г. Г. Зуйков. – М., 1970. – С. 15.

³ Див.: Ермолович В. Ф. Способы и механизм преступления / В. Ф. Ермолович ; под ред. И. И. Басецкого. – Минск : Амалфея, 2000. – С. 22–23.

⁴ Див.: Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления : автореф. дис. ... д-ра юрид наук / Г. Г. Зуйков. – М., 1970. – С. 23.

г) наявність зв'язку з предметом посягання, д) певні відносини з потерпілим та ін. Суб'єктивні чинники охоплюють: а) мету злочину; б) наявність у злочинця професійних знань, досвіду, навичок; в) соціальні, психологічні та фізіологічні особливості суб'єкта¹.

Контрабанда як один із підвидів митних злочинів становить собою детерміновану систему злочинних дій суб'єкта з підготовки, виконання і приховування незаконного переміщення предметів контрабанди через митний кордон, а також з використанням результатів цієї протиправної діяльності².

Спираючись на вищезазначене, пропонуємо під способами вчинення контрабанди автотранспортних засобів розуміти систему взаємопов'язаних і взаємообумовлених дій, що вчиняються суб'єктом по підготовці, вчиненню і приховуванню незаконного переміщення автотранспортних засобів через митний кордон України.

Серед фахівців-криміналістів існують різні підходи до класифікації способів учинення контрабанди. Так, В. М. Шевчук виокремлює 3 основні групи способів: а) переміщення поза митним контролем; б) переміщення шляхом приховування від митного контролю і в) комбіновані способи³. Л. М. Білецька вирізняє такі способи вчинення цього виду злочину, як а) контрабанда поза митним контролем б) з ухиленням від митного контролю і в) подання митному органу для митного оформлення документів, що містять неправдиві відомості⁴.

Викликає інтерес класифікація І. А. Ніколайчука, який вирізняє тільки 2 групи способів контрабанди: 1) легальні (відкриті): а) ненасильницькі — шляхом обманного використання документів і способів ідентифікації; б) недеklarування або недостовірне декларування, що може мати як таємний, так і відкритий характер; в) на-

¹ Див.: Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Харьков : Юрид. ин-т, 1985. – С. 23.

² Див.: Шевчук В. М. Основи методики розслідування контрабанди : навч. посіб. / В. М. Шевчук. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2001. – С. 5.

³ Див.: Шевчук В. М. Криміналістичні проблеми дослідження та систематизації способів вчинення контрабанди / В. М. Шевчук // Митна справа. – 2002. – № 4. – С. 40–49.

⁴ Див.: Білецька Л. М. Провадження в кримінальних справах про контрабанду в суді першої інстанції : монографія / Л. М. Білецька. – Х. : Право, 2009. – С. 10–11.

сильницькі — шляхом прориву митного кордону всупереч прямій забороні працівників митниці; 2) приховані (таємні): а) переміщення об'єктів контрабанди шляхом незаконного перетинання кордону і б) приховування об'єктів від митного контролю. Обидві групи способів контрабанди можуть використовуватися як особисто контрабандистом, так і без його безпосередньої участі. У підґрунтя цієї класифікації покладено такий критерій, як легальність (відкритість) способу контрабанди¹.

Безсумнівно, що вищезазначені точки зору визнаних учених-криміналістів заслуговують на увагу і з деякими можна погодитися як у теоретичному аспекті, так і в практичному. Тому дослідження способів контрабанди автотransпортних засобів має практичне значення для розслідування цього злочину і систематизування його способів.

Таким чином, з огляду на наведене пропонуємо наступну класифікацію способів вчинення контрабанди автотransпортних засобів:

– переміщення автотransпортного засобу поза митним контролем;

– приховування автотransпортного засобу від митного контролю шляхом: а) переміщення предмета контрабанди через митний контроль з використанням документів, що містять неправдиві дані; б) переміщення автотransпортного засобу за підробленими документами; в) переміщення за документами, які одержані незаконним шляхом.

Суть способу вчинення контрабанди автотransпортного засобу, що вчинюється шляхом переміщення останнього поза митним контролем, полягає в тому, що контрабандист переміщує транспортний засіб, використовуючи не центральні магістралі транспортного напрямку, а здебільшого — польові, степові та міжселищні об'їзні дороги. Причому контрабандисти ретельно планують свій маршрут, розроблюють схеми переміщення, готують фіктивні документи на автотransпортний засіб на той випадок, якщо їх помітять працівники митниці, щоб засвідчити, що вони не мали наміру перетинати кордон.

¹ Див.: Николайчук И. А. Скрытие преступлений как форма противодействия расследованию / И. А. Николайчук ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : Мегатрон XXI, 2000. – С. 217.

Другий спосіб контрабанди цього виду є найпоширенішим. Під переміщенням автотранспортних засобів шляхом внесення неправдивих даних у документи слід розуміти дії, пов'язані з їх імпортом на митну територію України як товару через митний кордон держави. Поняття «неправдиві дані» слід розуміти у такому контексті, як внесення в офіційні документи завідомо неправдивих відомостей про заниження об'єму двигуна, видавання нового автотранспортного засобу за такий, що був у використанні або призначений для диппредставництв та консульств тощо. Підроблені документи можуть мати, наприклад, певні розбіжності з оригіналом (колір паперу, колір чорнил, розташування печаток та штампів, нумерування аркушів, розшарування паперу, підчистка чорнил тощо). Певний інтерес викликають і документи, одержані незаконним шляхом, тобто можуть мати розбіжності у прізвищі, яке вказано у документах, а перевозить автотранспортний засіб інша особа (однакове прізвище, різниця в імені та по батькові, тут повинна спрацьовувати пильність співробітників пропускних пунктів), певну складність викликають викрадені документи або документи, отримані шляхом обману або зловживання довірою тощо.

У структурі способів контрабанди автотранспортних засобів можна виокремити такі дії, що вчинюються злочинцем: підготовчі, безпосереднє вчинення злочину і приховування.

У кримінально-правовому аспекті підготовка до злочину виявляється в таких формах: а) пошуки засобів і знарядь для його вчинення; б) пристосування цих засобів і знарядь для цього; в) підшукування співучасників; г) їх змова щодо вчинення злочинних дій; д) усунення перешкод; е) інше умисне створення умов для вчинення злочину¹.

Підготовчі дії злочинця починаються з моменту виникнення в нього злочинного наміру і прийняття рішення про вчинення контрабанди. Вони об'єднують: вибір і вивчення предметів контрабанди; вивчення обстановки, в якій суб'єктові належить діяти (збирання інформації про місце перетинання кордону, даних про осіб, які проводять митний контроль); створення умов для контрабанди (під-

¹ Див.: Кримінальне право України: загальна частина : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – С. 190.

шукування клієнтів, вивчення шляхів переміщення предметів, надання їм іншого вигляду, підроблення документів або ж залучення осіб з метою забезпечення безперешкодного переміщення предметів контрабанди, вибір способу вчинення останньої, консультації з так званими «фахівцями» цієї справи; розробка плану дій щодо вчинення контрабанди; приготування засобів учинення злочину (виготовлення або пристосування тайників, підроблення митних та інших документів, фальсифікація тари, упаковки); формування й організація злочинної групи (підбір і перевірка членів групи, проведення тренувань та їх технічне забезпечення); встановлення контакту з працівниками правоохоронних органів для прикриття контрабандної діяльності і використання їх допомоги у скоєнні злочину; вибір способу приховування контрабанди¹.

Підготовчі дії контрабанди автотранспортних засобів — це налагоджена система дій, що охоплюється злочинним наміром особи злочинця, вивчення й вибір автотранспортного засобу, а також його підготовка для незаконного переміщення через митний кордон України. Вони охоплюють наступні дії: а) підшукування транспортного засобу на законних підставах (договору купівлі-продажу, довіреності) або заволодіння ним злочинним шляхом (крадіжки, угону та ін.); б) вивчення технічних характеристик автотранспортного засобу; вивчення пункту митного контролю або місцевості, де буде переміщатися автотранспортний засіб (дані про працівників, склад та їх кількість, час зміни співробітників пропускного пункту, відстань між тим місцем, де планується переміщення предмета контрабанди, та пропускним пунктом тощо); в) визначення сприятливих умов для вчинення контрабанди автотранспортних засобів (пошук співучасників, покупців цих транспортних засобів, підробка документів на них, вивчення шляхів переміщення тощо); г) визначення зі способом переміщення транспортного засобу через митний кордон; д) розробка детального плану та схем переміщення предмета контрабанди цього виду; е) домовленість та залучення працівників митниці у процес переміщення автотранспортного засобу через пункт митного контролю; ж) приготування фальсифікованих документів на автотранспортний засіб; з) організація та фор-

¹ Див.: Шевчук В. М. Методика розслідування контрабанди: проблеми теорії та практики / В. М. Шевчук. — Х. : Право, 2003. — С. 92.

мування злочинної групи для переміщення транспортного засобу (визначення з кількістю членів групи, розподіл ролей, перевірка готовності кожного із членів групи тощо).

Вчинення злочину — явище об'єктивної дійсності, під яким розуміється система з підготовки, вчинення і приховування схову суспільно небезпечного діяння, детермінованого умовами зовнішнього середовища та якостями особи, які можуть бути пов'язані з використанням відповідних знарядь, засобів, умов місцевості й часу¹. Безпосереднє вчинення злочинного діяння — це активна, свідомо, суспільно небезпечна, протиправна поведінка суб'єкта². Стаття 201 КК України у загальному вигляді трактує вчинення контрабанди як «переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю...»³.

Безпосереднє вчинення контрабанди автотransпортного засобу — це активні дії злочинця, що становлять собою незаконне переміщення автотransпортного засобу через митний кордон України. Інакше кажучи, це дії, які пов'язані: а) з фактом переміщення автотransпортного засобу через пункт митного контролю; б) з об'їздом пункту митного контролю та переміщенням предмета контрабанди цього виду поза ним; в) з наданням фальсифікованих документів на транспортний засіб; г) з переміщенням автотransпортного засобу за домовленістю з працівниками пункту митного контролю; д) з переміщенням автотransпортного засобу через митницю з використанням службового становища та ін.

Приховування контрабанди — це умисні дії злочинця, які полягають у перешкоджанні встановленню об'єктивної істини про незаконне переміщення через кордон предметів шляхом утаювання, знищення, маскуванню чи фальсифікації слідів контрабанди й контрабандиста, спрямовані на повне або часткове ухилення винного від кримінальної відповідальності⁴. Під способом приховування зло-

¹ Див.: Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления : автореф. дис ... д-ра юрид. наук / Г. Г. Зуйков. — М., 1970. — С. 16–17.

² Див.: Кримінальне право України: загальна частина : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 4-те вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2010. — С. 115.

³ Див.: Кримінальний кодекс України (із змінами та доповненнями станом на 20 вересня 2009 року). — Х. : ТОВ «Одіссей», 2009. — 296 с.

⁴ Див.: Шевчук В. М. Методика розслідування контрабанди: проблеми теорії та практики / В. М. Шевчук. — Х. : Право, 2003. — С. 97.

чину Л. В. Лисенко розуміє комплекс взаємопов'язаних дій, спрямованих на приховування злочину з метою уникнути відповідальності за вчинене¹. Р. С. Белкін розглядав його як діяльність, спрямовану на перепону розслідуванню шляхом утаювання, знищення, маскування або фальсифікації слідів злочину і злочинця².

Приховування контрабанди автотранспортних засобів — це утаювання чи фальсифікація факту злочинного набуття автотранспортного засобу, яке може здійснюватися таким чином: а) використання автотранспортного засобу для задоволення власних потреб; б) розібрання автотранспортного засобу на запчастини; в) збут предмета контрабанди цього виду замовнику, родичам або знайомим; г) реалізація особам, які не знали про незаконний характер його набуття продавцем; д) оформлення документів у відповідних органах для володіння автотранспортним засобом нібито на законних підставах тощо.

Факт утаювання полягає в неповідомленні, замовчуванні працівникам пропускних пунктів митниці про контрабандний характер автотранспортного засобу з боку особи, яка переміщає цей товар. Фальсифікація полягає у повній чи частковій підробці документів на автотранспортний засіб.

Контрабанда автотранспортних засобів — це специфічний вид злочину, де транспортний засіб є його предметом. З'ясування злочинного ланцюга: «підготовка — безпосереднє вчинення — приховування» надає змогу не тільки виявити контрабанду автотранспортного засобу, а й своєчасно розробити ефективну схему розслідування даного злочину.

Значення способу вчинення контрабанди автотранспортних засобів як елементу криміналістичної характеристики полягає в його взаємозв'язку з іншими елементами «спосіб — предмет», «спосіб — особа злочинця», «спосіб — сліди злочину». Без виявлення й розуміння самого способу не будуть зрозумілі й інші елементи криміналістичної характеристики. Оскільки спосіб контрабанди автотранспортних засобів залишає певні типові сліди, їх виокремлення

¹ Див.: Лисенко Б. В. К вопросу о способе сокрытия преступления / Б. В. Лисенко // Вопр. криминалистики и суд. экспертизы. — Саратов, 1976. — Вып. 1. — С. 48.

² Див.: Белкин Р. С. Курс советской криминалистики / Р. С. Белкин. — Т. 3. — М.: Юрист, 1979. — С. 372.

має сприяти успішному виявленню предмета контрабанди, адже все є взаємозалежним і взаємопов'язаним. Ось чому з'ясування способу контрабанди автотранспортних засобів є центральним для криміналістичної характеристики злочину в методиці розслідування цього виду контрабанди.

Рассмотрено понятие способов совершения преступления в теории уголовного права и криминалистической науки. Проанализированы способы контрабанды автотранспортных средств и дана их характеристика.

The notion of ways of committing crimes in the theory of criminal law and kriminalistics science. Analyzed how the smuggling of motor vehicles and their characteristics are given.

*Рекомендовано до друку на засіданні кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 6 від 1 лютого 2011 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. Ю. Шенітько.*

УДК 343.23:502

Н. В. Немеца, здобувач Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНІ НАСЛІДКИ ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ОХОРОНИ АБО ВИКОРИСТАННЯ НАДР (ст. 240 КК)

Стаття присвячена актуальній проблемі визначення суспільно небезпечних наслідків порушення правил охорони або використання надр. У ній розглядаються основні наукові підходи до класифікації суспільно небезпечних наслідків, аналізуються передбачені частинами 1, 2 та 4 ст. 240 КК різновиди наслідків порушення правил охорони або використання надр, а також розкривається кримінально-правове значення цих наслідків.

Ключові слова: суспільно небезпечні наслідки, створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля, загибель людей, масове захворювання людей, інші тяжкі наслідки.

Порушення правил охорони або використання надр як явище об'єктивної дійсності супроводжується утворенням нескінченного ланцюга негативних змін у різних сферах суспільних відносин. Проте не всі ці зміни визнаються наслідками злочину з точки зору закону про кримінальну відповідальність, визначеного в ст. 240 Кримінального кодексу України 2001 р. (далі — КК). Значна їх частина настільки віддалена у часі від самого діяння, що виявити ці наслідки, а тим більше точно й однозначно їх оцінити на момент вчинення злочину, у переважній більшості випадків стає практично неможливим. Зазначене, з одного боку, підкреслює складність встановлення наслідків порушення правил охорони або використання надр та їх визначення в тексті закону про кримінальну відповідальність, а з другого — свідчить про актуальність даного питання та його важливість для забезпечення правильного застосування цього закону. Це зумовлює необхідність приділення питанню визначення наслідків окремої уваги.

Проблема суспільно небезпечних наслідків у злочинах проти довкілля неодноразово ставала предметом досліджень фахівців у галузі кримінального права. Значний внесок у її розробку в різні часи зробили В. І. Антипов, С. Б. Гавриш, О. О. Дудоров, Е. М. Жевлаков, В. К. Матвійчук та ін. Незважаючи на це, окремі її аспекти й досі не можна вважати остаточно вирішеними. До того ж останнім часом

виникло чимало нових питань, вирішення яких потребує переосмислення певних усталених уявлень про суспільно небезпечні наслідки. Зокрема, у сучасній теорії назріла необхідність подальшої розробки поняття шкоди навколишньому природному середовищу як наслідку злочинів проти довкілля, обґрунтування поділу наслідків на основні та додаткові (похідні), поглибленого вивчення питання про доцільність визнання самостійним різновидом наслідку у вигляді «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля» тощо.

Метою цієї статті є розгляд основних наукових підходів до класифікації суспільно небезпечних наслідків, ґрунтовний аналіз передбачених частинами 1, 2 та 4 ст. 240 КК різновидів наслідків порушення правил охорони або використання надр, а також встановлення значення цих наслідків для відмежування даного злочину від суміжних злочинів та інших правопорушень, зокрема адміністративних чи дисциплінарних.

Слід відмітити, що склад злочину, передбаченого ст. 240 КК, сконструйовано у такий спосіб, що суспільно небезпечні наслідки у вигляді створення небезпеки шкоди або реального її заподіяння є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони даного злочину (за винятком незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення, кримінальна відповідальність за вчинення якого взагалі не пов'язується з настанням суспільно небезпечних наслідків).

Під суспільно небезпечними наслідками традиційно розуміються певні суспільно шкідливі зміни в об'єктах кримінально-правової охорони¹, тобто шкода (матеріальна чи нематеріальна), завдана охоронюваним законом про кримінальну відповідальність суспільним відносинам у результаті вчинення суспільно небезпечного діяння². З огляду на те, що однією з визначальних рис злочину, передбаченого ст. 240 КК, є можливість спричинення шкоди відразу кільком об'єктам кримінально-правової охорони, у контексті до-

¹ Див.: Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 18; Берзін П. С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення: Монографія. – К.: Дакор, 2009. – С. 146.

² Див.: Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 137.

сліджуваного питання набуває актуальності проблема основного та додаткових наслідків злочину.

У теорії кримінального права основні наслідки злочину зазвичай визначаються як негативні зміни в основному об'єкті кримінально-правової охорони¹. Виходячи з того, що безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 240 КК, є суспільні відносини у сфері охорони й раціонального використання надр, то й *основним суспільно небезпечним наслідком цього злочину є порушення природного балансу в надрах та погіршення їх якісного стану*. І хоча законодавець конструює диспозицію ст. 240 КК таким чином, що безпосередньо у законі міститься вказівка не на основний, а на додаткові наслідки (спричинення шкоди життю, здоров'ю людей та довкіллю або створення небезпеки її спричинення), які є похідними від основного, це не означає, що визначення основного наслідку в такому випадку не є обов'язковим. Як справедливо наголошується у спеціальній літературі, умовчання законодавця про суспільно небезпечні наслідки діяння, які лежать у площині з його об'єктом, є свідченням незаперечності останніх, обумовленої їх однозначним, «жорстким» зв'язком із суспільно небезпечною дією (бездіяльністю)². До того ж порушення правил охорони або використання надр безпосередньо породжує лише основний наслідок, який, у свою чергу, і викликає настання похідних наслідків, зазначених у законі.

Неврахування цього факту може призвести до неправильної кваліфікації вчиненого особою діяння, оскільки наслідки у вигляді загибелі людей, їх масового захворювання, інші тяжкі наслідки чи створення небезпеки для життя, здоров'я людей або довкілля при-таманні й іншим складам злочинів (наприклад, злочинам проти життя та здоров'я особи, безпеки виробництва, власності тощо). Для того, щоб констатувати наявність складу злочину, передбаченого відповідною частиною ст. 240 КК, необхідно встановити, що загибель, захворювання людей, інші тяжкі наслідки чи небезпека їх

¹ Див.: Борисов В. І., Пашенко О. О. Злочини проти безпеки виробництва: поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки: Монографія. – Х.: СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – С. 42; Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К.: Атіка, 2009. – С. 147.

² Див.: Гринберг М. С. Преступления против общественной безопасности: Учеб. пособие. – Свердловск: Свердлов. юрид. ин-т, 1974. – С. 58.

настання є наслідком саме тієї шкоди, яка була завдана надрам як складовій частині довкілля і яка, викликаючи будь-які зміни у надрах, через змінене у гіршу сторону навколишнє середовище негативно впливає на життя та здоров'я людини, її генетичну програму, на стан матеріальної бази господарюючих суб'єктів та ін.¹ Такий взаємозв'язок основного (проміжного) та похідного наслідку зумовлений специфічними властивостями основного безпосереднього об'єкта даного злочину, який виступає невід'ємною частиною стану захищеності інших суспільних відносин, які є обов'язковими додатковими об'єктами, а також прагненням законодавця охопити ті з віддалених наслідків, що відрізняються не тільки підвищеною суспільною небезпечністю, але і закономірним розвитком подій, як результату шкоди, що вже настала².

Більш того, такий спосіб формулювання ознак злочину проти довкілля, коли в законі безпосередньо вказуються лише додаткові наслідки, зумовлений і тим, що масштаби руйнації природного балансу в екосистемі (основний наслідок) на момент вчинення злочину неможливо точно оцінити, оскільки цей руйнівний процес має пролонгований характер і вимірюється геологічним часом, у той час як додаткові наслідки є своєрідним індикатором, що свідчить про появу незворотних закономірних шкідливих змін у надрах.

Отже, похідні наслідки є обов'язковими для злочину, передбаченого ст. 240 КК. Вони можуть бути двох видів — створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля (ч. 1 та ч. 2 ст. 240 КК) та спричинення реальної шкоди — загибелі людей, їх масового захворювання або інших тяжких наслідків (ч. 4 ст. 240 КК). Розглянемо зазначені наслідки порушення правил охорони або використання надр докладніше.

Створення небезпеки. Питання про визнання можливості спричинення шкоди наслідком злочину не одержало свого однозначного вирішення у науці кримінального права. На думку одних науковців, можливість настання наслідків є властивістю самого злочинного діяння³, другі ж вважають, що це — певний етап у досягненні на-

¹ Див.: Петров В. В. Экологическое право России: Учебник. – М.: БЕК, 1997. – С. 292.

² Шевченко С. В. Злочини з похідними наслідками: Монографія. – Х.: СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. – С. 110–111.

³ Див.: Дурманов Н. Д. Стадии совершения преступления по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1955. – С. 40.

слідку¹, треті — визнають можливість настання суспільно небезпечних наслідків самостійним наслідком злочину². Нарешті, у спеціальній літературі зустрічаються компромісні підходи, за яких небезпека настання наслідків розглядається і як властивість діяння, і як особливий наслідок злочинного діяння³. Така ж неоднозначність суджень з приводу розглядуваного питання спостерігається і щодо злочинів проти довілля. Наприклад, В. К. Матвійчук не визнає створення небезпеки наслідком злочину, аргументуючи це тим, що це суперечить конструкції описання злочинів з матеріальними складами, де момент закінчення злочину пов'язаний із настанням наслідків, а не із загрозою їх настання⁴. Не зовсім конкретно та послідовно уявляється і позиція С. Б. Гавриша, на думку якого створення небезпеки водночас зліто з дією і є пролонгацією її в просторі та часі, належить їй за характером і являє собою самостійну, незалежну субстанцію, над якою дія вже не владна⁵. Не вдаючись до детальної характеристики цих підходів, вважаємо за можливе підтримати позицію тих науковців, які, пов'язуючи можливість настання наслідку зі створенням якісно нового стану відповідних суспільних відносин, якого до вчинення злочинного діяння не було, визнають її своєрідним самостійним видом наслідку злочину, але лише за умови, що ця небезпека є реальною, тобто такою, яка свідчить про появу в конкретній обстановці такого небезпечного стану, за якого зазначені в законі наслідки можуть настати як закономірні та необхідні.

¹ Див.: Советское уголовное право. Общая часть: Учебник / Под ред. Н. А. Беляева, М. И. Ковалева. — М.: Юрид. лит., 1977. — С. 156.

² Див.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тюпогін та ін.; За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 4-ге вид., переробл. і допов. — Х.: Право, 2010. — С. 123–124; Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. — М.: Госюриздат, 1960. — С. 173–174; Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. — М.: Госюриздат, 1958. — С. 22, 24; та ін.

³ Див.: Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. — К.: Ін-т зак-ва Верхов. Ради України, 2002. — С. 305; Панов Н. И., Тихий В. П. Уголовная ответственность за создание опасности // Проблемы законности: Респ. міжвід. наук. зб. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 1997. — Вип. 32. — С. 105.

⁴ Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): Монографія. — К.: Азимут-Україна, 2005. — С. 230.

⁵ Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. — К.: Ін-т зак-ва Верхов. Ради України, 2002. — С. 305.

Цей важливий момент має принципове значення, оскільки абстрактна можливість настання суспільно небезпечних наслідків лежить за межами складу злочину і не має кримінально-правового значення, хоча вона враховується законодавцем під час визначення переліку діянь, які є злочинами. Для того щоб оцінити, наскільки наслідки є закономірними і необхідними, слід урахувувати спосіб вчинення злочину, характер можливих наслідків і особливо обстановку вчинення злочину, яка або сприяє настанню реальних наслідків, або перешкоджає їм. Саме тому створення реальної небезпеки спричинення шкоди не означає неминучості реальних наслідків. Вони можуть бути відвернені вже після створення небезпеки їх настання внаслідок: 1) своєчасного припинення допущеного порушення за волею самого порушника правил або в результаті дій інших осіб; 2) так званої «щасливої випадковості»¹.

Повертаючись до розгляду наслідків порушення правил охорони або використання надр, зазначимо, що при вчиненні цього злочину ймовірність настання реальної шкоди життю та здоров'ю людини або довіллю є достатньо високою. Це пояснюється тим, що після завершення діяння можливість втручання людини у подальший розвиток подій є дуже обмеженою, оскільки наступні зміни у навколишньому природному середовищі розвиваються за законами природи. Саме ця обставина, на наш погляд, і була врахована законодавцем, який з метою охорони суспільних відносин, що є додатковими об'єктами досліджуваного злочину, включив створення небезпеки для життя, здоров'я людини чи довілля як обов'язкову ознаку цього злочину.

Слід відмітити, що визначення небезпеки для життя людей як наслідку злочину в науковій літературі не відрізняється різноманітністю підходів. Під нею традиційно розуміється загроза загибелі хоча б однієї людини². Аналогічне тлумачення небезпеки для життя міс-

¹ Борисов В. І., Пашенко О. О. Злочини проти безпеки виробництва: поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки: Монографія. – Х.: СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – С. 41.

² Див.: Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., допов. – Х.: Одиссей, 2008. – С. 684; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Відп. ред. С. С. Яценко. – 4-те вид., переробл. та допов. – К.: А.С.К., 2005. – С. 496; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К.: Дакор, 2008. – С. 843.

тяться і в п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля» від 10 грудня 2004 р. Такий підхід до формулювання визначення небезпеки для життя не викликає заперечень. Єдине, на що слід звернути увагу, це те, що небезпека може загрозувати як особам, які безпосередньо порушують правила охорони або використання надр, так і стороннім особам. Наприклад, провал, який утворився в результаті неправильної розробки родовищ корисних копалин, може становити реальну загрозу падіння в нього невизначеного кола осіб.

Що ж стосується такого різновиду наслідку, як створення небезпеки для здоров'я людей, то тут одноманітності наукових суджень не спостерігається. Так, на думку В. І. Антипова, небезпека для здоров'я — це загроза захворювання людей¹. С. Б. Гавриш тлумачить її як створення загрози отримання тілесних ушкоджень або захворювання людей², а, наприклад, О. О. Пашенко при визначенні шкоди для здоров'я людини робить акцент на тілесних ушкодженнях як найбільш характерному наслідку вчиненого злочину³.

Причина такого плюралізму думок криється у відсутності серед науковців єдиного підходу до визначення поняття «шкода для здоров'я» та його співвідношення з поняттями «захворювання» та «тілесне ушкодження». Дійсно, у більшості випадків шкода здоров'ю людини полягає у спричиненні їй тілесних ушкоджень, тобто у порушенні анатомічної цілості тканин, органів та їх функцій, яке виникає як наслідок дії одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів — фізичних, хімічних, біологічних, психічних⁴. Однак очевидно, що шкода здоров'ю може бути спричинена й іншими способами. З урахуванням цього більш обґрунтованим уявляється таке розуміння шкоди здоров'ю, за якого до її змісту включається не лише заподіяння тілесних ушкоджень, але й настання захворю-

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Відп. ред. С. С. Яценко. — 4-те вид., переробл. та допов. — К.: А.С.К., 2005. — С. 495.

² Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 4-те вид., допов. — Х.: Одиссей, 2008. — С. 684.

³ Борисов В. І., Пашенко О. О. Злочини проти безпеки виробництва: поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки: Монографія. — Х.: СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. — С. 168.

⁴ Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень: наказ М-ва охорони здоров'я України № 6 від 17 січ. 1995 р.

вань або патологічних станів, що виникли в результаті впливу різних факторів зовнішнього середовища: механічних, хімічних, біологічних, психічних¹ (наприклад, психічний розлад, невротичні стани, інфекційні хвороби тощо). Так, небезпека для здоров'я людей може бути викликана потраплянням небезпечних речовин у корисні копалини, які використовуються у харчовій промисловості (наприклад, сіль тощо). Як убачається, ця небезпека не пов'язана із загрозою отримання тілесних ушкоджень, однак вона становить реальну можливість іншого захворювання людей. У зв'язку з цим вважаємо, що під створенням небезпеки для здоров'я людей слід розуміти реальну загрозу заподіяння хоча б одній людині тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, а також небезпеку захворювань.

Ще одним із альтернативно передбачених у диспозиціях частин 1 та 2 ст. 240 КК обов'язкових наслідків порушення правил охорони або використання надр є створення небезпеки для довкілля. Стосовно цього наслідку у спеціальній літературі, як правило, зазначається, що він пов'язаний із виникненням загрози заподіяння шкоди рослинному і тваринному світу (знищення або пошкодження рослин, падіж худоби тощо)². На наш погляд, такий підхід до тлумачення небезпеки для довкілля є надто вузьким. Як уже зазначалося, порушення правил охорони або використання надр само по собі є шкодою довкіллю, але водночас зазначений злочин може спричинити шкоду й іншим компонентам навколишнього природного середовища — не лише тваринному та рослинному світу, але й призвести до погіршення стану атмосферного повітря, землі, водних об'єктів тощо. З огляду на це більш обґрунтованим уявляється розуміння небезпеки для довкілля як реальної загрози настання таких наслідків, як руйнування екологічних систем, забруд-

¹ Див.: Полный курс уголовного права: В 5 т. / Под ред. А. И. Коробеева. – Т. II. Преступления против личности. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2008. – С. 287.

² Див.: Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., допов. – Х.: Одиссей, 2008. – С. 684; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. – 4-те вид., переробл. та допов. – К.: А.С.К., 2005. – С. 496; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К.: Дакор, 2008. – С. 843.

нення навколишнього природного середовища, псування, знищення, пошкодження, виснаження різних природних об'єктів, втрата територіями свого рекреаційного призначення тощо.

Таким чином, створення небезпеки для життя, здоров'я людей або довкілля є альтернативними обов'язковими наслідками порушення правил охорони або використання надр. Вони відіграють роль конститутивних ознак складу даного злочину і дозволяють відмежувати цей злочин від інших правопорушень у цій сфері, які тягнуть за собою інші види юридичної відповідальності — адміністративної, дисциплінарної тощо.

Реальні наслідки злочину. Наслідки, передбачені у ч. 4 ст. 240 КК, пов'язані із реальним спричиненням шкоди об'єкту кримінально-правової охорони і мають значення обставин, що обтяжують кримінальну відповідальність. Розглянемо їх детальніше.

Загибель людей — це смерть хоча б однієї людини на час вчинення порушення правил охорони або використання надр чи після такого, але в причинному зв'язку з ним. Таке розуміння загибелі людей є усталеним у науці кримінального права. Подібна позиція відбита і в п. 6 вже згадуваної постанови Пленуму Верховного Суду України, хоча іноді у спеціальній літературі зустрічаються й інші тлумачення терміна «загибель людей». Зокрема, на думку О. О. Дудорова, В. О. Навроцького, ознака «загибель людей» передбачає смерть не однієї, а двох або більше осіб¹. На наш погляд, таке твердження не є переконливим. Той факт, що в законі міститься вказівка на загибель людей, а не людини, не дає підстав підвищувати вимоги щодо кількості постраждалих до двох і більше осіб, оскільки за такого підходу смерть однієї людини внаслідок порушення правил охорони або використання надр не охоплюватиметься ч. 4 ст. 240 КК і потребуватиме кваліфікації за сукупністю за ч. 1 чи ч. 2 ст. 240 КК та відповідною статтею КК, яка передбачає кримінальну відповідальність за злочин проти життя. Це, на наш по-

¹ Докладніше див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — 3-тє вид., переробл. та допов. — К.: Атіка, 2003. — С. 590; Навроцький В. О. Загибель людей як вид злочинних наслідків: проблеми встановлення змісту та кваліфікації // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: Матеріали наук.-практ. конф. (22–23 квіт. 2004 р.). — К.; Х.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 47; Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — С. 644.

гляд, не виправдано. До того ж з огляду на те, що життя людини є найвищою соціальною цінністю, спричинення смерті хоча б одній людині свідчить про підвищену суспільну небезпечність вчиненого злочину. Отже, для наявності складу злочину, передбаченого ч. 4 ст. 240 КК за ознакою «загибель людей», достатньо констатувати загибель однієї людини внаслідок порушення правил охорони або використання надр.

Слід відмітити, що ані закон, ані роз'яснення судової практики не містять спеціальної вказівки стосовно максимальної кількості людей, яким може бути спричинена смерть унаслідок вчинення злочину, передбаченого ст. 240 КК. Це дозволяє стверджувати, що ч. 4 ст. 240 КК охоплює випадки загибелі як однієї особи, так і кількох осіб, у тому числі й масову їх загибель. Наведене свідчить про те, що кількість осіб, загибель яких може настати внаслідок порушення правил охорони або використання надр, не впливає на кваліфікацію діяння за ч. 4 ст. 240 КК, однак ця обставина може бути врахована судом під час призначення покарання. При цьому необхідно мати на увазі, що поняттям «загибель людей» охоплюються як випадки спричинення смерті особам, які безпосередньо здійснюють порушення правил охорони або використання надр, так і стороннім особам, які також можуть постраждати внаслідок вчинення даного злочину.

Наступною обтяжуючою ознакою порушення правил охорони або використання надр, яка стосується суспільно небезпечних наслідків, є «масове захворювання людей». З приводу тлумачення цієї ознаки єдності думок серед науковців немає. Основні дискусії точаться навколо кількісної характеристики цієї ознаки. Так, у науковій літературі пропонуються такі трактування масового захворювання людей: 1) одночасне захворювання не менш як двох осіб¹; 2) захворювання трьох і більше людей, причинно пов'язане з порушенням правил охорони або використання надр²; 3) одночасне захворювання багатьох людей, принаймні не менше десяти³; 4) захворюван-

¹ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. ун-т внутр. справ МВС України. – Х., 2004. – С. 122.

² Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., допов. – Х.: Одіссей, 2008. – С. 685.

³ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Відп. ред. С. С. Яценко. – 4-те вид., переробл. та допов. – К.: А.С.К., 2005. – С. 495.

ня значної кількості людей на одній території¹. Однак не всі з наведених точок зору є достатньо обґрунтованими. Наприклад, визнання масовим захворювання двох осіб не відбиває того ступеня суспільної небезпечності, який притаманний цій ознаці, яка традиційно характеризує тяжкі наслідки. Небезспірним можна визнати і визначення масовості захворювань через такі терміни, як захворювання «великої» або «значної» кількості людей, оскільки вони є оціночними поняттями і не полегшують завдань кваліфікації. Що стосується пропозиції пов'язувати визначення масового захворювання людей із певною територією, то вона також уявляється недоречною, оскільки ґрунтується на змішуванні понять «масове захворювання населення» та «масове захворювання людей». Як справедливо зазначає В. К. Матвійчук, перше визначення (населення) пов'язане з територією, державою, місцем, друге — лише зі ступенем розвитку живих організмів як істотою. З урахуванням викладеного вважаємо за можливе приєднатися до позиції тих науковців, які під масовим розуміють одночасне або послідовне захворювання якнайменше трьох осіб безвідносно до певного місця².

Нарешті, ще один вид наслідку, пов'язаний із заподіянням реальної шкоди внаслідок порушення правил охорони або використання надр, — це «інші тяжкі наслідки». Відразу зазначимо, що поняття «тяжкі наслідки» є оціночним, що не сприяє точному розумінню закону й однозначному його застосуванню на практиці. Ураховуючи цю обставину, з метою забезпечення правильного та однакового застосування законодавства Пленум Верховного Суду України у п. 5 постанови надав роз'яснення щодо визначення тяжких наслідків. Певні судження з приводу ознаки «інші тяжкі наслідки» містяться й у науковій літературі (В. І. Антипов³, С. Б. Гав-

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — 2-ге вид., переробл. та допов. — К.: Дакор, 2008. — С. 834.

² Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): Монографія. — К.: Азимут-Україна, 2005. — С. 242.

³ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Відп. ред. С. С. Яценко. — 4-те вид., переробл. та допов. — К.: А.С.К., 2005. — С. 489.

риш¹, П. С. Берзін², В. К. Матвійчук³ та ін.). Аналіз цих позицій дозволив дійти висновку, що більшість авторів включають до тяжких наслідків масове захворювання або загибель людей, не враховуючи те, що ці ознаки є самостійними наслідками, окремо передбаченими ч. 4 ст. 240 КК. Крім того, основний акцент зроблено на шкоду, спричинену життю та здоров'ю людей, і менше уваги приділено характеристиці тяжких наслідків у вигляді шкоди довкіллю, яка, на наш погляд, є визначальною у складі даного злочину. Не всі позиції враховують і те, що тяжким наслідком даного злочину може бути й економічна шкода, яка включає не лише прямі збитки, але і додаткові витрати на відновлення природного середовища, а також втрачену вигоду⁴. Це дає підстави вважати, що поняття «інші тяжкі наслідки» повинно відбивати не лише шкоду, спричинену людині, але й екологічну та економічну шкоду. У зв'язку з цим пропонуємо під іншими тяжкими наслідками порушення правил охорони або використання надр розуміти істотне погіршення екологічного стану в тому чи іншому регіоні (місцевості); заподіяння тяжких тілесних ушкоджень хоча б одній людині; заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом або більше особам; захворювання хоча б однієї людини, яке потягло за собою наслідки, які відносяться до тяжких; захворювання двох і більше людей, які потягли за собою наслідки, що відносяться до середньої тяжкості; знищення, руйнування чи істотне ушкодження окремих природних об'єктів; масова загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси в певному регіоні; генетичне перетворення тих чи інших природних об'єктів; заподіяння матеріальної шкоди в особливо великих розмірах тощо.

¹ Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-ге вид., допов. – Х.: Одиссей, 2008. – С. 685.

² Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К.: Дакор, 2008. – С. 834.

³ Матвійчук В. К. Інші тяжкі наслідки в злочинах проти навколишнього природного середовища // Вісн. прокуратури. – 2010. – № 8 (110). – С. 75–76.

⁴ Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – К.: Ін-т зак-ва Верхов. Ради України, 2002. – С. 537.

Підсумовуючи викладене, ще раз наголосимо, що дослідження наслідків порушення правил охорони або використання надр має важливе значення не лише для подальшого розвитку кримінально-правової теорії, але і для практики застосування закону про кримінальну відповідальність. Це пояснюється тим, що наслідки при вчиненні діяння, пов'язаного з порушенням правил охорони або використання надр, відіграють визначальну роль, зокрема, для відмежування даного злочину від інших злочинів, а також від правопорушень у сфері охорони та використання надр, за вчинення яких передбачена адміністративна чи інші види юридичної відповідальності.

Статья посвящена актуальной проблеме общественно опасных последствий нарушения правил охраны или использования недр. В ней рассматриваются основные научные подходы к классификации общественно опасных последствий, анализируются предусмотренные частями 1, 2 и 4 ст. 240 УК разновидности последствий нарушения правил охраны или использования недр, а также раскрывается уголовно-правовое значение этих последствий.

This article is devoted to the relevant problems of the socially dangerous consequences of violation of the rules of protection or use of subsoil. It discusses the basic scientific approaches to the classification of socially dangerous consequences, analyzes the variety of consequences of violation of the rules of protection or use of subsoil under sections 1, 2 and 4 of art. 240 of the Criminal Code, shows the criminal legal significance of these consequences.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 5 від 2 березня 2011 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. І. Борисов.*

УДК 343.412

В. В. Курафєєв, здобувач Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ПОРУШЕННЯ РІВНОСТІ ГРОМАДЯН ЗАЛЕЖНО ВІД ЇХ РАСОВОЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ НАЛЕЖНОСТІ АБО РЕЛІГІЙНИХ ПЕРЕКОНАНЬ: КОНСТИТУЦІЙНИЙ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена аналізу принципу рівності як структурного елементу конституційно-правового статусу особи та кримінально-правовому забезпеченню його реалізації.

Ключові слова: принцип, принцип рівності людини і громадянина, дискримінація, принцип конституційної відповідності.

З розбудовою демократичної, соціальної, правової держави в Україні набула актуальності проблема конституційно-правового статусу особи. На сьогодні її вирішення має надзвичайно важливе значення як у теоретичному, так і практичному аспектах, оскільки безпосередньо впливає на визначення місця людини в суспільстві і державі, орієнтує на гуманістичні цінності цивілізації. То ж не дивно, що чимало провідних учених-правників, які спеціалізуються у різних галузях права, приділяли увагу розв'язанню цієї проблеми. Серед них Л. Д. Воеводін, О. Р. Дашковська, О. О. Лукашева, С. І. Пирогова, С. П. Погребняк, І. К. Полховська, П. М. Рабінович, Ю. М. Тодика, М. І. Хавронюк, В. І. Шишкін.

Проте велике значення має не тільки визначення правового статусу людини і громадянина, але й дослідження його елементів, зокрема принципу рівності громадян, що охороняється правом і державою¹, у тому числі законодавством про кримінальну відповідальність.

Етимологічне значення терміна «принцип» (фр. *principe*, від лат. *principium* — начало, основа) — 1) основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення,

¹ Див.: Полховська І. К. Конституційний принцип рівності людини і громадянина в Україні: Монографія. — Полтава: Полтав. літератор, 2009. — С. 8–9; Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права і свободи людини і громадянина: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2004. — С. 81–87.

науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації (гуманізм, законність, справедливість, рівність громадян перед законом тощо); 2) внутрішнє переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей і діяльності (наприклад, принцип правомірної поведінки)¹.

Як бачимо, аналізований термін є поширеним не лише у праві, а й у різних галузях знань.

Принципи права — керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість *правового регулювання* суспільних відносин. Значення принципів права полягає у тому, що вони у стислому вигляді, концентровано відображають найсуттєвіші риси *права*, є його квінт-есенцією, «обличчям»².

Серед інших до принципів міжнародного і національного права належить принцип юридичної рівності людини і громадянина. Зокрема, термін «основні принципи міжнародного права» у відповідних випадках може пов'язуватися, як зазначено у преамбулі Загальної декларації прав людини 1948 р., з «рівними та невід'ємними правами» всіх членів людської сім'ї³. Отже, на рівні міжнародного права цей принцип віднесено до загальнолюдських⁴.

Що стосується вітчизняного права, то в Україні принцип рівності належить до найвищих принципів конституційного рівня і входить до концепції верховенства права⁵.

У доктрині конституційного права цей принцип вважають основоположним принципом, який характеризує правовий статус особи і являє собою універсальну форму вираження юридичної рівноваги,

¹ Див.: Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998. — Т. 5: П-С. — 2003. — С. 110–111.

² Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998. — Т. 5: П-С. — 2003. — С. 128.

³ Див.: Международная защита прав человека: документы и комментарии / Сост. и авт. М. В. Буроменский. — Харьков: Синтекс, ЛТД, 1998. — С. 8.

⁴ Полховська І. К. Конституційний принцип рівності людини і громадянина в Україні: Монографія. — Полтава: Полтав. літератор, 2009. — С. 51.

⁵ Шевчук С. Принцип рівності у європейському та порівняльному конституційному праві (До рішення Конституційного Суду України у справі про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу) // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2005. — № 4 (43). — С. 124–134.

поєднання інтересів різних людей, окремих соціальних прошарків населення, а також національностей¹.

Логічний аналіз Основного Закону України дає підстави стверджувати, що наша держава задекларувала себе як таку, що докладає всіх зусиль до забезпечення реалізації принципу рівності прав і свобод людини і громадянина. Підтвердженням цього висновку є низка положень її Конституції. Зокрема, у ст. 21 проголошується, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності і правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». У ст. 24 це положення отримало подальший розвиток, а саме в ній констатується, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». Нарешті, в ч. 1 ст. 26 зазначається, що «іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, — за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України».

Основний Закон України містить і інші положення, що свідчать про проголошення принципу рівності в різних сферах життєдіяльності особи. Наприклад, у Конституції йдеться про рівність прав жінки і чоловіка (ч. 2 ст. 26), держава гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності (ч. 2 ст. 43), забезпечує рівність дітей у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним (ч. 1 ст. 52), усі учасники судового процесу рівні перед законом і судом (п. 2 ч. 3 ст. 129).

Доречно зауважити, що принцип рівності перед законом стосується не тільки прав окремих громадян, але і їхніх обов'язків (ст. 36 Конституції України).

Отже, з урахуванням викладеного конституційний принцип рівності людини і громадянина є основоположним принципом конституційно-правового статусу особи в Україні. Разом із тим конкретний зміст цього принципу й досі залишається предметом наукових дискусій.

¹ Див.: Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА*М — НОРМА, 1997. — С. 67.

За І. К. Полховською, сутність цього принципу полягає в «гарантуванні державою кожному члену суспільства, незважаючи на будь-які його індивідуальні ознаки (за винятком обставин, передбачених Конституцією і законодавством), однакових можливостей для реалізації конституційних прав і свобод, покладення на осіб, які перебувають в однаковому правовому становищі, рівних обов'язків, а також забезпечення рівності всіх перед законом і судом»¹.

З нашої точки зору, на сьогодні говорити про гарантування з боку держави кожному члену суспільства рівних можливостей, по-перше, передчасно. А по-друге, втілення принципу рівності в життя передбачає, на наш погляд, не тільки рівність можливостей, а ще й рівність результатів.

Видається слушною думка С. П. Погребняка, який пише: «...Принциповою для додержання вимоги рівності є заборона дискримінації — довільного встановлення відмінностей між особами, тобто відмінностей (розрізень, винятків, привілеїв тощо), які не мають розумного і об'єктивного виправдання»². Дискримінація, наголошує вчений, призводить до обмеження або унеможливлення у користуванні чи здійсненні прав і свобод усіма людьми на рівних підставах. Тому її заборона розглядається як один із шляхів забезпечення рівності всіх людей³.

Існує низка міжнародних правових документів, що стосуються заборони будь-яких форм дискримінації. Так, у ст. 14 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Рим, 4 листопада 1950 р.), яка набула чинності для України 11.09.1997 р., зазначається: «користування правами і свободами, які визнані цією Конвенцією, має бути забезпечено без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, приналежності до національних меншин, майнового стану, народження або з будь-

¹ Полховська І. К. Указ. праця. – С. 53.

² Див.: Погребняк С. П. Втілення принципу рівності в юридичних актах // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 3 (46). – С. 13.

³ Див.: Погребняк С. П. Роль принципу недискримінації в загальній концепції рівності // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – № 3 (46). – С. 23–34.

яких інших ознак»¹. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Міжнародної Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965 р. расова дискримінація означає будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, основані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя².

Аналогічну вимогу містить і Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 2000 р., згідно з яким «здійснення будь-якого передбаченого законом права забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою, наприклад за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження або за іншою ознакою»³.

Аналіз чинного законодавства України про кримінальну відповідальність свідчить, що у ньому поняття «дискримінація» законодавцем не використовується, а отже, і дефініція його не розкривається. Разом із тим в Особливій частині Кримінального кодексу України (далі — КК України) існує розділ V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина», який містить ст. 161 «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань»⁴.

За структурою досліджувана стаття складається з трьох частин. У ч. 1 ст. 161 КК України встановлена відповідальність за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гід-

¹ Горшкова С. А. Стандарты Совета Европы по правам человека // Российское законодательство: Монография. – М.: НИМП, 2001. – С. 279.

² Див.: Нелегальна міграція та торгівля жінками у міжнародно-правовому контексті: У 2 кн. – Кн. 2. Ч. 3 / За ред. Ю. Шемшученка. – К.: ІДП НАН України, Київ. ун-т при Нац. акад. внутр. справ України, 2001. – С. 153.

³ Офіц. вісн. України. – 2006. – № 32. – Ст. 2376.

⁴ Кримінальний кодекс України (із змінами та доповненнями станом на 1 вересня 2011 року). – Х.: Одиссей, 2011. – 232 с.

ності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

За ч. 2 цієї статті відповідальність настає за ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою.

Відповідно до ч. 3 ст. 161 КК України караними є дії, передбачені частинами 1 або 2 цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили тяжкі наслідки.

Суспільна небезпечність аналізованого злочину є очевидною, а отже, не викликає сумнівів обґрунтованість криміналізації зазначених у статті дій, які перешкоджають реалізації громадянами своїх конституційних прав і свобод, принижують людську гідність, породжують соціальну напругу між різними прошарками і групами населення.

Разом із тим ознайомлення і ретельний аналіз складів злочинів, передбачених цією статтею КК України, свідчить, що існує низка питань стосовно якості нормативних приписів, які вона містить.

Передусім потребує відповіді запитання, наскільки чіткою і точною є їх відповідність Конституції України, ст. 8 якої закріплює принцип верховенства права і передбачає, що Конституція України має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативні правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні *відповідати* їй (виділено тут і далі мною. — В. К.).

На думку В. І. Борисова, конституційна відповідність означає, що закон не суперечить Конституції держави і достатньо повно реалізує проголошені в ній принципи і положення, які, маючи високий ступінь узагальненості й масштабності, являють собою його юридичну базу, містять найбільш істотні, вихідні риси його норм, визначають основні напрями розвитку кримінального закону¹. Як підкреслює науковець,

¹ Борисов В. И. Конституционное соответствие в системе факторов социальной обусловленности уголовного закона // Конституционные основы уголовного права: Материалы I Всерос. конгресса по уголов. праву, посвящ. 10-летию Уголов. кодекса Рос. Федерации. – М.: ТК Велби, 2006. – С. 83.

вимогам конституційної відповідності має відповідати не тільки кримінальний закон у цілому, але й конкретні кримінально-правові норми як Загальної, так і Особливої частини КК України¹. При цьому він зауважує, що стосовно конкретної кримінально-правової норми її зв'язок з тим чи іншим конституційним положенням не обов'язково має бути буквальним, важливо, щоб він був достатнім, ґрунтувався на конституційних приписах і принципах.

Беручи до уваги, що законодавство України про кримінальну відповідальність є гарантом забезпечення настанов Конституції щодо необхідності захисту прав і свобод людини і громадянина, проаналізуємо положення ст. 161 КК України в контексті конституційних вимог щодо забезпечення рівності громадян.

Почнемо з назви аналізованої статті. Законодавець сформулював її як «порушення *рівноправності* громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань», тоді як у Конституції України, як означено вище, йдеться як про рівність громадян перед законом і судом, так і про їх рівність у правах, що й було нами проілюстровано на прикладі відповідних статей Основного Закону України. Як відомо, наукові поняття — це змістовні уявлення про закономірне і суттєве в явищах і процесах оточуючого світу. Як зазначав А. М. Васильєв, при оцінці ролі юридичних понять на перший план виступає поняття про те, наскільки правильно, адекватно та об'єктивно відображено в них пізнання дійсності².

М. І. Панов звертає увагу законодавця на таку якість закону, як точність, чіткість правових приписів. Він наголошує, що ефективність кримінального закону багато в чому залежить від точного і повного окреслення в ньому суспільно небезпечних діянь, що визнаються злочинами, і при цьому виділяв такі аспекти точності норм кримінального закону, як гносеологічний, логічний, семантичний та деякі інші. Автор підкреслює, що точне, повне і доступне за формою викладення норм Особливої частини КК України має важливе значення для правильної кваліфікації злочинів, визначення характеру і ступеня їх суспільної небезпечності, призначення покарання, співрозмірного вчиненому³.

¹ Борисов В. И. Указ. праця. – С. 84.

² Див.: Васильєв А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий норм права. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 81.

³ Панов Н. И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники // Правоведение. – 1987. – № 4. – С. 79–82.

Аналогічна думка викладена Л. В. Дорош, яка стверджує, що терміни, які використовуються законодавцем при окресленні того чи іншого складу злочину, повинні повно, точно, чітко й адекватно відображати їх справжній зміст, щоб підстава кримінальної відповідальності була визначеною і ясною, а інформативність і однозначність мають бути такого рівня, щоб кожен, кому адресований цей припис, був упевнений у відповідності букви і духу Закону волі законодавця¹.

У зв'язку з цим постає питання, а чи є поняття «рівноправність» і «рівність» тотожними. Виявляється, що це питання не настільки просте, як уявляється на перший погляд. Як зазначають науковці, у юридичній літературі відсутнє єдине розуміння правової природи понять рівності й рівноправності. Що стосується етимології цих двох категорій, то тлумачний словник визначає *рівність* як рівне становище людей у суспільстві, що виражається в однаковому ставленні до засобів виробництва і в користуванні тими самими політичними і громадянськими правами. *Рівноправність* — користування однаковими, рівними з ким-, чим-небудь правами².

У юридичній літературі відсутнє єдине розуміння правової природи аналізованих понять. Одні вчені переконані, що ці категорії є поняттями одного синонімічного ряду³, другі вважають, що вони різні⁴, треті виходять із того, що ці поняття хоча і є різними, проте перебувають у взаємозв'язку⁵. Остання точка зору видається найбільш переконливою. Її прихильники виходять із того, що конституційний принцип рівності складається з двох елементів: рівноправності (рівності прав, свобод і обов'язків) та рівності перед законом і судом⁶.

¹ Дорош Л. В. Теоретико-прикладні проблеми якості кримінального законодавства України // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. / Редкол.: В. І. Борисов та ін. — Х.: Право, 2009. — Вип. 18. — С. 37.

² Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь; ВТФ «Перун», 2001. — С. 1032–1033.

³ Орзих М. Конституционная свобода и равенство людей // Юрид. вестн. — 1998. — № 2. — С. 48.

⁴ Чиркин В. Е. Конституционное право в Российской Федерации: Учеб. пособие. — М.: Юриспруденция, 1999. — С. 68–70.

⁵ Полховська І. К. Указ. праця. — С. 63; Петришин А. В. К вопросу об общетеоретическом понятии прав человека // Проблемы законности: Республик. міжвід. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. — Х.: НЮАУ, 1997. — Вип. 32. — С. 16.

⁶ Шишкін В. Конституційний принцип рівності у КАС // Право України. — 2006. — № 10. — С. 20.

Таким чином, ураховуючи, що поняття «рівність» є більш широким за змістом, ніж «рівноправність», є всі підстави вважати, що злочин, передбачений ст. 161 КК України, якраз і спрямований на порушення конституційного принципу рівності, а отже, і назву цієї статті доцільніше було б сформулювати як «Порушення рівності людини і громадянина».

На невідповідність змісту диспозиції ст. 161 КК України її назві звертає увагу і М. І. Хавронюк, який пише: «Диспозиції ст. 161 КК не містять підстав відповідальності саме за “порушення рівноправності громадян”, а тому назва статті не відповідає її змісту»¹.

У правових джерелах з кримінального права неоднозначно вирішується питання і стосовно характеристики потерпілої особи від злочину, передбаченого аналізованою статтею. За чинною редакцією ст. 161 КК України потерпілими визнаються громадяни України, хоча фактично нормативні приписи мають бути спрямовані на забезпечення рівності будь-якої людини, що перебуває на території України. Цей висновок впливає безпосередньо з конституційних положень, а тому вказівка в назві ст. 161 КК України на «рівність людини і громадянина» і буде підтвердженням не тільки конституційної відповідності кримінального закону, але й свідчитиме про його спрямованість на забезпечення громадянської злагоди в Україні, що є показником зрілості демократії і правової основи держави.

Стаття посвячена аналізу принципу рівності як структурного елемента конституційно-правового статусу личности и уголовно-правовому обеспечению его реализации.

The article is devoted to the analysis of principle of equality as a structural element of constitutionally-legal status of person and to the criminal and legal providing of its realization.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 11 від 29 червня 2011 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України Ю. В. Баулін.

¹ Див.: Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. – К.: Істина, 2004. – С. 167.

УДК 343.9

М. Ю. Марченко, здобувач сектору дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ САМОВІЛЬНОГО ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ТА САМОВІЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА

У статті розглядаються кількісно-якісні показники (рівень, структура, динаміка, латентність, ціна, географія) злочинності, пов'язаної із самовільним зайняттям земельних ділянок та самовільним будівництвом.

Ключові слова: самовільне зайняття земельної ділянки, самовільне будівництво, кримінологічна характеристика.

Постановка проблеми. Як відзначає Верховна Рада України, сучасний стан використання земельних ресурсів України не відповідає вимогам раціонального природокористування. Це пояснюється порушенням екологічно допустимого співвідношення площ ріллі, природних кормових угідь, лісових насаджень, що негативно впливає на стійкість агроландшафту. Розораність земель є найвищою у світі і сягає 56 % території країни й 80 % сільськогосподарських угідь. Значної екологічної шкоди земельні ресурси зазнають через забруднення ґрунтів викидами промисловості (важкі метали, кислотні дощі тощо) та використання засобів хімізації в аграрному секторі. Ситуація із забрудненням територій ускладнилася після аварії на Чорнобильській АЕС. Радіонуклідами забруднено понад 4,6 млн га земель у 74 районах 11 областей, у тому числі 3,1 млн га ріллі¹. На жаль, цей список можна продовжувати і далі.

Не драматизуючи ситуацію щодо природокористування, зазначимо, що в нашій країні існують й інші проблеми, пов'язані не лише із забрудненням ґрунтів, але й із захопленням земель. Так, останнім

¹ Про Рекомендації парламентських слухань «Сучасний стан та перспективи розвитку земельних відносин в Україні»: Постанова Верхов. Ради України від 22.09.2005 р. № 2897-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 48. – Ст. 494.

часом зросла злочинність у сфері земельних відносин, а саме самовільне зайняття земельних ділянок та самовільне будівництво. У зв'язку з цим у 2007 р. Кримінальний кодекс (далі — КК) України було доповнено статтею 197¹, що передбачає кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Ця злочинність завдає великих збитків державі внаслідок катастрофічного зменшення на тисячі гектарів площі сільськогосподарських угідь через забудову; не у повному обсязі надходять кошти до загальнодержавного та місцевих бюджетів; порушуються майнові та інші права законних володільців та власників відповідних земельних ділянок тощо. Таким чином, в Україні назріла нагальна необхідність боротьби з порушеннями земельного законодавства, що пояснюється останніми законодавчими ініціативами у цій царині та актуалізацією даної проблеми з боку різних органів (Держземагентство, Держземінспекція, правоохоронні органи, облдержадміністрації, органи місцевого самоврядування, громадські організації тощо).

Ступінь наукової розробки проблеми. Після криміналізації у 2007 р. дій, пов'язаних із самовільним зайняттям земельних ділянок та самовільним будівництвом, існуючі наукові праці було присвячено переважно проблемам аналізу елементів складу цього злочину та кримінальної відповідальності за нього. Серед таких учених слід виділити: Н. О. Антонюк¹, О. О. Дудорова², М. І. Мельника³, Р. О. Мовчана⁴, А. М. Шульгу⁵ та ін.

Стосовно кримінологічних досліджень цього поширеного негативного соціального явища, то вони майже відсутні. Окремі авто-

¹ Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво / Н. Антонюк // Вісн. прокуратури. — 2008. — № 1. — С. 77–87.

² Дудоров О. В. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / О. В. Дудоров, М. І. Мельник // Вісн. Верхов. Суду України. — 2007. — № 12. — С. 29–36.

³ Там само.

⁴ Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Р. О. Мовчан ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. — К., 2009. — 20 с.

⁵ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. М. Шульга ; Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2004. — 20 с.

ри обмежуються іноді посиланнями на статистичні відомості контролюючих органів щодо правопорушень у царині земельних відносин, здійснюють певні висновки відносно чинників, що можуть детермінувати цей злочин. Практично не зустрічаються праці, в яких би науковці пропонували ретельний кримінологічний аналіз кількісних і якісних показників злочинності у сфері самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва і тим більше — пропонували науково обґрунтовані заходи щодо її запобігання.

Мета і завдання статті полягають у аналізі кількісно-якісних показників (рівень, структура, динаміка, латентність, ціна, географія) злочинності, пов'язаної із самовільним зайняттям земельних ділянок та самовільним будівництвом.

Виклад основного змісту матеріалу. Як відомо із теорії кримінологічної науки, запобігати злочинності або її видам чи проявам можливо лише за умови встановлення обсягу того явища, щодо якого передбачається спрямувати відповідні дії суб'єктів запобіжної діяльності. Для цього під час проведення кримінологічних досліджень здійснюють аналіз кількісних і якісних показників та іншої кримінологічно значущої інформації, узагальнення якої дозволить вийти на оптимальні шляхи протидії тому чи іншому виду злочинності.

Крім цього, важливим уявляється питання, пов'язане із визначенням поняття «кримінологічна характеристика злочинності», від чого залежать не лише межі будь-якого кримінологічного дослідження, а, за справедливими словами окремих вчених, також і з'ясування узагальнених проявів конкретного кримінально-правового явища¹. У цьому контексті достатньо хрестоматійним залишається розуміння цього поняття у звуженому та розширеному значенні.

Прибічники звуженого розуміння поняття «кримінологічна характеристика злочинності», що іноді називають станом злочинності, вважають, що воно має охоплювати рівень, структуру, динаміку

¹ Голіна В. В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і кримінологічне дослідження : монографія / В. В. Голіна. – Х. : Регіон-інформ, 2004. – С. 70.

злочинів, а також рівень їх латентності¹. На вивченні саме цих вимірів злочинності як ядра кримінологічної характеристики відповідних видів злочинності наголошується і в останніх кримінологічних дослідженнях, що проводились в Україні².

Є протилежна точка зору, згідно з якою розглядуване поняття має включати вже перелічені кількісно-якісні показники, відомості про особу злочинця, а також дані про детермінанти і заходи щодо запобігання³.

Однак найбільш поширеним у кримінології і, на нашу думку, найбільш вдалим підходом у цьому зв'язку є той, згідно з яким поняття «кримінологічна характеристика злочинності» включає кількісно-якісні її виміри, а також відомості про особу злочинця⁴. У будь-якому разі ця полеміка має суто науковий характер, оскільки всі елементи предмета кримінології, що розглядаються, спрямовано на оптимізацію протидії злочинності та її групам.

Повертаючись у практичну площину предмета даного дослідження, проаналізуємо саме кількісні і якісні показники злочинності у сфері самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва, так як риси й ознаки особи такого злочинця хоча

¹ Див.: Лукашевич С. Ю. Кримінологічна характеристика злочинності в місцях позбавлення волі / С. Ю. Лукашевич // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 44. – С. 174–180; Косенко С. Поняття кримінологічної характеристики ставих злочинів щодо неповнолітніх / С. Косенко // Підприємництво, госп-во і право. – 2003. – № 5. – С. 104–105.

² Батиргареева В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія / В. С. Батиргареева. – Х. : Право, 2009. – С. 155–157; Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія / Б. М. Головкін. – Х. : Право, 2011. – С. 54–57.

³ Ястребов В. Б. К вопросу о понятии криминологической характеристики преступлений / В. Б. Ястребов // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1982. – Вып. 37. – С. 14–20.

⁴ Див.: Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голина, М. Ю. Валуйська та ін. ; за заг. ред. В. В. Голини. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2009. – С. 88–92; Кальман А. Г. Понятийный аппарат современной криминологии (терминологический словарь) / А. Г. Кальман, И. А. Христич ; под ред. В. В. Голины. – Харьков : Гимназия, 2005. – С. 95; Кримінологія : підручник / за заг. ред. О. М. Джузи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 401; Антонян Ю. М. Криминологія : избр. лекции / Ю. М. Антонян. – М. : Логос, 2004. – С. 181–199; та ін.

і входять у розглядуване поняття, однак через перевантажену інформативність і особливу значущість повинні вивчатися в межах наступних наукових праць.

Інформацію щодо рівня цього негативного соціального явища можна отримати шляхом аналізу офіційної кримінально-правової статистики МВС України та Державної судової адміністрації України (далі — ДСА України), а також відомостей Держкомзему (з грудня 2010 р. — Державне агентство земельних ресурсів України — Держземагентство¹).

Ураховуючи те, що самовільне зайняття земельних ділянок може бути як суспільно шкідливим, так і суспільно небезпечним проявом порушення чинного земельного законодавства, працівники Держземінспекції, які проводять відповідні перевірки, притягують порушників до адміністративної, а у разі завдання значної шкоди — до кримінальної відповідальності за ст. 197¹ КК України.

Наприклад, протягом 2006 р. державними інспекторами Держземінспекції та її територіальних органів було здійснено 103 тис. перевірок стану дотримання вимог земельного законодавства. 61 % виявлених порушень припадає саме на самовільне зайняття земельних ділянок. У зв'язку з цим у 2006 р. даним органом до прокуратури передано понад 3 тис. матеріалів².

На жаль, ситуація у 2011 р. свідчить про збереження негативних тенденцій щодо дотримання правового режиму земельних відносин. Так, упродовж лише двох тижнів березня поточного року земельні інспектори провели 2893 перевірки, виявили 1735 порушень на загальній площі 196 тис. га, видали 1454 приписи, склали 522 протоколи про адміністративні правопорушення, притягнули до відповідальності 365 осіб. Інспектори нарахували шкоду, завдану державі, на загальну суму 2,3 млн грн та скерували до органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування 535 клопотань, до органів

¹ Докладніше див.: Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 09.12.2010 р. № 1085/2010 // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 94. – Ст. 3334.

² Нечипоренко О. М. Земельні правопорушення: стан та основні тенденції (інформація з практики Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель України) / О. М. Нечипоренко // Земельне право України. – 2007. – № 2. – С. 43–44.

прокуратури передали 66 матеріалів¹ (у тому числі щодо самовільного зайняття земельних ділянок та самовільної забудови).

Щодо самовільного будівництва, то це явище також досить поширене в Україні. Станом на 1 липня 2009 р. нараховувалось 399 самовільно зайнятих земельних ділянок площею 22 га, на яких збудовано об'єкти нерухомого майна². Звичайно, що реальна кількість таких фактів у рази перевищує офіційну інформацію контролюючих органів.

Офіційна статистична інформація МВС України також вказує на збереження високого рівня криміногенності у царині земельних відносин. Якщо у 2007 р. було зареєстровано 144 злочини за ст. 197¹ КК України, то у 2008 р. вже — 355, а за 6 міс. 2009 р. — 161. Отже, простежується коливання динаміки цього злочину в бік її збільшення з року в рік.

Ще менш оптимістичною виглядає інформація ДСА України, згідно з якою у першому півріччі 2007 р. була лише одна особа, вирок щодо якої набрав законної сили за вчинення розглядуваного злочину; у 2008 р. — 39 осіб. Значна кількість осіб звільняється судом від кримінальної відповідальності. У наступні роки аналогічна тенденція із засудженням винних за самовільне зайняття земельних ділянок та самовільне будівництво, на жаль, продовжує зберігатись.

При оцінці рівня того чи іншого злочину слід урахувувати і рівень його латентності, тобто реально вчинених, однак з певних причин не відображених у офіційній статистичній звітності злочинів. Здійснити певні узагальнення відносно латентності розглядуваного явища допоможе, окрім іншого, самостійно проведене автором анкетування 45 державних інспекторів Держземінспекції, 205 працівників органів прокуратури та 64 співробітників державної архітектурно-будівельної інспекції (далі — Держархбудінспекція). Слід окремо підкреслити, що означене анкетування здійснювалось у розрізі регіонів України за спеціально розробленою анке-

¹ За два тижні земельні інспектори виявили 1735 порушень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dkzr.gov.ua/terra/control/uk/publish/article?art_id=119405&cat_id=37208. – Заголовок з екрана.

² Найпоширеніше порушення земельного законодавства – самовільне зайняття ділянок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dkzr.gov.ua/terra/control/uk/publish/article?art_id=101148&cat_id=37208. – Заголовок з екрана.

тою, що включала кілька блоків питань, один з яких торкався «темної» частини самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва.

Так, переважна більшість респондентів указала, що поза увагою правоохоронних та контролюючих органів залишається понад половину таких злочинів. На нашу думку, ці цифри повинні активізувати роботу науковців і практиків, оскільки значна прихована частина цього негативного соціального явища може лише закріпити впевненість злочинців у їх безкарності та можливості продовження злочинної діяльності¹.

Наступним досить важливим і невід'ємним якісним показником кримінологічної характеристики цього негативного соціального явища є його структура, яку можна охарактеризувати за допомогою кількох блоків кримінологічно значущих ознак. Цю інформацію отримано, окрім іншого, шляхом вивчення 152 архівних кримінальних справ, розглянутих місцевими судами України за ст. 197¹ КК України протягом 2007–2011 рр.

Незважаючи на те, що питома вага даного злочину у структурі як усієї злочинності, так і злочинів проти власності складає менше 1 %², його суспільна небезпечність та збитки для держави й місцевих громад є суттєвими.

Хоча кримінологічну характеристику особи злочинця, який самовільно займає земельні ділянки та самовільно здійснює будівництво, буде висвітлено у наступних наукових статтях, необхідно у цілому зупинитись на соціально-демографічній структурі цього злочину. Розподіл злочинців за статтю показує про домінування серед них чоловіків — 91,8 %. Це має просте пояснення: у житті саме на чоловіків переважно покладається обов'язок утримання сім'ї, навіть у незаконний спосіб. Більше того, як показало вивчення судової практики за означеною категорією кримінальних справ, у чоловіків за їх соціально-професійним статусом є більше можливостей самовільно зайняти землю.

¹ Марченко М. Ю. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: питання кримінологічної характеристики / М. Ю. Марченко // Від громадянського суспільства – до правової держави : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 26–27 лют. 2010 р.). – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – С. 447–448.

² Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2010 року / Департамент інформ. технологій МВС України. – К., 2011.

Найбільша кримінальна активність у вчиненні даного злочину спостерігається у віковій групі 31–40 років (33 %) та 51–60 років (25,6 %). Майже кожним п'ятим злочинцем опинилися особи віком 18–30 років (18,6 %), а також особи у віці 41–50 років (22,6 %). Під час проведення дослідження не зустрілось жодного неповнолітнього віком до 18 років. Отже, вікова структура винних за цей злочин є більш-менш рівномірною у порівнянні з іншими злочинами проти власності.

За освітнім рівнем осіб, які самовільно займають земельні ділянки та самовільно здійснюють забудову, переважають злочинці із середньою (39,1 %) та професійно-технічною (35,1 %) освітою. Особи із неповною середньою та неповною вищою освітою складають незначний відсоток — по 3,1 % кожна група. Ще одним підтвердженням особливості цього соціального явища є те, що до його вчинення причетні невідповідні особи, оскільки 19,6 % з них мають вищу освіту. Продовженням цієї тези є соціально-професійна структура злочинців, серед яких, як це не дивно, найбільшу питому вагу складають голови фермерських господарств (38,1 %), приватні підприємці (22,7 %) та працівники органів державної влади або місцевого самоврядування (9,3 %).

Типовим прикладом вчинення даного злочину чиновниками є кримінальна справа, розглянута у 2008 р. Роменським міськрайонним судом Сумської області у відношенні громадянина Д., який, будучи директором фермерського господарства і депутатом районної ради (!), впродовж 9 місяців самовільно займав земельну ділянку площею близько 45 га, яку засіяв сільськогосподарськими культурами, заподіявши шкоду територіальній громаді розміром понад 30 тис. грн¹.

Отже, можна з упевненістю сказати, що значна частина злочинців, які вчиняють злочин, передбачений ст. 197¹ КК України, на жаль, зловживають владою і використовують своє службове становище в особистих корисливих цілях.

Кримінально-правова структура цього злочину показує, що найчастіше кваліфікація дій злочинців здійснюється за ч. 1 або ч. 2 зазначеної статті. Це пов'язано із тим, що самовільним зайняттям земельної ділянки завдається значна шкода державі або громаді

¹ Архів Роменського міськрайонного суду Сумської області за 2008 р.

(одна з основних ознак ст. 197¹ КК України, що відрізняє її від складу правопорушення, закріпленого у ст. 53¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення, яке передбачає вже адміністративну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки). Крім цього, дуже часто самовільно займаються ділянки особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель.

Вчинення даного злочину у співучасті не було зафіксовано під час вивчення кримінальних справ, що можна пояснити тим, що винні добре орієнтуються у кримінальному законодавстві та розуміють більшу суспільну небезпечність групового характеру їх дій. Тому можна припустити, що на практиці груповий характер самовільного зайняття землі має місце, однак не відбивається у матеріалах кримінальних справ ще й через гарну роботу адвокатів, послуги яких можуть собі дозволити виділені групи злочинців, або зацікавленість у цьому правоохоронців тощо.

Кримінологічна структура розглядуваного злочину показує такий поділ земельних ділянок за видом населеного пункту, де вони знаходились: село — 54,1 %, селище міського типу — 12,2 %, районний центр — 30,6 %, обласний центр — 3,1 %. Це свідчить про вчинення злочину переважно у селах і щодо зайняття земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Недарма актуалізація цієї проблеми останнім часом пов'язана з її жвавим обговоренням політиками¹ і громадськістю, що може призвести до зняття мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення вже у 2012 р.

Вчинення даного злочину залежить від пори року. Найчастіше самовільно землі захоплюються весною (57,1 %), майже рівномірно злочин вчинюється влітку (18,4 %) та восени (15,1 %) і найменше приходиться на зиму — 9,2 %. Ці цифри можна пояснити кримінологічно значущими показниками, що стосуються цільового призначення земель, які самовільно займаються. І не випадково найбільша частка (38,7 %) припадає саме на землі сільськогосподарського при-

¹ Борщ Ю. Земельна казуїстика: органи місцевого самоврядування як ручники «земельного питання» / Ю. Борщ // Слобідський край. – 2011. – 20 січ. (№ 8). – С. 4.

значення. Менше приходиться на землі житлової та громадської забудови (15,3 %), землі оборони (12,2 %), резервного фонду (9,2 %), природоохоронного значення (6,1 %). Решта мають незначний відсоток.

Майже кожний десятий злочин (12,2 %), який кваліфіковано за ст. 197¹ КК України, пов'язаний із самовільним будівництвом, що, як уже зазначалось, підтверджується й офіційними даними Держземінспекції.

Невід'ємним кількісним показником злочинності є її ціна, тобто певні збитки, яких вона завдає суспільству. Тому оцінити прямі збитки від самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва можна, по-перше, шляхом аналізу офіційних відомостей, оприлюднених відповідними землевпорядними органами, а по-друге, узагальненням відповідної інформації, що міститься у матеріалах вивчених кримінальних справ. Так, за попередніми розрахунками Держземінспекції, держава і громада від самовільного зайняття земельних ділянок державної і комунальної власності втрачають колосальні кошти, щонайменш 2 млрд грн щорічно¹. Матеріали вивчених кримінальних справ показали, що шкода від вчинення даного злочину може сягати 100 тис. грн.

З'ясування «географії» цього злочину дозволить не лише продемонструвати його територіальну поширеність, але й виділити відповідний обсяг сил та засобів, виробити необхідну тактику запобігання. Кримінально-правова статистика МВС України свідчить, що «лідерами» за кількістю зареєстрованих злочинів, пов'язаних із самовільним зайняттям землі та здійсненням самовільної забудови, є м. Київ та Київська область, а також Автономна Республіка Крим, Дніпропетровська, Запорізька і Харківська області². Звичайно, що така поширеність правопорушень у царині земельних відносин повинна спонукати контролюючі і правоохоронні органи, у першу чергу територіальні підрозділи Держземінспекції та органів прокуратури, до протидії цим злочинам.

Висновок. Перший в Україні аналіз кримінологічної характеристики самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного

¹ Бредіхін О. О. Проблеми відшкодування шкоди за самовільне зайняття земельних ділянок / О. О. Бредіхін // Земельне право України. – 2007. – № 2. – С. 55.

² Лист Департаменту інформаційних технологій МВС України № 16-K5104 від 22.10.2009 р.

будівництва на основі репрезентативної інформації дає підстави для продовження означеного дослідження з метою виокремлення детермінант, що продукують та обумовлюють це негативне і суспільно небезпечне соціальне явище, сприяють його подальшому відтворенню, а також вироблення науково обґрунтованих пропозицій щодо його запобігання на загальносоціальному та спеціально-кримінологічному рівні.

В статье рассматриваются количественно-качественные показатели (уровень, структура, динамика, латентность, цена, география) преступности, связанной с самовольным занятием земельных участков и самовольным строительством.

In the article examined high-quality indexes (level, structure, dynamics, latentness, price, geography) of criminality, related to wilful employment of lot lands and wilful building.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 5 від 13 квітня 2011 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. В. Голіна.*

УДК 343.13

В. О. Юшко, здобувач Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ В ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Статтю присвячено дослідженню питання щодо розкриття змісту категорії «кримінально-процесуальне пізнання» з урахуванням його особливостей у правоохоронній діяльності.

Ключові слова: *пізнання, дослідчий кримінальний процес, кримінально-процесуальне пізнання, правоохоронна діяльність.*

Правоохоронні органи зобов'язані вжити всіх необхідних заходів для забезпечення збереження державної, колективної та індивідуальної власності, охорони честі та гідності громадян, вести інтенсивну боротьбу зі злочинністю, попереджати будь-які правопорушення та усувати причини, що породжують їх. З цією метою правова наука має «озброїти» правоохоронні органи держави дієвими засобами і методами пізнання. Вирішення цього завдання значною мірою залежить від рівня розвитку кримінально-процесуальної науки. При цьому на загальному фоні посилення боротьби зі злочинністю кримінально-процесуальне законодавство має враховувати базові тенденції розвитку судової, прокурорської та слідчої практики, пов'язаної з демократизацією і гуманізацією кримінального судочинства — посиленням гарантій прав законних інтересів і свобод людини, підвищенням ролі і незалежності суду при здійсненні правосуддя, розширенням і зміцненням інституту захисту у кримінальних справах, докорінним поліпшенням прокурорської та слідчої діяльності, створенням гарантій законності і справедливості судових рішень. Усе вищевказане досягається шляхом удосконалення доказового права, яке переважно складають норми кримінально-процесуального права, що встановлюють коло обставин, які можуть бути доказом у справі та підлягають доказуванню, тобто порядок збирання, перевірки та оцінки доказів. У даному аспекті вважається за доцільне наголосити, що доказування є однією зі сфер кримінально-процесуального пізнання.

Отже, з огляду на зазначене розглянемо у цій статті роль та значення пізнання для правоохоронної діяльності.

Питанням дослідження загальних засад пізнавальної діяльності та окремих аспектів пізнання у дослідчому кримінальному процесі присвячено у різні часи багато наукових праць відомих вітчизняних та зарубіжних авторів, зокрема Ю. В. Астаф'єва, Н. К. Вахтоміна, А. А. Давлєтова, В. С. Зеленецького, М. В. Мостепаненка, Н. А. Селіванова, М. С. Строговича, С. А. Шайфера, Н. А. Якубовича та ін.

Пізнання істини у дослідчому кримінальному процесі є окремим випадком пізнання об'єктивної дійсності. Відомо, що предметом пізнавальної діяльності людини можуть бути як загальні закономірності природи суспільства, мислення, так і окремі явища, предмети, факти, обставини. Загальні закономірності процесу пізнання незалежно від його предмета дозволяють вважати, що і діяльність органу розслідування щодо встановлення події злочину в усіх деталях є окремим випадком пізнання невідомого, переходом від незнання до знання.

Так, слід зазначити, що усвідомлення людиною об'єктивної дійсності здійснюється шляхом плотського пізнання і логічного (раціонального) мислення. Розглядаючи доказування як процес встановлення істини, тобто процес пізнання, необхідно виходити з положення загальності процесу пізнання, з того, що немає і не може бути специфічного судового пізнання істини¹.

Слідчий, особа, яка проводить дізнання, так само, як і в будь-яких інших сферах людської діяльності, здійснює перехід від чуттєвого сприйняття окремих фактів, ознак, властивостей тих або інших об'єктів, що відіграють роль доказу, до логічного осмислення сприйнятого, раціонального мислення. Будучи одним із різновидів загального процесу пізнання, виражаючи всі його істотні риси, процес встановлення істини при розслідуванні кримінальних справ має і свої особливості. Вони визначаються перш за все тим, що предметом пізнання виступають суспільні відносини, а також навіть суспільні властивості речей як продукт і вираз певних суспільних відносин, оскільки поняття про суспільні явища є, як правило, надзвичайно абстрактним, що утворюється в результаті від речей та їх чутливо сприйнятих властивостей².

¹ Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М., 1968. – Т. 1. – С. 326.

² Звандут Г. П. О своеобразии познания общественных явлений / Г. П. Звандут. – О., 1959. – С. 159.

У кримінальному процесі предмет досудового дослідження (тобто всієї діяльності органів дізнання, слідства, експертних установ, які мають на меті встановлення істини у конкретній справі) складають такі події, вчинки людей, відносно яких існує припущення, що вони є суспільно небезпечними, злочинними. Специфічний характер перш за все виявляється в обмеженості предмета досудового дослідження тими фактами, що мають істотне значення для справи, тобто є предметом доказування. Крім того, слідчий не може довільно визначати предмет свого дослідження. У цьому сенсі багато авторів у доказуванні досить слушно виділяють два шляхи пізнання: перший — інформаційний та другий — логічний¹.

Також доцільно відмітити, що пізнання через кримінально-процесуальне доказування жодною мірою не виключає пізнання істини у кримінальній справі за допомогою проведення оперативно-розшукових заходів.

Кримінально-процесуальний кодекс України (ст. 94), закріплюючи підстави для порушення справи, указує й таку, як безпосереднє виявлення органом дізнання, слідчим, прокурором ознак злочину². За логікою законодавця, будь-яка інформація, зібрана оперативно-розшуковими органами, у випадку, якщо вона містить достатньо вагомий повідомлення про можливий злочин, може бути використана як привід для порушення справи. Надання органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, такого роду інформації є сигналом початку і розвитку кримінально-процесуального пізнання. При цьому доказування як елемент пізнання об'єктивно не може виникнути, оскільки вимагає процесуального опосередкування.

Наступним етапом прояву оперативно-розшукової діяльності у пізнавальному процесі є реалізація оперативних заходів з метою встановлення фактичних і юридичних підстав порушення кримінальної справи.

Законодавець не встановлює конкретного переліку дій щодо перевірки підстав порушення справи. У зв'язку з цим немає перешкод для залучення до такого роду перевірки арсеналу оперативних

¹ Зеленецький В. С. Объект познания в следственном уголовном процессе / В. С. Зеленецкий // Весы Фемиды. – 2002. – № 2 (22). – С. 6–20; Старченко А. А. Логика в судебном исследовании / А. А. Старченко. – М., 1958. – С. 6.

² Кримінально-процесуальний кодекс України (із змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. – Заголовок з екрана.

дій. Установлення підстав порушення справи є також елементом кримінально-процесуального пізнання. Активізація процесу доказування при здійсненні попереднього розслідування не позбавляє процес пізнання його багаторівневого характеру.

Крім цього зазначимо, що оперативно-розшукова діяльність вносить свої особливості до пізнання на даному етапі в наступних формах:

а) надання інформації, необхідної для ухвалення слідчим рішення про проведення тих або інших слідчих дій (особливо обшуків, виїмок, оглядів, пізнань), а також сприяння слідчому в підготовці і проведенні слідчих дій;

б) результати ОРД можуть бути використані в доказуванні (ідеться про формування на основі оцінки результатів ОРД доказів);

в) використання інформації оперативних органів для ухвалення рішення про обрання запобіжного заходу. Перш за все маються на увазі відомості про особу обвинуваченого (підозрюваного), його спосіб життя, звички, зв'язки;

г) виконання доручень і вказівок слідчого про проведення пошукових дій. Це відноситься перш за все до пошуку обвинуваченого, вжиття заходів щодо встановлення особи, яка підлягає притягненню у якості обвинуваченого, перевірки достовірності встановлених у ході слідства обставин тощо.

Уся зазначена діяльність — найважливіший елемент кримінально-процесуального пізнання у кримінальній справі.

У процесі досудової підготовки матеріалів справи роль ОРД у кримінально-процесуальному пізнанні дещо знижена, проте не зникає взагалі. Так, оцінюючи достатність матеріалів для судового розгляду, а також повноту та законність проведеного розслідування, суддя вимушений аналізувати й матеріали справи, що відносяться до оперативно-розшукової діяльності. Проводячи ж заходи підготовчого характеру, судді зобов'язані розглянути інформацію керівників оперативних органів про необхідність проведення закритого судового засідання з метою нерозголошення певних відомостей або забезпечення безпеки певних осіб. Суддя має право також дати розпорядження оперативним органам по забезпеченню явки до суду осіб, які підлягають виклику.

Суддя має право доручити органам дізнання вжити заходи забезпечення цивільного позову і конфіскації майна. Останні зобов'язані встановити наявність майна, його місцезнаходження і надати інформацію для накладення арешту, а потім забезпечити збереження майна.

Кримінально-процесуальне пізнання в судовому розгляді також не може обійтися без урахування пізнання в рамках ОРД. При цьому зв'язок простежується в трьох позиціях:

а) безпосереднє надання результатів ОРД до суду (проводиться на вимогу судді за певною процедурою, з обмеженням матеріалу, що надається). Завдання суду при цьому полягає в тому, щоб оцінити наданий матеріал з точки зору можливості надання йому доказового значення;

б) дослідження в ході судового розгляду доказів, здобутих в результаті ОРД, а також визначення умов допиту свідків, які співпрацюють з оперативними органами. Істотні проблеми при цьому виникають перед судом і у разі потреби ухвалення рішення про порушення справи відносно негласних співробітників оперативних органів, які брали участь у здійсненні протиправних дій. Кримінально-процесуальне пізнання включатиме при цьому доказування їх винності або невинності, оцінку пізнавальної спрямованості і значущості роботи, що проводиться ними, співвідношення з їх діяльністю категорії «крайня необхідність» тощо;

в) надання судді на його вимогу органом, що здійснює ОРД, оперативно-службових документів з метою забезпечення повноти та всебічності розгляду справи і використання результатів ОРД для підготовки і здійснення судових дій.

Закон не конкретизує перелік оперативно-службових документів, проте, як уявляється, йдеться не тільки про «організаційні заходи», але і про ті матеріали, що надаються судді на його вимогу та що дозволяють ефективно провести ряд судових дій (допит учасників процесу, дослідження речових доказів тощо). При цьому вказані матеріали не є процесуальними, але сприяють встановленню істини. Суддя не долучає дані матеріали до кримінальної справи, проте вживає заходів щодо створення умов, які забезпечують захист відомостей, що містяться в наданих оперативних документах.

Опосередковано результати оперативно-розшукової діяльності як сфери процесуального пізнання виявляються і в касаційному,

а також у наглядovому провадженні. При цьому оцінюватиметься сутність тих оперативно-розшукових заходів, що проводяться у межах справи, їх обґрунтованість і законність, порядок перетворення оперативної інформації в докази і відповідність такого перетворення вимогам КПК України. У цьому випадку, якщо вказані питання знайшли віддзеркалення у визначенні касаційної або наглядової інстанції, то, як і інші вказівки суду, вони набувають обов'язкової сили і мають бути враховані слідчими і судами, що здійснюють діяльність у контакті з оперативними працівниками.

На стадії виконання вироку елемент пізнання в оперативно-розшуковій діяльності виявляється перш за все для встановлення об'єктивної характеристики засудженого. Результати оперативних заходів можуть стати приводом для початку провадження про відправлення умовно засуджених або умовно звільнених у місця позбавлення волі, застосування до засудженого умовно-дострокового звільнення від покарання і заміну його більш м'яким, зміни умов тримання засуджених під час відбування покарання. Інформація про поведінку цих осіб здобувається співробітниками оперативних підрозділів органів внутрішніх справ.

Слід відмітити і значущість оперативно-розшукових дій у процесі пізнання, здійснюваного при поновленні справ за нововиявленими обставинами. Законодавець у числі обставин такого роду, крім судових рішень, виділяє інші обставини, невідомі суду при постановленні вироку або винесенні ухвали. Установлення цих обставин у своїй більшості є результатом оперативно-розшукових дій, оскільки процесуальна діяльність після набрання вироком законної сили припиняється. Відповідні повідомлення оперативних органів направляються прокурору, який і виносить ухвалу про порушення справи за нововиявленими обставинами, а потім сам або через слідчого провадить розслідування цих обставин. При цьому важливим завданням є трансформація одержаних відомостей у процесуально значущу інформацію.

Особлива форма взаємодії оперативно-розшукової діяльності та кримінально-процесуального пізнання — це санкціонування суддею оперативно-розшукових заходів. Згідно з чинним законодавством судові рішення необхідне для проведення оперативно-розшукових заходів, пов'язаних із обмеженням конституційних прав громадян

на таємницю листування, телефонних переговорів, поштових, телеграфних та інших повідомлень, що передаються через мережі електричного або поштового зв'язку, а також права на недоторканність житла. Найважливішою умовою такого судового рішення є кримінально-процесуальна перспектива розвитку явищ, що стали об'єктом оперативно-розшукової діяльності. Законодавець чітко визначає цю перспективу як: ознаки протиправного діяння, що готується, здійснюється або завершеного, за яким провадження досудового слідства є обов'язковим; особи, які готують, здійснюють або вчинили протиправне діяння, попереднє слідство за яким є обов'язковим; події або дії, що створюють загрозу державній, військовій, економічній або екологічній безпеці України. Таким чином, судове рішення санкціонує найважливіші оперативно-розшукові заходи на перспективу кримінально-процесуального пізнання. Самі ж оперативно-розшукові заходи, що проводяться за судовим рішенням, покликані розвинути цю перспективу.

Усе викладене вище дозволяє дійти висновку про те, що в різноманітні форм кримінально-процесуального пізнання найважливіше значення мають дві — доказування та оперативно-розшукова діяльність. Причому вони існують не тільки паралельно, взаємодоповнюючи одна одну, але, більш того, можуть породжувати одна одну, передувати і слідувати одна одній.

Слід також зазначити, що їх мета співпадає з метою пізнання в цілому — встановлення істини у справі. Йдеться лише про різноманіття засобів встановлення юридично значущої істини. Саме кримінально-процесуальне пізнання неминуче починається з діяльності щодо відбору з числа розрізаних відомостей про факти такої інформації, яка може мати в подальшому кримінально-процесуальне значення. Хоча сам процес як врегульована правом форма виникає лише за наявності умов, передбачених у законі, пізнання, спрямоване на досягнення кримінально-процесуальної мети, виникає значно раніше. Більш того, і в самому процесі доказування досліджується інформація, що ще не одержала статус доказів. Обмеження діяльності зі встановлення істини лише процесуально-доказовою діяльністю навряд чи обґрунтовано. Встановлення істини припускає використання як процесуальних, так і непроцесуальних методів. Законодавець однозначно закріплює

значущість непроцесуальних способів встановлення істини, зокрема в Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність»¹. Той факт, що певні дії зі встановлення істини не закріплені в процесуальному законодавстві, зовсім не перетворює їх на неправові. Наявність правового регулювання слугує джерелом такого роду діяльності. Непроцесуальні заходи займають своє, певне місце в кримінально-процесуальному пізнанні.

Держава зацікавлена не тільки в тому, щоб оперативно та якісно розкрити вчинені злочини, але і в тому, щоб запобігти злочинам, ізолювати осіб, які становлять суспільну небезпеку. Припинення спроб вчинення повторних і продовження триваючих злочинів — також невід'ємна частина правоохоронної функції держави. Первинна інформація, що виникає вже в процесі загальнопревентивної діяльності, може зіграти роль сигналу для початку процесу кримінально-процесуального пізнання. У зв'язку з цим викликає заперечення висловлена в юридичній літературі думка про те, що отримання орієнтуючої інформації непроцесуальним шляхом не входить до кримінально-процесуального пізнання і є різновидом пізнання буденного, а також про те, що «нічим іншим, як доказуванням, кримінально-процесуальне пізнання бути не може»². Мета, завдання, способи і характер регулювання оперативно-розшукової діяльності свідчать про її безпосередній зв'язок з кримінальним процесом. При цьому найважливіше завдання ОРД, разом з превенцією, — сприяти встановленню процесуально значущої істини.

Сама ж превенція не може бути штучно відокремлена від кримінального процесу, але не може й ототожнюватися з ним. Річ у тому, що одна із загальних цілей процесу — соціально значуща превенція (розкриття конкретного злочину припускає боротьбу із злочинністю в цілому і запобігання іншим злочинам). Але метою зовсім не будь-якої превенції є процес. Останній виникає лише у випадках, коли «позитивна» превенція не призвела до бажаного результату. Саме тут і виявлятиметься значення оперативно-розшукової інформації у кримінально-процесуальному пізнанні.

¹ Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1992. — № 22. — Ст. 303.

² Шейфер С. А. Собираение доказательств в советском уголовном процессе: методические и правовые проблемы / С. А. Шейфер. — Саратов, 1986. — С. 32.

Оперативно-розшукова діяльність, таким чином, може виступати як підстава для початку кримінально-процесуального пізнання, так і як засіб, що забезпечує ефективність пізнання (особливо на такому його етапі, як доказування). Разом з тим і сам процес може функціонувати як певна система, що складається з процесуальних, оперативно-розшукових і криміналістичних заходів.

Слід підкреслити, що первинний об'єкт пізнавальної діяльності виникає як результат ОРД і лише потім конкретизується і розвивається в процесі доказування. Неможливо почати доказовий процес без певної бази, визначених, можливо поверхневих, відомостей про факти. Саме ці відомості доповнюються, перевіряються та оцінюються в процесі доказування.

Отже, насамкінець зазначимо, що кримінально-процесуальне пізнання різне як за формою, так і за методами здійснення. Воно поділяється на різні етапи та елементи. Оперативно-розшукова і доказова діяльність є при цьому невід'ємними частинами єдиного процесу встановлення істини у справі.

Статья посвящена исследованию вопроса относительно раскрытия содержания категории «криминально-процессуальное познание» с учетом его особенностей в правоохранительной деятельности.

The article is devoted to research of question in relation to opening of maintenance of category «criminal procedural cognition» with account of his features in law-enforcement activity.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 3 від 17 листопада 2011 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор В. С. Зеленецький.

РЕЦЕНЗІЇ

В. С. Зеленецький, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заступник директора Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України;

Л. М. Лобойко, доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального процесу Донецького юридичного інституту МВС України

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА НАУКА В ОСОБАХ

Реформи, розпочаті у нашій державі із приходом до влади нового Президента України, тільки тоді матимуть належний ефект, коли будуть стосуватися всіх сфер суспільного життя. Не останнє місце, а скоріше одне із перших, серед них займає наукова діяльність. Цей вид суспільної діяльності має сприяти прогресу в інших її сферах. Останній є можливим лише тоді, коли науковою діяльністю займаються науковці, а не пристосованці.

У кримінально-процесуальній науці яскравим представником пристосовництва є начальник кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ України **Удалова Лариса Давидівна**. Її діяльність у науці за всіма напрямками носить деструктивний, шкідливий для науки характер. Щоб продемонструвати це, проаналізуємо окремі напрямки її псевдонаукової діяльності.

1. Підготовка монографій

У 2006 році Л. Д. Удалову було спіймано «на гарячому» після видання монографії¹, значну частину тексту якої вона переписала

¹ Див.: Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. – 324 с.

із монографії професора В. Ю. Шепітька¹. Тоді два судових експерти у сфері досліджень об'єктів інтелектуальної власності Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Заслуженого професора М. С. Бокаріуса — В. І. Дубинка і В. О. Рябухіна — у своєму Висновку спеціаліста № 3535 від 12 травня 2006 року встановили, що у монографії Л. Д. Удалової використано 11 оригінальних частин наукового твору В. Ю. Шепітька, переклад з російської на українську мову яких був здійснений за допомогою комп'ютерної техніки. Використання оригінальних частин твору В. Ю. Шепітька у творі Л. Д. Удалової здійснювалось усупереч вимогам ст. 54 Конституції України та ст. 20, ст. 21, ст. 25, ст. 32 Закону України «Про авторське право і суміжні права». Пrawdami і неправдами тоді Лариса Давидівна уникла юридичної відповідальності і у 2006 році успішно захистила докторську дисертацію, основні результати якої були опубліковані у вищезгаданій монографії. Але виявлений плагіат із монографії вона прибрала.

2. Підготовка і видання підручників

Інша людина, хоч трішечки порядна у науковому плані, після виявлення фактів плагіату більше ніколи б ним не займалася. Але не Л. Д. Удалова. Заразившись графоманією, Удалова вирішила спробувати себе на ниві видання підручників. Для того щоб підготувати підручник з кримінального процесу, треба бути фахівцем у цій галузі. Натомість Удалова є фахівцем у галузі криміналістики. І то сумнівним, зважаючи на факти плагіату, про які йшлося вище. Але ж професорові Удаловій дуже вже хотілося видати підручник саме з кримінального процесу. Тому вона цілком «добросовісно» перенесла текст із підручника, виданого відомими фахівцями у галузі кримінального процесу у 1999 році (далі — підручник М. М. Михеєнка)², до свого підручника³. Лише побіжне ознайомлення з текстом останнього дозволило виявити плагіат на 35 сторінках. Причому 8 із них переписані суцільно.

¹ Див.: Шепітько В. Ю. Теория систематизации тактических приемов в криминалистике. — Харьков: РИП «Оригинал», 1995. — 200 с.

² Див.: Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України: Підручник. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Либідь, 1999. — 536 с.

³ Див.: Удалова Л. Д. Кримінальний процес України: Підручник. — К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. — 352 с.

Порівняльна таблиця:

<i>№ з/п</i>	<i>Сторінки підручника Л. Д. Удалової</i>	<i>Сторінки підручника М. М. Михеєнка</i>
	11	4, 11
	12	12, 13, 17–18
	13	18–20
	14	18, 20
	18	30
	22	32
	24	22
	25	22–23
	32	28
	35	35
	36	36
	38	38, 39–40
	39	40
	40	42
	55	55
	158	234
	204	276
	205	276–277
	226	282
	227	283–284
	228	284–285
	229	285–286
	230	287
	231	288, 289
	233	289–290
	234	291
	235	292, 293, 295–296
	236	296
	237	299–300
	238	300, 302
	239	302–303
	240	304–305
	241	305
	243	308
	245	314

Списує Л. Д. Удалова бездумно, а може просто тому, що не цікавиться змінами, до того ж кардинальними, кримінально-процесуального законодавства. Так, на с. 36 «свого» підручника вона переписує із підручника М. М. Михеєнка принципи кримінального процесу, серед яких і «нагляд вищестоящих судів за судовою діяльністю нижчестоящих». Цей принцип дійсно існував у 1999 році, коли було видано підручник М. М. Михеєнка. Але під час «малої» судової реформи 2001 року цей принцип скасовано. У КПК України з цього моменту перестав діяти механізм реалізації зазначеного принципу, який раніше існував у межах стадії перегляду судових рішень у порядку нагляду. Але «криміналіст» Л. Д. Удалова про це, звичайно ж, не знає.

Привласнюючи чужий текст, професор Удалова дозволяє собі перед цим вживати слова «на нашу думку», тобто на думку її особисту, а не авторів, у яких вона викрадає текст.

Така якість підготовленого підручника не стала на заваді отриманню ним грифа Міністерства освіти і науки України. Навіть студенти виявляють плагіат у підручнику Удалової і запитують викладачів про те, як же МОН України може надавати гриф підручнику, у якому є плагіат у таких значних розмірах. Однак відповіді, на жаль, на це питання немає.

3. Підготовка кандидатів юридичних наук

Безкарне зайняття плагіатом вселило в Удалову впевненість, що результатів у науковій діяльності з кримінального процесу у непорядний, незаконний спосіб можна досягти і в інших видах цієї діяльності. Вона заповзято почала готувати учнів — кандидатів юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 — кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Причому підготовку вона здійснює не за науковим напрямом криміналістики, де вона, судячи із того, що має диплом доктора наук, є фахівцем, а все за тим же кримінальним процесом.

Квазінаукове керівництво Удаловою підготовкою дисертацій дає шалені результати.

Згідно з даними Національної академії правових наук України, яка кожного року видає збірники, що містять переліки затверджених

тем дисертацій, Л. Д. Удалова кожного року збільшує кількість аспірантів і здобувачів, у яких вона є науковим керівником. Так, у 2007 році Удалова взялася керувати чотирма здобувачами наукового ступеня «кандидат юридичних наук» (Пукач І. Б., Строган А. Ю., Доросинська Г. М., Косець Д. В.). У 2008 році уже вісьмома — Бабій І. В., Зарева І. І., Вовк В. В., Гаюр І. Й., Корсун В. Я., Костира А. М., Радупова Н. М., Шаповалова А. О.). А у 2009 році аж дванадцятьма (!) — Глушко А. П., Гуріч О. В., Мамка Г. М., Павловська А. А., Панчук О. В., Рибалко Ж. Л., Фомічов К. С., Кузьмічова Є. В., Кучерський П. В., Малярчук Т. В., Приходько В. Ю., Римарчук О. В.). Як то кажуть «апетит приходить під час їжі».

Лише за три роки професор «закріпила» за собою двадцять чотири теми кандидатських дисертацій. Оце розмах! І це попри те, що згідно з вимогами ВАК України, котрі діяли на момент закріплення тем (2007–2009 роки), докторові наук можна керувати одночасно написанням не більше п'яти дисертацій. Такі обмеження встановлені для того, щоб керування було якісним. Тоді і дисертаційна робота буде якісною. Аналіз дисертацій, захищених під науковим керівництвом Удалової, свідчить про інше. Захищені роботи, м'яко кажучи, до рівня дисертацій не дотягують. Та і як можна фізично встигнути не те, що керувати (давати поради, настанови; поетапно вчитувати текст окремих підрозділів, розділів; перевіряти хід і результати емпіричних досліджень тощо), а просто прочитати 4800 сторінок тексту (обсяг однієї дисертації складає близько 200 сторінок) протягом року чи навіть і двох. Удалова тут б'є всі рекорди, а тому цілком може претендувати на звання «стахановки» «дисертаційного кримінально-процесуального руху».

Усі теми, якими керує суперпрофесор Удалова, є кримінально-процесуальними. Некомпетентність же Л. Д. Удалової у питаннях кримінального процесу відображена у коментарях рецензентів до тем, наданих до Національної академії правових наук України. До всіх тем, науковим керівником яких є Л. Д. Удалова, висловлені зауваження різного роду — «тема потребує уточнення»; «тема досліджена попередниками»; «предмет дослідження потребує уточнення»; «тема роботи дублюється з іншою темою»; «назва роботи дублюється з іншою темою» тощо. Цілком очевидним є той факт, що у разі, коли б Л. Д. Удалова була фахівцем у царині криміналь-

ного процесу, то не допускала би таких «проколів» у формулюванні тем дисертаційних досліджень.

4. Експертна (антиекспертна) діяльність у ВАКу України

Керівництво ВАКу України високо оцінило таку бурхливу «наукову» діяльність Л. Д. Удалової і залучило її як експерта у дисертаціях за науковою спеціальністю 12.00.09. Професор Удалова і тут проявила свої антинаукові «здібності». Під впливом академіка О. М. Бандурки, відомого своєю деструктивною діяльністю в юридичній науці, Л. Д. Удалова як експерт ВАКу України зайнялася фальсифікацією документів, а саме — висновку по дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, підготовленої С. В. Сліньком і захищеної 28 травня 2010 року у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ. Завідомо знаючи про те, що у дисертації С. В. Слінька виявлено плагіат в особливо великих розмірах, вона все одно підготувала по ній позитивний висновок. Останній став підставою для прийняття ВАКом України рішення про присудження плагіаторові С. В. Сліньку наукового ступеня доктора юридичних наук. Тобто Л. Д. Удалова вчинила, як мінімум, — корупційне діяння, за яке передбачена адміністративна відповідальність. Узагалі ж у діях Удалової вбачаються ознаки злочину, передбаченого частиною 1 ст. 366 КК України «Службове підроблення», бо вона умисно, завідомо знаючи, що існують обставини, які перешкоджають видачі диплома доктора наук, усе-таки склала завідомо неправдивий висновок по дисертації (офіційний документ), що стало підставою для видачі плагіаторові Сліньку диплома. Окрім того, вона знала, що С. В. Слінько користуватиметься пільгами, встановленими для докторів наук, тобто незаконно одержуватиме з державного бюджету відповідні грошові надбавки за науковий ступінь. Іншими словами, сприяла розкраданню державних коштів С. В. Сліньком.

5. Отримання почесних звань України

Згідно з п. 9 Положення «Про почесні звання України», затвердженого Указом Президента України від 29.06.2011 № 476/2001, почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України» присвоюється науковим працівникам, які мають науковий ступінь док-

тора або кандидата наук та **видатні** праці в галузі науки і техніки, що *дістали міжнародне визнання*, за підготовку висококваліфікованих наукових кадрів. Мабуть, саме за **«видатні»**, а насправді аморальні і незаконні показники «наукової» діяльності Л. Д. Удаловій присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки і техніки України. Як то кажуть — «приїхали». Було-було, але щоб за плагіат давали такі звання — це мабуть вперше у вітчизняній історії.

Хоча чому дивуватися? Якщо корупцією уражені всі сфери суспільного життя, то чому наука має залишатися осторонь?

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ОГЛЯД НАУКОВОГО СЕМІНАРУ «ЗАХИСТ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ»

20 травня 2011 р. у м. Харкові у рамках Фестивалю науки відбувся науковий семінар «Захист прав і законних інтересів особи в кримінальному судочинстві». Його організаторами виступили Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» та Інститут вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України. Тема семінару викликала зацікавленість у більше ніж п'ятдесяти науковців, деякі з яких, незважаючи на інтенсивний навчальний процес, знайшли час між заняттями, щоб взяти участь в обговоренні оголошеної теми. Про високий науковий рівень семінару свідчить участь у ньому чотирьох академіків та двох членів-кореспондентів НАПрН України, які є знайомими фахівцями у цій галузі права.

Зі вступним словом до учасників наукового семінару звернувся директор Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор В. І. Борисов, який обґрунтував спрямованість наукового семінару саме в бік захисту прав і свобод людини, навівши разючі статистичні дані щодо їх порушення у кримінальному судочинстві. Він також підкреслив, що розвиток правового життя створив нову, невідому раніше вітчизняній доктрині і практиці правову ситуацію, за якої Верховний Суд України отримав повноваження переглядати судові рішення, що набрали законної сили, з підстав неоднаковості застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм кримінального закону щодо подібних суспільно небезпечних діянь, а рішення, прийняте Судом, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень та всіх судів. Ці новели потребують глибокого теоретичного осмислення не лише фахівцями кримінального, а й кримінально-процесуального і судового права.

Тон дискусії задав академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор Ю. М. Грошевий, який у доповіді, присвяченій актуальним проблемам науки кримінально-процесуального права,

сформулював ті ключові питання, які сьогодні вимагають від науковців вирішення. До них відносяться: розробка теорії судового прецеденту у вітчизняному праві, яке належить до романо-германської правової системи; визначення нормативного змісту принципу верховенства права та поняття «розумний строк», а також їхньої імплементації до кримінально-процесуального законодавства з урахуванням вітчизняної традиції законотворення.

У ракурсі нагального завдання послідовного утвердження в Україні принципу верховенства права доповідач також наголосив на існуючій потребі встановлення відповідальності суддів, прокурорів та слідчих за результати своєї діяльності.

У доповіді доктора юридичних наук, академіка НАПрН України, професора **В. С. Зеленецького** висвітлено праксеологічне та організаційне значення структурно-функціонального підходу до аналізу ефективності кримінально-процесуальної діяльності. Кримінальний процес являє собою складне системне утворення, що складається з низки різнопланових структурних елементів, функціонування яких у своїй єдності забезпечує підсумкову його ефективність. До числа таких структурних елементів необхідно віднести: 1) процесуальні стадії; 2) їх етапи; 3) процесуальні дії; 4) елементарні процесуальні акти; 5) квант процесуальної дії. Кожен із них виконує свою робочу функцію та робить свій внесок до ефективності процесу в цілому. Відповідно ефективність наступного більш крупного процесуального утворення залежить від ефективності функціонування структурного елементу, що йому передує. З урахуванням цієї об'єктивної закономірності сьогодні, як ніколи, з метою підвищення гарантованості необхідного рівня забезпеченості прав осіб у сфері кримінального судочинства вкрай важливим є відповідальний підхід органу дізнання, слідчого, прокурора та суду до якості здійснюваної ними діяльності на кожному з функціональних її елементів по висхідній: від кванта процесуальної дії до елементарного процесуального акта; від нього до процесуальної дії; потім до етапу та наприкінці до відповідних стадій процесу. Тільки за цієї умови в процесі провадження по кримінальній справі може реалізуватися своєрідний функціональний за своєю природою закон накопичення ефективності кримінально-процесуальної діяльності, в результаті чого забезпечується необхідна доброякісність та на її базі ефективність загального результату.

Структурно-функціональний підхід має безпосереднє організаційне значення, зокрема, для здійснення прокурором наглядової діяльності в рамках кримінального судочинства при визначенні послідовності перевірки процесуальних дій та рішень піднаглядових органів: йти від перевірки законності провадження конкретного кванта процесуальної дії до елементарного процесуального акта, від нього до конкретної процесуальної дії — і далі аж до вирішення питання про законність провадження в цілому.

До концептуальних питань кримінально-процесуальної політики в контексті забезпечення захисту особи в кримінальному процесі звернувся у своїй доповіді завідувач кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук, академік НАПрН України, професор **Ю. В. Шепітько**, який наголосив на необхідності трансформації кримінально-процесуальної форми на підставі гуманістичних ідей та сучасних поглядів щодо механізмів захисту прав і свобод людини. Реформування чинного кримінально-процесуального законодавства має відбуватися не хаотично, про що свідчить, на думку доповідача, низка законодавчих новел (зокрема, введення інституту судового контролю та ін.), а з урахуванням реальних потреб практики та особливостей національного права. У протилежному випадку неминучі негативні наслідки — зниження ефективності кримінального процесу через суттєве обмеження процесуальної самостійності слідчого тощо. При цьому доповідач акцентував увагу на беззаперечній методологічній важливості залишення істини як єдиної мети діяльності органів досудового розслідування, прокурора та суду в новому кримінально-процесуальному законодавстві, що буде запорукою досягнення справедливості кримінального процесу, а значить, і реального забезпечення прав його учасників.

Актуальній проблемі забезпечення конституційних прав людини при проведенні слідчих дій у вигляді зняття інформації з каналів зв'язку і накладення арешту на кореспонденцію присвятила свій виступ кандидат юридичних наук **О. Г. Шило**. Таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції в силу її особливої значимості для людини зводиться до рангу найважливіших презумпцій, що звичайно передбачає наявність спеціального

механізму її обмеження (судового контролю) у випадках виникнення необхідності захисту інших важливих для суспільства цінностей. Чинний КПК регулює порядок проведення цих слідчих дій в одній статті. Утім, на думку виступаючої, в силу їх суттєвої специфіки в майбутньому законодавстві їх правове регулювання має бути окремим. Серед основних гарантій захисту прав осіб, щодо яких здійснюються вказані слідчі дії, слід зазначити нормативність вимог до рішення суду про їх проведення, наявність у законі максимального строку, протягом якого можуть здійснюватися ці слідчі дії, та порядку його продовження, існування ефективного механізму захисту права на повагу до приватного життя, яке зазнає втручання при проведенні слідчих дій. З метою захисту інформації, яка була отримана в результаті проведення вказаних слідчих дій, здається необхідним на законодавчому рівні (в ст. 187¹ КПК) закріпити таке правило: якщо отримані в результаті слідчої дії дані не належать до обставин, які підлягають доказуванню у ході кримінального провадження, вони підлягають знищенню слідчим під наглядом прокурора, про що складається відповідний протокол.

Безсумнівним є той факт, що у сфері кримінального судочинства завжди існувало й існуватиме певне протиріччя, навіть конфліктність приватних, державних та суспільних інтересів. Відмічаючи неодмінне пріоритетне значення прав та основних свобод особи у цій сфері, за словами кандидата юридичних наук **Н. В. Глинської**, недопустимим є протиставлення та конкуренція між публічними та особистими інтересами. У силу органічної єдності та взаємозв'язку завдань забезпечення державою прав і законних інтересів учасників кримінального процесу з розкриттям злочину та справедливим покаранням винного саме публічне начало судочинства обслуговує не тільки інтерес держави та суспільства в цілому, проте й інтерес особи. Звідси й реалізацію кримінальним судочинством свого призначення в сучасних умовах слід вбачати у певному компромісі, досягненні певного балансу між названими цілями, їх гармонізації. Серед основних шляхів забезпечення досягнення такого балансу в правозастосовчій діяльності, на яких зупинилася виступаюча, були вказані: необхідність ієрархічної побудови завдань кримінального процесу в новому КПК України, виходячи з пріоритетності забезпечення прав особи; визначення оптимальної межі, до якої може

бути розширена дія диспозитивних начал у сфері кримінального судочинства для того, щоб максимально забезпечити права та свободи людини і в той же час залишити певне місце для публічного примусу на усунення перепон у діяльності органів розслідування та суду з метою забезпечення правильного та справедливого вирішення кримінальних справ; приділення необхідної уваги в новому кримінально-процесуальному законодавстві вимозі обґрунтованості процесуальних рішень, яка за своєю суттю є важливою гарантією дотримання розумної міри у правозастосуванні; гуманізація правозастосовної практики завдяки формуванню у правозастосувачів якісно нової правосвідомості; концептуальна зміна інструментарію оцінки якості та ефективності діяльності органів кримінальної юстиції в Україні тощо.

На сьогодні такий інститут кримінального процесу, як підозра особи у вчиненні злочину, залишається, по суті, «білою плямою» в процесуальному законодавстві України, що не відповідає конституційним вимогам забезпечення прав і законних інтересів особи, яка опинилася під підозрою. Концептуальна невизначеність у сучасній кримінально-процесуальній політиці щодо питань підстав для визнання особи підозрюваною, відповідної процедури та процесуальної форми її засвідчення (про що свідчить аналіз різних проектів КПК) обумовлює нагальну потребу їх цілісної, послідовної та повної нормативної регламентації. Своє бачення шляхів законодавчого та практичного вирішення вказаних питань доповіла учасникам семінару кандидат юридичних наук **А. Р. Туманянц**.

На відсутність єдиної наукової ідеології кримінального процесу, зокрема, щодо визначеності процесуального статусу та ролі професійного захисника на сучасному етапі його розвитку звернув увагу кандидат юридичних наук **Ю. В. Хоматов**. Він сформулював низку пропозицій щодо вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства, спрямованих на підвищення ефективності участі захисника на досудовому розслідуванні у кримінальному судочинстві при здійсненні захисту прав і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого. Лейтмотивом такого вдосконалення має стати суттєве розширення прав захисника як суб'єкта доказування на досудовому розслідуванні, оскільки саме в цій стадії формується основна доказова база.

Голова Апеляційного суду Запорізької області, кандидат юридичних наук **В. В. Городенко** звернувся до найактуальнішої проблеми реалізації принципу справедливості судової влади у кримінальному судочинстві, вирішення якої вимагає від держави дотримання низки умов, а саме: гарантії доступу до суду, матеріальних гарантій, тобто забезпечення певних вимог стосовно організації судів та кількісного складу корпусу суддів, процесуальних гарантій щодо здійснення судового розгляду. Через надмірну суб'єктивність та різку суперечність оцінок справедливості рішень суду, що надаються різними учасниками кримінального судочинства та суспільством взагалі (що було яскраво проілюстровано на прикладі резонансної кримінальної справи), виступаючий акцентував увагу на нагальній потребі концептуального дослідження вітчизняними науковцями питань справедливості в цій сфері, зокрема розробки системи критеріїв справедливості судового рішення.

Не залишилася без уваги «довічна» проблема визначення поняття доказів у сфері кримінального судочинства, оскільки її правильне вирішення є необхідною передумовою реалізації обвинуваченим права на захист. Кандидат юридичних наук **Т. М. Мірошниченко** на прикладі розслідування резонансної кримінальної справи «про плівки Мельниченка» продемонструвала неоднозначність розуміння поняття «доказу» не тільки серед вчених, а й на практиці. З метою досягнення однаковості у правозастосуванні вона запропонувала на законодавчому рівні закріпити модель розуміння доказів у єдності фактичних даних та їх джерел.

Цікаві та актуальні на сучасному етапі розвитку кримінального судочинства проблеми були розглянуті представниками наукової молоді — аспірантами та здобувачами, темами виступів яких були, зокрема, проблема забезпечення захисту прав та законних інтересів громадян під час пізнання в дослідчому кримінальному процесі (В. О. Юшко); етимологічний аналіз та процесуальне наповнення поняття забезпечення прав учасників кримінального процесу як публічно-правового обов'язку органів, які здійснюють кримінальне провадження (О. В. Верховгляд); проблема реалізації принципу забезпечення засудженому права на захист у стадії виконання вироку (М. С. Мичак); судовий контроль у системі гарантій забезпечення прав і законних інтересів учасників процесу при закритті кримі-

нальної справи на стадії досудового розслідування (Д. В. Шилова) та ін.

На окремих питаннях криміналістичного забезпечення безпеки особам, що сприяють розкриттю та розслідуванню злочинів, зупинився доктор юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України, професор **В. А. Журавель**. Відмічаючи складність та багатоаспектність визначеної проблеми, розв'язання якої можливо лише за рахунок застосування комплексного підходу з боку державних, правоохоронних та судових органів та об'єднання зусиль правознавців, процесуалістів, криміналістів, кримінологів і психологів, одним з основних напрямків її вирішення виступаючий визначив розробку тактичних рекомендацій і прийомів провадження таких слідчих дій, як очна ставка та пред'явлення для впізнання.

Кандидат юридичних наук **В. В. Білоус** у своєму виступі торкнувся «найболючого» питання сьогоденних реалій кримінального провадження — фізичного насильства, що застосовується до учасників кримінального процесу з боку правоохоронних органів. Кричущі дані з різних джерел свідчать про поширеність такої вкрай негативної практики, в ході якої продовжують гинути люди. З боку криміналістів перспективним заходом, спрямованим на її попередження та ефективно усунення, за словами виступаючого, має стати подальша диференціація криміналістичної класифікації злочинів, пов'язаних із таким специфічним суб'єктом, як працівник правоохоронного органу, розробка комплексної криміналістичної методики розслідування злочинів проти прав і основоположних свобод людини.

Проблемі захисту права інтелектуальної власності у кримінальному судочинстві присвятила свій виступ кандидат юридичних наук **Г. К. Авдєєва**, яка в цілому позитивно охарактеризувала ступінь гармонізації національного законодавства з міжнародними вимогами у цій сфері. Утім сьогодні в Україні все ж таки існують проблемні питання щодо організації та забезпечення функціонування системи правової охорони та захисту прав інтелектуальної власності. Правоохоронні органи виявляють чимало такого роду правопорушень (комп'ютерне піратство та ін.), але через недосконалість кримінального та кримінально-процесуального законодавства більшість із них не доходить до суду. Одним із перспективних законодавчих шляхів забезпечення адекватної правової оцінки такої негативної практики

є доповнення Кримінального кодексу України новим самостійним розділом «Злочини у сфері інтелектуальної власності».

Окрему увагу у виступах учасників наукового семінару було приділено ролі прокурора в кримінальному судочинстві як гаранта забезпеченості ефективної реалізації прав та законних інтересів його учасників. Серед основних напрямків — резервів підвищення ефективності діяльності прокурора як суб'єкта кримінального процесу були відзначені такі, як активізація його наглядової діяльності за дотриманням вимог закону органами дізнання та досудового слідства шляхом підвищення вимогливості прокурорів до результатів діяльності, що ними перевіряється, концептуальної переорієнтації прокурорів на пріоритетне забезпечення прав та свобод людини у сфері кримінального судочинства (П. М. Каркач, Д. І. Пишньов, Н. В. Марчук, О. О. Шандула), вдосконалення механізму координаційної діяльності прокурорів при здійсненні узгоджених заходів по боротьбі зі злочинністю (Д. В. Суходубов).

У виступах учасників семінару висвітлювалися й організаційно-правові питання діяльності судової системи в аспекті створення в Україні ефективного механізму захисту прав і законних інтересів осіб у кримінальному судочинстві.

Завідувач кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» професор **І. Є. Марочкін** у своїй доповіді звернув увагу учасників конференції на достатньо нову в науці та практиці проблему легітимності судової влади як однієї з необхідних умов, що забезпечує її стабільність та ефективність. У ході дослідження цього питання він проаналізував систему різнопланових факторів, що впливають на змістовний аспект легітимності судової влади, та виявив шляхи підвищення ступеня довіри суспільства до судової влади. Основним із них є усвідомлення та визнання самими судьями багатостороннього характеру процесуальних відносин, у яких вони виступають в якості носіїв судової влади.

До проблеми доступності суду звернулася у своєму виступі кандидат юридичних наук **Л. М. Москвич**, зробивши наголос на необхідність усунення чинників, що можуть становити перешкоди доступу до суду. У залежності від їх характеру (інституційного, економічного, процесуального та суб'єктивного) виступаюча ви-

окремила та докладно розглянула однойменні критерії доступності суду, висловила слушні пропозиції щодо вдосконалення діяльності суду.

У ракурсі забезпечення права особи на доступ до суду в судових стадіях кримінального провадження кандидат юридичних наук **О. М. Овчаренко** зробила наголос на необхідність при визначенні розумності строку провадження по справі у кожному конкретному випадку орієнтуватися на низку оцінних критеріїв, які напрацьовані Європейським судом з прав людини. Оскільки важливим аспектом забезпечення доступу особи до суду є виконання судових рішень, позитивно слід оцінити внесений на розгляд Верховної Ради України проект Закону України «Про гарантії держави щодо виконання рішень суду», який передбачає нову процедуру виконання рішень національних судів.

У виступі кандидата юридичних наук **І. О. Русанової** були проаналізовані основні умови та організаційні форми залучення представників суспільства до участі в кримінальному судочинстві. Особливу увагу доповідачка приділила шляхам подолання низки перешкод, що заважають введенню суду присяжних як ефективного механізму залучення представників народу до відправлення правосуддя в сучасних умовах, а саме: формуванню чіткої системи принципів відбору кандидатів у присяжні, визначення органу, який відповідатиме за процес створення корпусу присяжних тощо.

Доктор юридичних наук **О. В. Капліна**, розглянувши проблеми реформування кримінального судочинства з позицій забезпечення прав і законних інтересів його учасників, підкреслила, що чисельні зміни до чинного КПК України не призвели до очікуваного рівня захисту прав учасників процесу. А безсистемність змін, що викликана відсутністю єдиного підходу, призвела до суперечності, прогалиності законодавства та розбіжностей у правозастосуванні. Тому вкрай необхідним є прийняття нового Кримінально-процесуального кодексу України, який би відповідав міжнародним стандартам захисту прав особи й одночасно зберігав найкращі традиції вітчизняного законодавства у цій сфері, зокрема, щодо прав і законних інтересів потерпілого.

У виступах учасників наукового семінару, зокрема академіка НАПрН України, доктора юридичних наук, професора **В. С. Зеле-**

нецького, члена-кореспондента НАПрН України, доктора юридичних наук, професора В. А. Журавля, члена-кореспондента НАПрН України, професора І. Є. Марочкіна, кандидатів юридичних наук, доцентів Л. М. Москвич, Н. В. Сібільової, О. Г. Шило, кандидата юридичних наук О. М. Овчаренко та інших висвітлювалися різні аспекти проблем, що були сформульовані доповідачами, і були запропоновані механізми їх вирішення.

За підсумками обговорення були прийняті рекомендації, спрямовані до відповідних суб'єктів законодавчої ініціативи та правозастосовних органів.

Матеріали наукового семінару будуть опубліковані в окремому збірнику.

*Відповідальний секретар наукового семінару, кандидат юридичних наук, доцент, завідувача відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності — **Н. В. Сібільова***

**МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«10 РОКІВ ЧИННОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ, УДОСКОНАЛЕННЯ
ТА ПОДАЛЬШОЇ ГАРМОНІЗАЦІЇ ІЗ ЗАКОНОДАВСТВОМ
ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН»**

13–14 жовтня 2011 р. у м. Харкові в Національному університеті «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» відбулася міжнародна науково-практична конференція «10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн». Організаторами конференції виступили Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» спільно з Інститутом вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України.

У роботі конференції взяли участь близько 120 вчених провідних науково-дослідних вітчизняних та зарубіжних (Росії, Білорусі, Німеччини, Польщі та ін.) закладів, а також практичних працівників правоохоронних органів та суду. За підсумками роботи конференції прийняті рекомендації, текст яких пропонується для ознайомлення юридичного загалу.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

міжнародної науково-практичної конференції «10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн»

За сучасних умов боротьба зі злочинністю набуває особливого значення, що зумовлено динамічною зміною її характеру, форм і використовуваних при цьому засобів. Має місце зростання організованої, корисливої та насильницької злочинності і числа злочинів, пов'язаних із крадіжками, шахрайством, незаконним обігом і використанням зброї, вибухових речовин, боєприпасів, наркотичних засобів, торгівлею людьми, легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом. В останні роки з'явилися нові форми злочинності з використанням електронно-обчислювальних машин

(«кіберзлочинність»). Також існує тенденція поширення транснаціональної злочинності. Ось чому боротьба зі злочинністю вийшла не лише на загальнодержавний, а й на міжнародний рівень, свідченням чого є прийняття 12 грудня 1996 р. Організацією Об'єднаних Націй Декларації «Про злочинність і суспільну небезпеку», в якій значною мірою актуалізовано проблему боротьби зі злочинністю в державах — членах цієї організації.

I. Конференція констатує нижченаведене.

В Україні боротьба зі злочинністю здійснюється за допомогою застосування широкого кола політичних, економічних, організаційних, правових, виховних та інших заходів. Особливе й надзвичайно важливе місце серед правових заходів займає кримінальне законодавство у формі Кримінального кодексу України (далі — Кодекс, КК), який був прийнятий 5 квітня 2001 р. на VII сесії Верховної Ради України 3-го скликання й набув чинності з 1 вересня цього ж року.

Основні концептуальні й фундаментальні положення Кодексу.

1. Кримінальний кодекс — це єдиний законодавчий нормативно-правовий акт, який включає в себе всі закони України про кримінальну відповідальність.

2. Кодекс ґрунтується на положеннях Конституції й норм чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

3. Норми й інститути Кримінального кодексу ґрунтуються на загальновизнаних і відправних принципах справедливості, гуманізму, демократизму, рівності перед законом, верховенства права й законності, на розроблених правовою наукою та юридичною практикою сучасних і передових принципах кримінального права, якими керуються у правотворенні і правозастосуванні більшість правових демократичних держав Європи і світу.

4. У кримінально-правових нормах КК знайшли закріплення і відбиття:

– основний принцип цивілізованого кримінального права: «Немає злочину — немає покарання без указівки на це в кримінальному законі»;

– положення про підставу кримінальної відповідальності: вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину;

- принцип особистої і винної відповідальності, на якому ґрунтуються норми як Загальної, так і Особливої частини КК;
- гуманістичний принцип обмеження обсягу й меж кримінально-правового примусу («економія кримінально-правової репресії»), що реалізується в нормах та інститутах КК;
- принцип диференціації кримінальної відповідальності й можливості реалізації при застосуванні КК принципу індивідуалізації покарання;
- принцип наступництва у праві, на підставі якого використано попередній позитивний вітчизняний досвід правотворчості у сфері кримінального права, а також досвід у цій царині зарубіжних держав;
- посилення відповідальності за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів із наданням можливості (шляхом введення альтернативних санкцій) застосування до осіб, які вчинили менш тяжкі злочини (невеликої чи середньої тяжкості), покарань, не пов'язаних із позбавленням волі;
- низка норм, спрямованих на посилення боротьби з організованою й рецидивною злочинністю;
- система покарань, розташованих від менш суворого до більш суворих, що забезпечує реалізацію принципів гуманізму і справедливості покарання залежно від тяжкості злочину й особи винного;
- низка норм, що дають можливість звільнення від кримінальної відповідальності й покарання;
- відмова від смертної кари як виду покарання й заміна її довічним позбавленням волі, а також відмова від інституту особливо небезпечного рецидивіста;
- низка заохочувальних норм у Загальній та Особливій частинах КК, спрямованих на припинення й відмовлення особи від злочинної поведінки, які стимулюють позитивну посткримінальну поведінку;
- покарання, установлені в санкціях статей Особливої частини КК, у цілому відповідають ступеню тяжкості злочинів, указаних (описаних) у диспозиціях цих статей.

5. З точки зору структури й техніко-юридичних засобів законодавчої техніки Кримінальний кодекс становить собою складний системний нормативно-правовий акт. Його структурні елементи: частини Кодексу (Загальна й Особлива), розділи, статті та їх части-

ни, інститути, кримінально-правові норми та їх елементи (диспозиції й санкції) — знаходяться в тісному зв'язку і взаємозалежності; органічно притаманні їм внутрішні й зовнішні відносини і зв'язки — характеризуються суворою логічністю, узгодженістю, збалансованістю й несуперечливістю. Між цими структурними елементами КК існують відносини як координації, так і субординації.

II. Розглянувши й обговоривши проблеми застосування Кримінального кодексу України та його подальшої гармонізації із законодавством європейських країн, конференція відзначає таке.

1. Дія Кримінального кодексу України протягом 10-ти років і практика його застосування органами кримінальної юстиції (органами дізнання, слідства, прокуратури, суду) дають підстави зробити висновок, що цей правовий акт у цілому є необхідним і достатньо ефективним нормативно-правовим підґрунтям боротьби зі злочинністю, правовим засобом охорони прав та свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку й громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою держави, миру й безпеки людства, всіх найважливіших соціальних цінностей суспільства від злочинних посягань.

Своїми техніко-юридичними характеристиками («якість закону»), структурою і змістом санкцій Кодекс надає можливості в цілому правильно застосовувати його норми органами кримінальної юстиції: а) правильно кваліфікувати злочини, б) розмежовувати суміжні злочини, в) відмежовувати їх від діянь, що не є злочинами, г) призначати за злочини покарання, що відповідає тяжкості (характеру і ступеню суспільної небезпечності) вчиненого злочину та особі, яка його вчинила.

2. Кодекс має також важливе виховне і превентивне значення, оскільки шляхом установлення заборон учинення суспільно небезпечних діянь, що визнаються злочинами («криміналізація»), і покарання за порушення цих заборон («пеналізація») здійснюється загальнопопереджувальна функція. Норми КК служать нормативно-правовим фундаментом формування правової свідомості і правової культури суспільства. Крім того, застосування засобів державно-правового примусу у формі покарання до осіб, які вироком суду визнані винними у вчиненні злочину, має значний приватно- й загальнопопереджувальний вплив.

3. У цілому можна констатувати, що Кримінальний кодекс України ефективно виконує важливі завдання з охорони законних прав та інтересів людини і громадянина, юридичних осіб, суспільства й держави від заподіяння їм істотної шкоди суспільно небезпечними діяннями, які визнаються злочинами.

III. Конференція вважає за необхідне звернути увагу на нижченаведене.

1. Кримінальний кодекс України при всій позитивній оцінці його в цілому як кодифікованого нормативно-правового акта має в той же час окремі вади, що полягають в певних прогалинах, протиріччях та інших недоліках на рівні окремих визначень правових понять («дефініцій»), правової термінології, конструювання кримінально-правових норм з простими і бланкетними диспозиціями. Прогалини КК виявляються в недостатньо повному регулюванні кримінально-правових відносин, як-от: підстав та умов кримінальної відповідальності (ст. 2 КК), звільнення від кримінальної відповідальності й покарання (розділи IX і XII КК), а також у відсутності в системі Особливої частини КК окремих груп норм (розділів КК), які регламентували б відповідальність за певні злочини (наприклад, злочини проти сім'ї та неповнолітніх). Зокрема, протиріччя полягають в наявності в санкціях низки норм Особливої частини КК такого заходу примусу, як «спеціальна конфіскація», за браком при цьому відповідної норми в Загальній частині Кодексу; у визначенні злочинної організації у ч. 4 ст. 28 КК як створеної з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів (*у множині* — ред.) учасниками цієї організації, а у ст. 255 КК — створеної з метою вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (*в однині* — ред.). Є недоліки й невідповідності («незбалансованість») видів і розмірів покарання, передбаченого в санкціях статей Особливої частини КК, у співвідношенні з тяжкістю злочинів, закріплених у диспозиціях цих статей. Указані, а також інші недоліки знижують якість кримінального закону, створюють труднощі в його застосуванні, а тому мають бути усунені.

2. Кримінальний кодекс як кодифікований нормативно-правовий акт, що забороняє застосування його норм за аналогією, становить собою відносно закрите системне нормативно-правове утворення, у зв'язку з чим він повинен бути відносно стабільним і незмінним. Це має забезпечити стабільність практики застосування КК, достат-

ньо високий рівень останнього й усталеність правосвідомості і правової культури. Зміни в нього (як об'єктивно необхідні) можуть вноситися тільки вищим законодавчим органом — Верховною Радою України і, безумовно, повинні враховувати його техніко-юридичні й логіко-семантичні особливості і принцип системності, на якому ґрунтуються всі норми й інститути КК. У той же час він повинен динамічно розвиватися, вдосконалюватися відповідно до розвитку соціально-правової дійсності і відповідати їй, а також у зв'язку з розвитком і змінами, що мають місце в позитивних (регулятивних) галузях права (цивільному, господарському, банківському, фінансовому та ін.), що регулюють «позитивні суспільні відносини», з якими КК тісно пов'язаний, і враховувати ці доповнення та зміни.

3. Проте практика внесення змін і доповнень до КК показує, що ця законотворча (кодифікаційна) діяльність хоча в цілому і є позитивною, але досить часто є поспішною, невваженою і навіть хаотичною. У деяких випадках зміни до КК вносяться зі значним запізненням порівняно зі змінами в позитивних (регулятивних) галузях права. Названі недоліки призводять до нових протиріч і неузгодженостей як у формулюванні ознак злочинів, так і в установленні за них покарання в санкціях статей Особливої частини КК («негативна новелізація»). При цьому порушується принцип системності норм КК, внаслідок чого має місце дублювання одних і тих же самих норм (приміром, статей 150¹ і 304), виникають протиріччя або ж, навпаки, штучно створюються прогалини у правовому регулюванні. Це, безумовно, викликає занепокоєння й зумовлює потребу в упорядкуванні нормотворчої діяльності при вдосконаленні КК, яка повинна обов'язково враховувати системний характер норм цього Кодексу, жорстку логічність і чітку послідовність викладення його правових норм та інститутів.

IV. Конференція пропонує таке.

1. *У галузі законотворчої роботи* — виявлені в ході обговорення проблеми, винесені на розгляд конференції, пропозиції з удосконалення чинного КК, відображені у збірнику тез наукових доповідей і повідомлень конференції¹, заслуговують безумовної уваги.

¹ 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2011. – 456 с.

Більшість із них достатньо аргументовані й тому при належному їх оформленні як змін до тексту Кримінального кодексу України в порядку *de lege ferenda* мають бути розглянуті відповідними державними органами щодо їх використання в нормотворчому процесі.

Одночасно викликає занепокоєння значна кількість недостатньо аргументованих і не узгоджених із системою КК пропозицій, що постійно надходять від окремих службових осіб і державних органів стосовно вдосконалення цього нормативно-правового акта. Ця діяльність має бути впорядкована в напрямку забезпечення більшої стабільності кримінального законодавства. Із цього приводу конференція звертається до Президії Національної академії правових наук України, а також до керівництва Всеукраїнської громадської організації «Асоціація кримінального права» з пропозицією звернутися до Голови Верховної Ради України щодо вдосконалення й упорядкування вказаної законотворчої діяльності.

2. З метою належного виконання тими чи іншими державними органами й відомствами роботи з підготовки проектів нормативно-правових актів і для внесення змін до чинного КК конференція вважає за необхідне залучити до цієї діяльності науковців — фахівців у галузі науки кримінального права.

3. Конференція підтримує закладену в чинному КК (порівняно з КК 1960 р.) загальну тенденцію щодо гуманізації покарання в кримінальному праві, розвиток якої може полягати в більш широкому застосуванні альтернативних санкцій у нормах, що передбачають відповідальність за злочини невеликої й середньої тяжкості, та у встановленні в альтернативі покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Конференція підтримує також тенденцію більш широкого застосування штрафних санкцій, інших санкцій майнового характеру за господарські та інші злочини, що спричиняють майнову шкоду.

4. Конференція вважає за доцільне при здійсненні пеналізації переглянути санкції низки статей КК у бік їх оптимальної відповідності (збалансованості) тяжкості і ступеня суспільної небезпечності діянь, описаних у диспозиціях статей, особливо за складені злочини, елементами яких є насильство, зловживання владою і службовим становищем. Це є необхідним засобом усунення штучної сукупності злочинів, що має місце у правозастосовчій практиці.

5. При визначенні правових понять у статтях КК необхідно також виважено поставитися до проблеми вдосконалення юридичного тексту правових дефініцій, зважаючи при цьому на правила однастайності (однозначності) термінології, важливості тлумачення кожного з понять відповідним йому терміном, усунення можливості трактування одних і тих же правових категорій різними термінами, а різних понять — одними й тими ж термінами.

6. У законотворчій роботі конференція пропонує широко використовувати зарубіжний досвід у кримінально-правовому законодавстві, орієнтуючись при цьому на європейські і світові стандарти, з безумовним урахуванням фундаментальних положень та ідей Конституції і принципів відправних положень кримінального законодавства України. Використання досвіду законотворчої роботи інших держав надасть можливості взяти до уваги (залучити) сучасні світові тенденції й міжнародні стандарти у сфері кримінально-правової охорони прав та свобод людини і громадянина. Такий підхід має надати можливості використати позитивне в досвіді інших держав, що стосується проблем кримінальної відповідальності, й удосконалити чинне національне кримінальне законодавство України та практику його застосування.

7. Законотворча діяльність Верховної Ради України в галузі кримінального законодавства протягом 10-ти років дії КК, наукові дослідження в царині кримінального права, досвід практики застосування норм кримінального законодавства України та її науковий аналіз дають достатньо підстав і приводів для певних подальших змін чинного КК. З огляду на те, що в цей кодифікований акт внесено вже достатньо змін і доповнень (понад 300), і прогнозуючи зміни, які можуть мати місце у відносно близькому майбутньому, є підстави стверджувати про потребу в підготовці нової редакції чинного КК, яка, зберігаючи основні концептуальні положення останнього, врахувала б у системному порядку новели, які до нього були внесені. Конференція звертається до Президії Національної академії правових наук України з пропозицією ініціювати перед керівництвом держави створення комісії, куди мають увійти науковці і практикуючі юристи, які мали б за завдання підготувати проект тексту Кримінального кодексу України в новій редакції.

2. У галузі практики застосування Кримінального кодексу України конференція виходить із такого:

– кримінальна відповідальність особи можлива лише за вчинення нею суспільно небезпечного діяння, що містить обов'язкові об'єктивні й суб'єктивні ознаки складу злочину, передбаченого КК;

– склад злочину як специфічна правова конструкція виконує надзвичайно важливі кримінально-правові функції в системі кримінальної відповідальності — фундаментальну, кваліфікаційну, розмежувальну, гарантійну і процесуальну;

– індивідуалізація кримінальної відповідальності й покарання повинна ґрунтуватися на принципі їх диференціації і завжди має здійснюватися шляхом обов'язкового врахування ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного й обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання.

3. У галузі науково-дослідницької роботи:

– для з'ясування ефективності норм КК слід провадити дослідження судової та іншої практики застосування кримінально-правових норм, аналізувати статистичні дані стосовно динаміки й поширення окремих видів злочинів. У зв'язку із цим наукові дослідження (у тому числі й дослідницькі роботи) повинні ґрунтуватися на аналізі правозастосовної практики і своїм обов'язковим призначенням мати її удосконалення;

– вважати за необхідне суттєво вдосконалити координаційну роботу з планування й обрання тематики наукових і дисертаційних робіт, що плануються й виконуються у вищих юридичних навчальних закладах і науково-дослідних установах України. Координувати планування й затвердження тематики дисертаційних робіт з правознавства з ВАК України;

– вважати пріоритетними дослідження фундаментальних проблем вчення про злочин, кримінальну відповідальність, покарання, криміналізацію (декриміналізацію) й пеналізацію (депеналізацію) суспільно небезпечних діянь, кримінальну відповідальність за злочинні посягання на особу, її безпеку, життя, здоров'я, честь і гідність. З метою подальшої гуманізації кримінального законодавства й обмеження засобів кримінально-правового примусу (покарання) визнати актуальною розробку проблеми кримінальних («антигромадських») проступків, що надасть можливості обґрунтувати декриміналізацію певних груп суспільно небезпечних діянь, які на даний час належать до категорії злочинів невеликої тяжкості. За-

слуговують подальшої розробки проблеми звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання та його відбування, а також кримінальної відповідальності неповнолітніх;

– визнати за доцільне поширення порівняльно-правових досліджень, що дозволить використовувати позитивні досягнення зарубіжних держав у галузі науки кримінального права, правотворчості й правозастосуванні. Кожне наукове дослідження з кримінального права повинно включати в себе порівняльно-правовий аналіз для можливого використання його в удосконаленні чинного кримінального законодавства України і практики його застосування.

Оргкомітет конференції

НАШІ ВІТАННЯ

ЮРІЙ МИХАЙЛОВИЧ ГРОШЕВИЙ

Виповнилося 80 років від дня народження відомого в Україні та за межами вченого, фахівця в галузі кримінального процесу, талановитого педагога, доктора юридичних наук, академіка Національної академії правових наук України, професора кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», заслуженого діяча науки і техніки України, Заслуженого професора Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» *Юрія Михайловича Грошевого*.

Ю. М. Грошевий народився 10 листопада 1931 р. у Харкові. У 1953 р. закінчив Харківський юридичний інститут, у 1956 р. — аспірантуру інституту по кафедрі кримінального процесу.

У 1956–1959 рр. працював слідчим слідчого відділу УКДБ при РМ СРСР у Белгородській області, у 1960–1963 рр. обіймав посаду державного арбітра Дніпропетровського обласного бюро Дніпропетровського шинного заводу. У 1964–1966 рр. — суддя Дніпропетровського обласного суду.

Подальші життя і діяльність Ю. М. Грошевого пов'язані з Харківським юридичним інститутом (нині — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»): з 1966 р. — старший викладач, доцент, декан вечірнього факультету, старший науковий співробітник, професор; у 1979–1982, 1992–2008 рр. — завідувач кафедри кримінального процесу, з 1982 по 1992 р. — завідувач кафедри правосуддя і прокурорського нагляду.

У 1965 р. Ю. М. Грошевий захистив кандидатську дисертацію на тему «Законність і обґрунтованість вироку радянського суду». Вчене звання доцента йому було присвоєно у 1970 р.

У 1975 р. відбувся захист докторської дисертації на тему «Теоретичні проблеми формування суддівського переконання в кримінальному судочинстві». У 1978 р. йому присвоєно вчене звання професора. Указом Президента України «Про Академію правових наук України» № 275/93 від 23 липня 1993 р. він був затверджений

одним із дійсних членів-засновників цієї академії, у тому ж році — обраний віце-президентом указаної наукової установи й обіймав цю посаду до 2007 р.

Будучи творчо багатогранною людиною, Ю. М. Groшевий приділяє увагу широкому колу проблем, про що свідчать напрями його наукової діяльності: кримінально-процесуальне право, міжнародне право з питань захисту прав і свобод людини, надання правової допомоги у кримінальних справах, міжнародне кримінальне право та кримінальний процес, проблеми судово-правової реформи в Україні, конституційне право та державне будівництво. Він є автором, співавтором, науковим редактором та рецензентом більше ніж 430 наукових праць, у тому числі понад 40 монографій, підручників, навчально-практичних посібників, коментарів законодавства, текстів лекцій, що стали значимим внеском у розвиток вітчизняної юридичної науки. Під керівництвом Ю. М. Groшевого захистили дисертації 4 доктори та 58 кандидатів юридичних наук, які працюють не лише в Україні, а і в інших країнах СНД.

Багаторічний досвід наукової роботи Ю. М. Groшевого нерозривно пов'язаний з активною участю в атестації наукових кадрів. 24 роки він очолював спеціалізовану вчену раду Д. 64.086.03 в Національному університеті «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» із захисту кандидатських і докторських дисертацій.

Завдяки вимогливості до себе, надзвичайній працездатності, високому професіоналізму, людяності і порядності Ю. М. Groшевий набув значного авторитету в колективах Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» та Національної академії правових наук України, а також серед юридичної громадськості. Вченого люблять і шанують студенти, безмежно йому вдячні численні учні.

Поздоровляючи Вас, дорогий Юрію Михайловичу, із 80-річним ювілеєм, колектив Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України бажає Вам міцного здоров'я, довголіття, щастя, невичерпної енергії, творчих успіхів у науковій та педагогічній діяльності, благополуччя та добробуту, всіляких гараздів у житті та праці в ім'я рідної України!

*Колектив Інституту вивчення проблем злочинності
Національної академії правових наук України*

ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА ВОЛОДИМИРОВИЧА СТАШИСА

2 листопада 2011 р. на 86 році пішов із життя видатний вчений у галузі кримінального права та педагог, Герой України, ветеран Великої Вітчизняної війни, Заслужений працівник вищої школи України, заслужений діяч науки та техніки України, академік Національної академії правових наук України, державний радник юстиції I класу **Володимир Володимирович Сташис**, який останнім часом працював помічником ректора Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Володимир Сташис народився 10 липня 1925 р. у м. Суми. З 18 років, із січня 1943 р. по серпень 1945 р., він героїчно боровся в складі військ на 3-х фронтах, був тричі поранений.

З 1946 р. життя і діяльність Володимира Володимировича були пов'язані з Харківським юридичним інститутом (нині — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»): з 1946 р. по 1950 р. — навчання у Харківському юридичному інституті, який він закінчив з відзнакою; після закінчення інституту — аспірант, асистент, старший викладач. Під час навчання в інституті, а потім в аспірантурі виконував обов'язки народного судді на першій дільниці нині Московського району м. Харкова.

У 1954 р. блискуче захистив кандидатську дисертацію, а вже через два роки, у вересні 1956 р., молодий талановитий вчений був обраний завідуючим кафедрою кримінального права та кримінального процесу, якою він керував 35 років.

Володимир Сташис був патріархом юридичної освіти та науки не тільки в Академії, але й в Україні, його внесок у розвиток доктрини кримінального права є неоціненним. Він особисто та у співавторстві написав понад 230 наукових робіт, з яких 7 монографій, 6 науково-практичних коментарів, 14 підручників та 8 навчальних посібників. Талановитий педагог і видатний науковець Володимир Володимирович усе своє натхнення і досвід віддавав підготовці нових поколінь юристів. Він створив свою особисту наукову школу, в якій під його безпосереднім керівництвом підготовлено та захищено 30 кандидатських дисертацій, 7 його учнів стали докторами

юридичних наук. Він виховав плеяду відомих юристів, наукових робітників та педагогів. За його безпосередньою участю були розроблені проекти Кримінального кодексу УРСР 1960 р. та Кримінального кодексу України 2001 р.

Академік В. В. Сташис багато зусиль віддав для становлення і розвитку Національної академії правових наук України як потужного центру передової правової думки. Він став одним із видатніших засновників цієї унікальної наукової установи та її підрозділів. У червні 1995 р. у складі зазначеної Академії було створено Інститут вивчення проблем злочинності, який із самого початку свого існування розпочав проведення дослідження широкомасштабних фундаментальних та прикладних проблем боротьби зі злочинністю, основною метою яких було здійснення наукового забезпечення державної політики у цій сфері. Як академік-секретар відділення кримінально-правових наук та член Президії Національної академії правових наук України Володимир Володимирович брав безпосередню участь не тільки в координації наукових досліджень з усіх важливих правових проблем України, він був керівником багатьох фундаментальних тем з питань боротьби зі злочинністю. Майже за 15 років функціонування Інституту всі фундаментальні теми кримінально-правового та кримінально-виконавчого циклу були розроблені або досліджувалися під науковим керівництвом Володимира Сташиса. У 1997–2002 рр. він очолював роботу за фундаментальною темою «Кримінальне право України. Проблеми теорії і практики», з 2002 по 2007 р. Володимир Володимирович був науковим керівником фундаментальної теми «Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності та покарання», яку виконували науковці відділу проблем кримінального та кримінально-виконавчого законодавства Інституту. В останні роки під науковим керівництвом В. В. Сташиса здійснювалася робота над актуальною фундаментальною темою: «Фундаментальні та прикладні проблеми боротьби зі злочинністю».

Наукові дослідження за 15 років існування Інституту супроводжувалися постійною законопроектною роботою та підготовкою інших нормативно-правових актів з питань боротьби зі злочинністю. Так, науковці Інституту разом із фахівцями кафедри кримінального права Національного університету «Юридична академія України

імені Ярослава Мудрого» під керівництвом Володимира Сташиса безпосередньо підготували або залучалися до розробки більш ніж 200 проектів законів та інших нормативно-правових актів України, а також 15 проектів постанов Пленуму Верховного Суду України.

Володимир Володимирович Сташис мав велику пошану серед вчених, педагогів та студентів. Його відрізняли відданість справі, невичерпна енергія, неймовірна ерудиція, доброзичливість та душевна щедрість і чуйність, він завжди був готовий допомогти тому, хто цього потребував.

Світла пам'ять про видатного вченого та талановитого педагога, надзвичайно порядну людину назавжди залишиться в наших серцях.

*Колектив Інституту вивчення проблем злочинності
Національної академії правових наук України*

ЗМІСТ

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Зеленецький В. С.</i> Нормативні засади забезпечення якості кримінально-процесуальної діяльності	3
<i>Голіна В. В., Колодяжний М. Г.</i> Поняття та особливості регіонального планування запобігання злочинності в Україні	21
<i>Шостко О. Ю.</i> Мережна організація — нова риса сучасної організованої злочинності	34
<i>Дорош Л. В., Марадіна Ю. С.</i> До проблеми визначення безпосереднього об'єкта катування	43
<i>Пащенко О. О.</i> Вирішення проблем соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність у радянській науці другої половини 80-х рр. ХХ ст.	54
<i>Ус О. В.</i> Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку	67
<i>Головкін Б. М.</i> Відвернення і припинення замислених, підготовлюваних і вчинюваних корисливих насильницьких злочинних посягань (частина друга)	76
<i>Лукашевич С. Ю.</i> Синергетичний підхід до системи запобігання злочинності в Україні	87
<i>Овчаренко О. М.</i> Проблема використання сучасних технологій в організації роботи суду	96
<i>Овчаренко О. М., Дунаєва Т. Є.</i> Методики оцінювання рівнів корупції: національний та міжнародний досвід	108
<i>Яковець І. С.</i> Система виконання покарань Швейцарії (частина 2)	120
<i>Кононенко В. П., Федорченко А. В.</i> Вимоги Європейського суду з прав людини щодо умов утримання в установах виконання покарань	132
<i>Давиденко С. В.</i> Проблеми відшкодування заподіяної злочином шкоди в кримінальному судочинстві України	138

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

<i>Москвич Л. М.</i> Доступність суду як стандарт ефективної організації судоустрою	149
<i>Перепелиця Г. Б.</i> Щодо визначення поняття службової особи: історичний огляд	161
<i>Федоренко Д. М.</i> Проблеми наступності норм про кримінальну відповідальність за вимагання	175

Князєва Д. О. Правове регулювання україно-іспанської боротьби зі злочинністю.....	187
Масалов М. С. Поняття та ознаки пожежі та їх криміналістичне значення	194
Хань О. О. Планування та програмування слідчих дій: поняття, природа та призначення	203
Бандуріна Я. Ю. Способи вчинення контрабанди автотранспортних засобів: криміналістичні проблеми	210
Нетеса Н. В. Суспільно небезпечні наслідки порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК)	219
Курафєєв В. В. Порушення рівності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань: конституційний та кримінально-правовий аспект	232
Марченко М. Ю. Кримінологічна характеристика злочинності у сфері самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва	241
Юшко В. О. Роль та значення кримінально-процесуального пізнання в правоохоронній діяльності	252

РЕЦЕНЗІЇ

Зеленецький В. С., Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальна наука в особах	261
---	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Огляд наукового семінару «Захист прав і законних інтересів особи в кримінальному судочинстві».....	268
Міжнародна науково-практична конференція «10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн».....	278

НАШІ ВІТАННЯ

Юрій Михайлович Грошевий	288
Пам'яті Володимира Володимировича Сташиса	290

Підписано до друку 29.12.2011.
Формат 60×84 ¹/₁₆, Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 17,2. Обл.-вид. арк. 15,6. Вид. № 684.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: proizvodstvo@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
Тел. (057) 758-35-98

ПЕРЕЛІК
ПЛАТНИХ ПОСЛУГ, ЩО МОЖУТЬ НАДАВАТИСЬ
ІНСТИТУТОМ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

1. Проведення науково-дослідних робіт у сфері законодавства і права.
2. Проведення судових експертиз та попередніх досліджень:
 - з дослідження об'єктів інтелектуальної власності (об'єктів авторського і суміжних прав, торговельних марок, фірмових найменувань, промислових зразків, винаходів, корисних моделей та ін.);
 - почеркознавчих;
 - авторознавчих;
 - трасологічних (слідів рук, ніг, взуття людини, вузлів та петель, слідів знарядь та інструментів, холодної зброї, замикаючих пристроїв, ідентифікаційних номерів транспортних засобів тощо);
 - психологічних;
 - техніко-криміналістичного дослідження документів;
 - встановлення механізму пошкодження товарів народного споживання (одягу, взуття, побутової та іншої техніки тощо).
3. Складання фотороботів.
4. Надання усних та письмових консультацій та науково-правових висновків, у тому числі з питань інтелектуальної власності.
5. Підготовка наукових кадрів (аспірантів, здобувачів вченого ступеня кандидата юридичних наук).
6. Наукове рецензування дисертаційних досліджень.
7. Підготовка бібліографічних, реферативних і аналітичних оглядів, довідок, добірок, каталогів, науково-практичних та методичних довідників, коментарів законодавства тощо.
8. Надання інформаційних послуг по мережі Інтернет.

Заявки щодо отримання послуг надсилати за адресою:

61002

м. Харків

вул. Пушкінська, 49

E-mail: ivpz@aprn.rol.net.ua

Контактний телефон: (057) 715-62-08; факс: (057) 715-62-08